

**ΙΣΤΟΡΙΑ
ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ
ΚΑΙ
ΕΠΑΡΧΙΑΣ**

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΟΤΙΝΗ

ΕΝ ΠΑΤΡΑΙΣ

1905

**ΤΗ
ΙΕΡΑ, ΣΚΙΑ, ΤΗΣ ΠΕΦΙΛΗΜΕΝΗΣ ΜΟΙ
ΜΗΤΡΟΣ
ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ Ν. ΚΟΤΙΝΗ
ΕΥΓΝΩΜΟΝΩΝ ΑΝΑΤΙΘΗΜΙ**

www.pentalofo.gr

Πίνακας περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	5
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ.....	6
ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΨΙΣ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ.....	6
ΠΕΡΙ ΕΘΝΩΝ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΑΥΤΗΣ.....	7
ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΑΙΤΩΛΩΝ.....	8
ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΑΙΤΩΛΩΝ.....	9
ΔΙΑΙΤΑ ΑΙΤΩΛΩΝ.....	9
ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ.....	10
Αίτωλοι καὶ οἱ Διάδοχοι αὐτοῦ.....	10
ΠΑΛΑΙΤΑΤΟΙ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΤΟΙΚΟΙ.....	11
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ.....	12
ΕΠΙ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ.....	13
Μακεδονικοὶ χρόνοι.....	16
Συμμαχικός κατὰ των Αἰτωλῶν πόλεμος (219–214 π. χ.).....	17
Ρωμαϊκοὶ χρόνοι.....	19
Ἡ Αἰτωλία κατὰ τους Βυζαντινοὺς χρόνους.....	21
Εἰσβολὴ Ἀλβανῶν καὶ Τριβαλλῶν (1336 Μ. Χ.).....	23
ΕΙΣΒΟΛΗ ΤΟΥΡΚΩΝ ΕΙΣ ΑΙΤΩΛΙΑΝ.....	24
ΑΝΑΚΤΗΣΙΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ.....	34
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ.....	35
Ἄπὸ 197—1905.....	35
Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΑΠΟ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ.....	37
ΥΠΟ ΤΟΥ ΣΑΘΑ, ΠΟΥΚΕΒΙΑ, SPON & WHEELER.....	37
Τὰ κατὰ τὸ 1862 ἐπὶ τῆς ἐκθρονίσεως τοῦ Ὄθωνος.....	46
ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΝΑΥΠΑΚΤΙΩΝ.....	48
ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΑΚΤΙΔΟΣ.....	49
ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΑΚΤΙΔΟΣ.....	52
ΔΗΜΟΣ ΠΥΛΗΝΗΣ.....	54
ΔΗΜΟΣ ΠΡΟΣΧΙΟΥ.....	55
ΔΗΜΟΣ ΠΑΡΕΥΗΝΙΩΝ.....	57
ΔΗΜΟΣ ΚΛΕΠΑΪΔΟΣ.....	59
ΔΗΜΟΣ ΑΠΟΔΟΤΙΑΣ.....	60
I Βετολίστα.....	60
II.....	61
III.....	61
IV.....	62
V.....	64
ΔΗΜΟΣ ΟΦΙΟΝΕΙΑΣ.....	66
Ἴνδρες διαπρέψαντες ὁπωσδήποτε ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ Ναυπακτίας.....	67
Δημήτριος Ράπτης.....	67
Εὐθ. Εὐδης.....	68
Οἰκογένεια Βουγαίου.....	69
Οἰκογένεια Δεσποταίων.....	70
Δημήτριος Βλαχάκης.....	70

Ἰωάννης Παναγ. Φαρμάκης ἢ Φουσέκης.....	71
Δημήτριος Τσουνόπουλος ἢ Δαμιανός.....	71
Οἰκογένεια Σισμάνη.....	73
Πᾶνος Ἀλεξίου ἢ Βενέτικος.....	75
Οἰκογένεια Καναβοῦ.....	75
Μῆτρος Λαούρδας.....	76
Γενικά τινὰ περὶ Σουλιωτῶν.....	77
Ἰωάννης Ν. Κοτίνης.....	79

www.pentalofo.gr

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἀποτολήσαντες νὰ φέρωμεν εἰς φῶς τὸ ἐλάχιστον τοῦτο πόνημα ἡμῶν βεβαίως δὲν ὑποπτεύθημεν, ὅτι ἠθέλομεν παρουσιάσει τι, ἢ τὸ καινὸν, ἢ τὸ πολύκροτον, ἔργον δηλαδὴ ἐξ ἐκείνων, ἅτινα προώρισται νὰ ἐπιζήσωσι τῶν αἰώνων, οὐδὲ διενόηθημεν καὶ νὰ τεθῶμεν ἐπὶ τὰ ἴχνη φευγαλέας δόξης ἱστοριοδίφου, καθ' ὃ ἐν ἀπολύτῳ ἐπιγνώσει διατελοῦντες τῶν δυνάμεων ἡμῶν, ἀσθενῶν καὶ ἀνεπαρκῶν πρὸς τὴν κυνηγεσίαν τοιούτων ἰδεολογικῶν θηραμάτων!... Απαγε. Ἡ ἀνυπαρξία συγγραφῆς εἰδικῶς ἀσχολουμένης εἰς τὰ κατὰ τὴν ἰδιαιτέραν ἡμῶν πατρίδα, καταδεδικασμένην οὕτως εἰς ἀφάνειαν ἀφ' ἑνὸς, ὁ διακαῆς δὲ πόθος πρὸς ἱκανοποίησιν ἰδίας περιεργείας περὶ τοῦ μέρους ὅπερ κυρίως ἢ ἀσήμαντος τανῦν πόλις μας διεδραμάτισεν, ἀφ' ἧς ὑπάρχει, ἀφ' ἑτέρου, ὑπῆρξαν οἱ λόγοι οἵτινες μὲ προήγαγον εἰς ἀναδάφησιν τῶν τε ἀρχαίων καὶ νεωτέρων ἱστορικῶν πηγῶν τῶν εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον γνωστῶν καὶ προσιτῶν ὅθεν ἐρανισθεὶς τὸ ἀναγκαιὸν ὕλικόν, ἀπήρτισα, ὄση μοι δύναιμι ἀρτιώτερον τὸ παρὸν πονιμάτιον, δι' ὅπερ ἐξαιτοῦμαι τὰς εὐμενεῖς κρίσεις τῶν ἐντευξομένων. Δὲν δύναται ἢ νὰ ᾗ ὄντως πενιχρὸν κατὰ τὸ περιεχόμενον διὰ τὴν ἔλλειψιν ἢ καὶ πενιχρότητα τῶν βοηθημάτων, ἅτινα ἐν ἐπαρχιακῇ πόλει διατρίβων ἠδυνήθην νὰ διαθέσω, πλὴν οὐδὲν ἦττον θεωρῶ ἐμαυτὸν εὐτυχεῖ, διότι, οὕτως εἰς ἐμὲ μὲν παρέχεται ἢ εὐκαιρία τῆς πληρώσεως παλαιοῦ πόθου ἅμα δὲ καὶ καθήκοντος πρὸς τὴν γεννήσασαν καὶ ἐκθρέψασαν πατρίδα, εἰς ἄλλους δὲ πολλῶν κρείττονας καὶ ἐντριβεῖς περὶ τὰ τοιαῦτα, βιοῦντας ἐν πολυτεύχοις βιβλιοθήκαις ἀνοίγεται στάδιον ἐναμίλλου συζητήσεως καὶ εὐγενούς διαμάχης, ἐξ ἧς συγκρούσεως πάντως θέλει προέλθει τὸ ἱστορικὸν φῶς, ὅπερ πολλὰ τὰ σκοτεινὰ καὶ ἀμφίρρηστα θέλει διαλευκάνει. Ταῦτα ἐθεωρήσαμεν καθήκον νὰ προτάξωμεν οἷονεὶ προαμυνόμενοι κατὰ πάσης τυχὸν ὑστεροδούλου ἐπικρίσεως τοῦ ἡμετέρου τούτου διαβήματος. Τελευτῶντες ἐθεωρήσαμεν καθήκον ἐπιβαλλόμενον, ὅπως ἐκφράσωμεν ἀπείρους εὐχαριστίας τοῖς κ. κ. Αθ. Ν. Καλαντζοπούλῳ δικηγόρῳ, ἰσαδελφῳ φίλῳ, καὶ Δ. Αγγελίδῃ σχολάρχῃ, ἀνδρὶ περὶ τὰ γράμματα ἐντριβεστάτῳ, οἵτινες, λόγῳ τε καὶ ἔργῳ ἔνθερμοι προσῆλθόν μοι ἀρωγοί, συμβαλόντες τὸ καθ' ἑαυτὸν ἕκαστος εἰς διεκπεραίωσιν τοῦ παρόντος.

Ἐγγραφον ἐν Ναυπάκτῳ μηνὶ Ἀπριλίῳ 1905.

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΚΟΤΙΝΗΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΨΙΣ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ.

Ἡ χώρα ἦν διὰ τοῦ παρόντος προεθέμεθα νὰ περιγράψωμεν, καλεῖται Ναυπακτία, ὑπαγομένη τὸ πάλαι εἰς τὴν τῶν Αἰτωλῶν φυλὴν, ἣν ἐξετάζοντες κατὰ τὸ δυνατὸν, θὰ προσπαθήσωμεν ν' ἀποδώσωμεν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον εἰκόνα σαφῆ τῶν λίαν ἐπιμάχων παρὰ τοῖς ἐπιληφθῆσι τοῦ ζητήματος, ὀρίων τῆς παλαιᾶς Αἰτωλίας. Ἡ Αἰτωλία κατὰ Πουκεβίλ¹ εἶνε τὸ μεταξύ τῶν ποταμῶν Ἀχελῷου καὶ Εὐήνου ἐκτεινόμενον χωρικὸν τμήμα τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον ἡ Πίνδος τείνουσα νὰ ἐνωθῆ μετὸν Παρνασσὸν στέφει πρὸς βορρᾶν μετὰς τοὺς συδένδρους κορυφᾶς τῆς, καὶ οὐτινος τὸ μεσημβρινὸν μέρος βρέχεται ἀπὸ τὰ ὕδατα τοῦ Κορινθιακοῦ. Τὴν Πίνδον λοιπὸν θεωρεῖ ὄριον τῆς Αἰτωλίας πρὸς βορρᾶν ὁ Πουκεβίλ, τὸν Ἀχελῷον πρὸς δυσμᾶς, τὸν Εὐήνον πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς μεσημβρίαν τὴν Καρυνθιακὴν θάλασσαν, ἐπικαλεῖται δὲ πρὸς τοῦτο τὴν μαρτυρίαν τοῦ Στράβωνος ὡς ἀποδίδοντος τὰ αὐτὰ ὄρια εἰς τὴν Αἰτωλίαν. «Ὁ Στράβων λέγει (Σελ. 499) σχεδιάζει ὡς Γεωγράφος τὰ ἴδια ὄρια τὰ ὁποῖα ἀπονέμω καὶ ἐγὼ εἰς αὐτὴν τὴν ἐπαρχίαν. Οὐδεὶς ἀμφισβητεῖ ὅτι ὁ Ἀχελῷος ἦτο τὸ πρὸς δυσμᾶς ὄριον, ἡ δὲ θάλασσα τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου ἐκτεινομένη ἐσχημάτιζε τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς πάλαι Αἰτωλίας. Ὅσον ἀφορᾷ ὁμως τὰ πρὸς Α. καὶ Β. παρὰ τοῦ Πουκεβίλ διαγραφόμενα ὄρια αὐτῆς, ἐπιτραπήτω νὰ διαμφισβητήσωμεν τὴν ἀκρίβειαν αὐτῶν διὰ τῆς παραθέσεως χωρίων αὐτοῦ τούτου τοῦ Στράβωνος, (ὃν ἐκεῖνος ἐπικαλεῖται καὶ πρὸς ὃν ἰσχυρίζεται ὅτι συμφωνεῖ) ἀνδρὸς ἐγνωσμένης αὐθεντίας, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀξιοπιστίας ἀπροσμάχητου, ἐξ ἧς σαφῶς καὶ ἀναμφισβητήτως θέλουσιν ἐλεγχθῆ μάταιοι οἱ ἰσχυρισμοὶ αὐτοῦ οὗτοι, τοῦ Στράβωνος, ὅστις καθ' ὃ ὁ ἴδιος ἀναφέρει περιηγήθη ἐπιτοπίως τὴν ὑπ' αὐτοῦ περιγραφομένην καὶ περὶ ἧς ὁ λόγος χώραν. Ἡ παράθεσις αὕτη ἀποδεικνύει ὅτι τὰ πρὸς Α. καὶ Β. ὄρια ταύτης, ἦσαν πολλῶ, ἀσυγκρίτως εὐρύτερα τῶν στενῶν καὶ οἰονεὶ ἀσφυκτικῶν ἐκείνων, ἅτινα ὁ Πουκεβίλ ἀποδίδει εἰς ταύτην, οὐχὶ ὀρθῶς ἐπικαλούμενος πρὸς τοῦτο τὸν Στράβωνα. Ἀπὸ τὰς περιόδους λοιπὸν τοῦ Στράβωνος (τὸ δ' ὄρος (ἢ Οἶτη) διατείνει ἀπὸ Θερμοπυλῶν καὶ τῆς ἀνατολῆς μέχρι πρὸς τὸν κόλπον τὸν Ἀμβρακικὸν καὶ τὴν ἐσπέραν)² καὶ (ὑπέρκεινται δ' ἐν τῇ μεσογείᾳ καὶ τοῖς προσβορείοις μέρεσι τῶν δ' Αἰτωλῶν Περραιβοὶ τε καὶ Ἀθαμᾶνες καὶ Αἰνιάνων τι μέρος τῶν τὴν Οἶτην ἐχόντων. Ακαρνάνων δὲ Ἀμφίλοχα τούτων δὲ Δόλοπες καὶ ἡ Πίνδος)³ καὶ ἀλλαχοῦ (εἶτα Μολύκρεια καὶ πλησίον τὸ Ἀντίρριον τὸ τῆς Αἰτωλίας ὄριον καὶ τῆς Λοκρίδος)⁴ καὶ (ἐπέκτητον δ' Αἰτωλίαν) τὴν τοῖς Λοκροῖς συνάπουσαν ὡς ἐπὶ Ναύπακτόν τε καὶ Εὐπάλιον..... μέχρι τῆς Οἶταιας καὶ Ἀθαμάνων⁵ καὶ ἀλλαχοῦ ἔχει δὲ καὶ ἡ Αἰτωλία

1 Τόμ. Γ. Βιβλ. 1 Κεφ. 4. Σελ. 494. Περιήγησις ἔκδοσις 1826

2 Στραβ. Βιβλ. Θ Κεφ. Β. Σελ. 12

3 Στραβ. Βιβλ. Ι Κεφ. Β. Σελ. 1

4 Στραβ. Βιβλ. Ι Κεφ. Β. Σελ. 3

5 Στραβ. Βιβλ. Ι Κεφ. Β. Σελ. 3

μέγιστον όρος τόν Κόρακα συνάπτοντα τή Οΐτη⁶ (Αίτωλοι δ' έχουσι τὸ πρὸς ἔω τοῦ Ἄχελώου μέχρι Ὀζολῶν Λοκρῶν καὶ τοῦ Παρνασοῦ καὶ τῶν Οἰταίων⁷ καὶ τῶν δὲ πλευρῶν τοῦ Παρνασοῦ τὸ μὲν Ἐσπέριον νέμονται Λοκροί τε οἱ Ὀζόλαι καὶ τινες τῶν Δωριέων καὶ Αἰτωλοὶ κατὰ τὸν Κόρακα προσαγορευόμενον Αἰτωλικὸν όρος⁸ καὶ ὡς λέγει Σκύλακος ὁ Καρυανδεὺς (Σελ. 3). (Ἡ δ' Αἰτωλία παρῆκει τὴν Λοκρίδα πᾶσαν ἀπὸ μεσογαίας μέχρις Αἰνιάνων) καὶ Θουκυδ. Ξυγγο. Γ. (ὥστε οἱ ἔσχατοι τῶν Ὀφιονέων ἢ Ὀφιῶν, οἱ πρὸς τὸν Μαλιακὸν Κόλπον καθήκοντες Βωμειεὶς καὶ Καλλιεῖς ἐβοήθησαν) Τούτων δοθέντων ἀσφαλῶς νομίζω ὅτι ἡ ὄροθετικὴ γραμμὴ τῆς παλαιᾶς Αἰτωλίας ἀρχομένη ἀπὸ Ἀντιρρίου διήκει ἔκπαλαι μὲν ἄνωθεν καὶ ἔξωθεν τῆς Ναυπάκτου καὶ μέχρι τοῦ Μόρνου ποταμοῦ ὅπου ἦτο τὸ Εὐπάλιον, εἶτα ἐπειδὴ ἡ Ὀζολαία Λοκρὶς παράκειται εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον ὡς ταινία ἀπὸ Ναυπάκτου μέχρι τῆς πόλεως Ἀμφίσσης, ἡ γραμμὴ ἀναμφιβόλως θέλει ἀκολουθήσει τὴν διεύθυνσιν τοῦ Μόρνου ποταμοῦ μέχρι τῶν στενῶν τοῦ Λοιδωρικίου ὅπου ἀρχίζει ὁ Κόραξ (κοινῶς Βαρδούσια). Ἐκεῖθεν δὲ ἔξακολουθοῦσα τὸ ποτάμιον σύστημα τοῦ Λοιδωρικίου τὸ ὁποῖον σχηματίζεται ἀπὸ τὴν σειρὰν τοῦ Κόρακος καὶ τὸ ἔσπέριον πλευρὸν τοῦ Παρνασοῦ φθάνει εἰς τὸ μέρος τὸ καλούμενον Κούτσουρον, ἔνθα συνάπτεται ἡ Οἶτη μὲ τὸν Κόρακα. Ἡ μέχρι τοῦ σημείου τούτου γραμμὴ, ἢ ἠκολούθησεν ὁ ἀναγνώστης ἀποτελεῖ καθ' ἡμᾶς τ' Ἀνατολικά ὄρια τῆς Αἰτωλίας. Ἐὰν ἤδη ἀναχωροῦντες ἀπὸ τὸ Κούτσουρον διαβῶμεν τὴν Ὀξειάν, περὶ τὴν ὁποῖαν κατώκουν οἱ ἔσχατοι τῶν Ὀφιονέων, οἱ Βωμειεὶς καὶ Καλλιεῖς καὶ ἔξακολουθήσωμεν τὴν σειρὰν τῆς Οἶτης εἰς Σαράντινα καὶ Κοκκάλια, ὅπου κατώκουν οἱ Οἰταῖοι καὶ μέρος τῶν Αἰνιάνων κατὰ τὸν Στράβωνα, ἐκεῖθεν δ' ἔκταθῶμεν διὰ τοῦ Τυμφορηστοῦ μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου συμπληροῦμεν τὴν πρὸς βορρᾶν ὄροθετικὴν γραμμὴν τῆς Αἰτωλίας.

ΠΕΡΙ ΕΘΝΩΝ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΑΥΤΗΣ

Καὶ δὴ καὶ διαιρεῖσθαι συνέβαινε (λέγει ὁ Στράβων Βιβλ. Ι. Κεφ. Β.) δίχα τὴν Αἰτωλίαν καὶ τὴν μὲν Ἀρχαίαν λέγεσθαι τὴν δ' ἐπίκτητον. Ἀρχαίαν μὲν τὴν ἀπὸ τοῦ Ἄχελώου μέχρι Καλυδῶνος παραλίαν..... Ἐπίκτητον δὲ τὴν τῆς Λοκρίδος συνάπουσαν ὡς ἐπὶ Ναύπακτόν τε καὶ Εὐπάλιον τραχυτέραν τε οὔσαν καὶ λεπτοτέραν μέχρι τῆς Οἰταίας καὶ Ἀθαμάνων καὶ τῶν ἐφεξῆς· ἐπὶ τὴν ἄρκτον περισταμένην ὁρῶν τε καὶ Ἐθνῶν. Τὴν δ' ἔπλεναν καὶ Πυλῆνην ὀνομάζει πόλεις Αἰτωλικάς. Ἡ Πυλῆνη κατὰ τὴν γνῶμην τοῦ Λύκ, ἔκειτο παρὰ τὴν ἔξοδαν τῶν στενῶν τῆς Κλεισοῦρας εἰς τὴν δεξιὰν ὑπώρειαν τὴν πρὸς τὴν παραλίμνιον πεδιάδα βλέπουσα, ὡς δ' ἔξάγεται ἐκ τοῦ Θουκυδίδου, αὕτη ἔκειτο ἐκεῖ, ὅπου καὶ σήμερον καὶ κατεστράφη ὑπὸ τῶν Ἀκαρνάνων, ὡς καὶ ἡ ἔπλενος, οἱ δὲ κάτοικοι κατέφυγον εἰς τὰ ὑψηλότερα τῆς Αἰτωλίας καὶ ἔκτισαν νέαν πόλιν ὀνομάσαντες αὐτὴν Πρόσχιον. Ὡσαύτως δὲ καὶ τὸ Πρόσχιον κατατάσσει ἐν ταῖς Αἰτωλικαῖς χώραις ὡς κτῆσιν τῶν καταφυγόντων Πυληνίων. Ἐκ τῶν ἄνω λοιπὸν λεχθέντων συνάγεται, ὅτι ἡ γενικὴ διαίρεσις τῆς Αἰτωλίας ἦτο εἰς Ἀρχαίαν πρὸς Δ. καὶ

6 Στραβ. Βιβλ. Ι Κεφ. Β. Σελ. 4

7 Στραβ. Βιβλ. Ι Κεφ. Β. Σελ. 1

8 Στραβ. Βιβλ. Θ Κεφ. Γ. Σελ. 1

Ν. καὶ ἐπίκτητον (τὴν μετὰ ταῦτα ἀποκτηθεῖσαν) πρὸς Α. καὶ Β. ἔνθα αἱ Ἐπαρχίαι Ναυπακτίας, Δωρίδος καὶ Ευρυτανίας. Οἱ δὲ Ὀφιονεῖς ἢ Ὀφιεῖς φαίνεται, ὅτι κατώκουν περὶ τὰς κορυφὰς Βαρδουσίων ὀριζόμενοι πρὸς Β. ἀπὸ τὸ μέρος τῆς Οἴτης τὰ ἀπὸ Μακροκάμπι μέχρι Ὀξυᾶς, πρὸς Δ. ἀπὸ τὰ βλαχοχώρια Κραββάρων Παλούκοβαν καὶ τὰ πέριξ, πρὸς Ν. ἀπὸ τὰ χωρία τῆς ἰδίας ἐπαρχίας καὶ τοῦ Λοιδωρικίου, καὶ πρὸς Α. ἀπὸ δύο συστήματα ποταμῶν τοῦ Λοιδωρικίου μέσῳ τῶν ὁποίων εὐρίσκεται ἡ σειρὰ τοῦ Κόρακος τελευτῶσα εἰς τὸ Στενὸν τοῦ Λοιδωρικίου. Τμῆμα δὲ τῶν Ὀφιονέων ἐκαλοῦντο Βωμιεῖς οἵτινες ὡς εἰκάζεται κατώκουν περὶ τὸ χωρίον Ἄρτοτινα, ὅπερ ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἀπὸ τὴν γειτνίασιν πρὸς τὴν κοιλάδα τῆς Ὑπάτης παρὰ τὴν ὁποίαν θέτει τὸν Μαλιακὸν κόλπον ὁ Θουκυδίδης ὥστε οἱ ἔσχατοι τῶν Ὀφιονέων, οἱ πρὸς Μαλιακὸν κόλπον καθήκοντες Βωμιεῖς καὶ Καλλιεῖς ἐβοήθησαν. Ἡ δὲ Ἀποδοτία ἔκειτο μεταξὺ Ὀζολαίων Λοκρῶν πρὸς Ν. καὶ Α. Ὀφιονέων πρὸς Β. καὶ τῆς Πλευρῶνας πρὸς Δ. με πόλεις τὴν Ποτιδάνειαν, Κροκύλιον, Τεῖχιον καὶ πρωτεύουσαν τὸ Αἰγίτιον, κείμενον εἰς ὑψηλὸν λόφον καὶ ἀπέχον τῆς θαλάσσης ὀγδοήκοντα στάδια· τοῦτο δὲ εἰκάζεται σήμερον ὅτι ἔκειτο, ἔνθα ἐρείπια τινα, περὶ τὴν σημερινὴν Βετολίστα (Ἀποδοτίας). Ὡστε ἡ γραμμὴ ἢ περιορίζουσα τὴν Ἀποδοτίαν ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Στενοῦ τοῦ Λοιδωρικίου προχωρεῖ μέχρι τοῦ ἄκρου ποταμίου συστήματος τοῦ Λοιδωρικίου, ἔνθα ἀντικρῦζει τὸ χωρίον Συκιά, ἐκεῖθεν διαιροῦσα τὴν σειρὰν τοῦ Κόρακος καθέτως φθάνει εἰς τὴν ἄκραν τοῦ ἄλλου ποταμίου συστήματος παρὰ τὸ χωρίον Κωστάρτσα, ἐκεῖθεν δὲ ἐξακολουθεῖ ἕως εἰς Βλαχοβούνι, ὅρος παράλληλον πρὸς τὸν Κόρακα, ὅπερ τέμνων καθέτως προβαίνει πρὸς δυσμὰς μέχρι τοῦ ὄρους Παπαδιά, εἶτα δὲ στρέφει πρὸς Ν. καὶ ἐνοῦται παρὰ τὸν ποταμὸν Μόρνον (κατωτέρω τοῦ χωρίου Βελδίτσαινα), οὔτινος τὴν πρὸς τὴν πηγὴν ἀνάβασιν ἀκολουθεῖ μέχρι συναντήσεως τοῦ σημείου τῆς ἀφετηρίας⁹.

ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΑἴΤΩΛΩΝ

Οἱ Αἰτωλοὶ ἦσαν λαὸς ὑπερήφανος καὶ πολεμικὸς οὐχ ἥττον καὶ κοινωνικός, διότι καὶ οἱ διασημότεροι αὐτῶν ἥρωες μνημονεύονται συμμετασχόντες τῶν σπουδαιότερων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐπιχειρήσεων λ. χ. τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου, τῶν ἑπτὰ ἐπὶ Θήβαις καὶ ἄλλων. Ἐκυβερνῶντο ὑπὸ μονάρχου, οὔτινος ἢ βασιλεία ἦτο διαδοχικὴ, περιστοιχιζομένου ὑπὸ νομοθετικοῦ σώματος τῆς Βουλῆς ἔργον ἐχούσης νὰ συσκέπτηται μετ' αὐτοῦ ἐπὶ τῶν σοβαρῶν ὑποθέσεων τῆς χώρας. Οἱ βουλευφόροι ἐκαλοῦντο καὶ γέροντες ἀπολαμβάνοντες διακριτικῶν τιμῶν ὡς ἐκ τοῦ ἔργου των. Ἦσαν ἄριστοι ἀκοντισταί, οὐχὶ μόνον οἱ ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ αἱ παρθένοι. Ὁ φόνος συχνότατα ἀναφέρεται παρ' Αἰτωλοῖς, ὁ δὲ μεταξὺ συγγενῶν τοιοῦτος ἐθεωρεῖτο ὡς τιμωρητέος παρὰ τοῦ Διός· τὸ δὲ ψεύδεσθαι ἦν μεμπτέον καὶ κατακριτέον παρ' αὐτοῖς ὡς καὶ ἡ ληστεία· καθόλου δὲ κρινόμενοι δὲν φαίνονται ἐστερημένοι κοινωνικῆς καὶ διανοητικῆς ἀναπτύξεως στρατιωτικῆς καὶ γεωργικῆς. Ἦσαν εὐσεβέστατοι τιμῶντες ἐπὶ μᾶλλον τὸν Ἀπόλλωνα, τὴν Ἀθηνᾶν, τὴν Ἄρτεμιν, τὴν Δήμητρα καὶ τὸν Διόνυσον, ἢ δὲ ἐπισημοτέρα αὐτῶν ἑορτὴ ἦτο ἡ τῶν Θαλυσίων.

9 Αἰνιὰν Ἀνάλεκτα ἀρ. 12. 1831 Ἰανουαρ. Φεβρ.

ΓΛΩΣΣΑ ΤΩΝ ΑΙΤΩΛΩΝ

Ἡ γλῶσσα παρ' Αἰτωλοῖς φαίνεται οὔσα κρᾶμα Αἰολικῆς καὶ Δωρικῆς διαλέκτου, ἂν καὶ ἐν τοῖς ἐπιγράμμασι καὶ ταῖς συνθήκαις διαφαίνεται καὶ ἔλαφρὸς Ἴωνισμὸς, πλὴν τινῶν τῶν παρ' αὐτοῖς φυλῶν τῶν ἀπωτέρω, ὧν ἡ γλῶσσα ἦν μισοβάρβαρος δι' ὃ καὶ Θουκυδίδης ὀνομάζει τούτους ἀγνωστοτάτους τὴν γλῶσσαν· καίτοι τολμηρὸν εἶνε σαφῶς ν' ἀποφανθῆ τις περὶ τῆς γλώσσης καὶ παιδείας ἔθνους τοῦ ὁποίου συγγραφεῖς δὲν διεσώθησαν. Ἐπὶ δὲ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου κατὰ Θουκυδίδην καὶ τινὰς νεωτέρους ἦσαν μικρᾶς παιδείας καὶ ἀναπτύξεως, ἐν δὲ τοῖς Μακεδονικοῖς χρόνοις ἦσαν ἢ οὐδόλως κατώτεροι ἢ σμικρὸν ἴσως ὑπελείποντο τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν.

ΔΙΑΙΤΑ ΑΙΤΩΛΩΝ

Οἱ Αἰτωλοὶ ἦσαν πολυτελεῖς τὴν τε περιβολὴν καὶ διακόσμησιν τῶν οἰκιῶν αὐτῶν καὶ ἐν ταῖς πανηγύρεσι δὲ ἔπαιζον ὄργανα προσκαλούμενοι παρ' αὐτῶν οἱ εὐμουσότεροι τῶν Ἑλλήνων. Ἀγάλματα καὶ σκεύη πολυτελῶς ἐξεργασμένα καὶ στοαὶ καὶ ἀνδριάντες πολυπληθεῖς, ἀγάλματα πῆλινα ἀγγεῖα ἐν τέχνει εἰργασμένα πολλαχῶς τῆς Αἰτωλίας ἀνευρίσκονται. Καθ' ὅλου εἰπεῖν ἐξ ὧν δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν φαίνεται, ὅτι ἡ περὶ τὸ ἀκόντιον ἄσκησις, ἡ κυνηγεσία, ἡ ποιμενικὴ καὶ ἡ γεωργία ἀπετέλουν τὴν πρωτίστην, καὶ κυριωτάτην ῥοπὴν καὶ ἐνασχόλησιν τῶν Αἰτωλῶν. Τούτων δὲ οἱ ὀρεινότεροι πλὴν τῆς ποιμενικῆς πολεμικώτεροι τῶν λοιπῶν, ὑπηρέτουν καὶ ὡς μισθοφόροι ἐκτὸς τῆς Αἰτωλίας.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Αἰτωλοὶ καὶ οἱ Διάδοχοι αὐτοῦ

Πρῶτος ἀρχαιότατος βασιλεὺς τῆς προϊστορικῆς Αἰτωλίας λέγεται Αἰτωλὸς υἱὸς τοῦ Ἐνδυμίωνος βασιλέως τῶν ἐπειῶν. Πότε καὶ πῶς ἀπέθανεν ὁ Αἰτωλὸς ἄδηλον, γνωστὸν ὅμως, ὅτι εἰς τὸν θρόνον διεδέχθησαν αὐτὸν οἱ δύο υἱοὶ του Καλυδῶν καὶ Πλευρῶν, ἔκτοτε ἐπηκολούθησε σειρά διαδοχῆς διαφόρων βασιλέων, ὧν τελευταῖος φέρεται ὁ Ὅξυλος περὶ τὸ 1114 Π. Χ. Μετ' αὐτοῦ λήγει καὶ τὸ μοναρχικὸν πολίτευμα καὶ ἡ Αἰτωλία ἐχωρίσθη εἰς πολλὰ φύλα, καὶ πλείονας ἀριστοκρατικὰς πολιτείας, ἅτινα κατὰ τοὺς Μακεδονικοὺς χρόνους ἀπετέλεσαν ἓν ὅλον ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν Κυβέρνησιν τοῦ κοινοῦ συνεδρίου τῶν Αἰτωλῶν (Χαβέλ Σελ. 57 Τόμ. Α.)

ΠΑΛΑΙΤΑΤΟΙ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΤΟΙΚΟΙ

«Κούρητες γάρ κατώκουν τὸ πρότερον» λέγει Σκυμναῖος ὁ Χῖος¹⁰, οἱ δὲ Κουρήτες οὗτοι κατ' ἄλλους μὲν ἦν γένος ἔλθον ἐκ Κρήτης, τινὲς δὲ ἐξομοιοῦσιν αὐτοὺς μετὰ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ οἰκούντων, ἐχόντων μητέρα καλουμένην Κόμβην καὶ πόλιν Χαλκίδα, κατὰ δὲ Διονύσιον τὸν Ἀλικαρνασσεά ὠνομάσθησαν Κουρήτες ὡς κατοικοῦντες παρὰ τὸ Κοῦρος ὄρος. Εἶτα ὅμως ἐχωρίσθησαν διακριθέντες εἰς Κουρήτας καὶ Ἀκαρνανάς.

Βραδύτερον δὲ ἐτράπησαν πρὸς τὰ ἄνω, ἵνα εὐρυχωρίαν εὕρωσι μετὰ Κουρήτων Λελέγων καὶ ἄλλων περιοίκων τοῦ Παρνασσοῦ, καὶ ἄλλοι μὲν διακρίνουσι αὐτούς, ἄλλοι δὲ ὁμοίως ὑπέλαβον τοῖς Κουρσὶ καὶ Λελέγοις· ὁ δὲ τῶν Λελέγων ἡγέτης ἦτο Λοκρὸς υἱὸς τοῦ Φύσκου ἢ Δευκαλίωνος, ἀδελφοῦ τοῦ Ἑλληνοῦ καὶ ἔγγονος τοῦ Αἰτωλοῦ, ἐξ οὗ καὶ ἡ χώρα τὸ ὄνομα Αἰτωλία ἔλαβεν. Κατ' ἄλλους ὅμως, ὁ μυθικός οὗτος γενάρχης τῶν ἀρχαίων Αἰτωλῶν ἦτο υἱὸς τοῦ βασιλέως τῶν Ἡλείων Ἐνδυμίωνος, φυγὼν εἰς Αἰτωλίαν, διότι ἐν ἀγῶνι ἐφόνευσεν ἀκουσίως τὸν ἐκ τοῦ ἀρχαδικοῦ Παλλαντίου Ἄπιν τριακόσια ἔτη πρὸ τῆς καθόδου τῶν Ἡρακλειδῶν.

Ἀφικόμενος δ' Αἰτωλὸς ἐκ τῆς Ἡλίδος¹¹
 Αἰτωλίαν ὠνόμασεν ἐκείνους ἐκβαλὼν
 Καὶ ἄλλαχού
 Αἰτωλὸς ποτε τόν δε λιπὼν αὐτόχθονα δῆμον¹²
 Ἐκτήσατο Κουρήτιδα γῆν δορὶ πολλὰ καμῶν.

10 στιχ. 474 καὶ 536

11 Σκυμναῖος Χῖος στιχ. 475 σελ 336

12 Στραβ. 10,3,351

ἹΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

Ἡ Ναύπακτος ἢ ὁ Ναύπακτος παρὰ Διοδώρου Norant ἢ Naupatas ὑπὸ τῶν Φράγκων καὶ Καταλάνων, Lepanto ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, Ἐνεβαχτὲ ὑπὸ τῶν Τούρκων, Νεόπαντος καὶ Ἐπαχτος ἐν τῷ μεσαιῶνι καὶ Ναύπακτος καὶ κοινῶς Ἐπαχτος ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, ἐπίσημος πόλις τῆς Ἑσπερίας ἢ Ὀζολικῆς Λοκρίδος παρὰ τῇ θαλάσῃ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου λαβοῦσα τὸ ὄνομα καὶ τὴν ἀρχὴν ἐκ τῶν Δωριέων ὡς ἐξῆς.

Ἐν ἔτει 1104 π. χ. μεγάλαι καὶ σφοδρόταται ἀνακινήσεις ἐγένοντο ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα. Μία τῶν τοιούτων ἀναστατώσεων, ἢ καὶ μεγίστη πασῶν καὶ περὶ ἧς ὁ λόγος εἶνε ἡ καλουμένη Κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν σκοποῦσα τὴν εἰσβολὴν εἰς Πελοπόννησον. Ὑπὸ διαφόρους λοιπὸν στρατηγούς καὶ ὀδηγὸν ἔχοντες οὗτοι τὸν Αἰτωλὸν Ὀξυλον συνηθροίσθησαν παρὰ τὰ παράλια τῆς Λοκρίδος καὶ Αἰτωλίας. Ταύτην λοιπὸν τὴν ἐποχὴν συνοικίσθη ὑπὸ τῶν κατελθόντων Δωριέων ἢ Ναύπακτος, οὕτω κληθεῖσα ἀπὸ τῆς ἐκεῖσε ναυπηγήσεως τοῦ στόλου τῶν Ἡρακλειδῶν. Κατὰ δὲ τὸν Σκύρον τὸν Χῖον ἦν πόλις Αἰτωλικὴ κτισθεῖσα ὑπὸ τῶν Δωριέων καὶ τοῦ Τημένου, ἦν γνώμην, ἐπιβεβαιοῖ καὶ ὁ Στέφανος, καὶ ὡς λέγει ὁ Ἐφορος (Λοκροὶ ἔτι πρότερον κατασκευασάντων). Οἱ ἱστορικοὶ μελανοῖς χρώμασιν ἐξιστοροῦσι τὰς συμφορὰς τῶν Ἡρακλειδῶν ἐν Ναυπάκτῳ, ἀναφέρουσι τὸν διὰ κεραυνοῦ θάνατον ἐνὸς τῶν ἐπιφανεστέρων ἀρχηγῶν τῆς μεταναστεύσεως, ἀπογόνου τοῦ Ἡρακλέους Ἀριστοδήμου, ὡσαύτως δὲ καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Δωριέως Ἰππότου φόνον τοῦ μάντεως Κάρνου καὶ πολλὰς ἄλλας ταραχὰς, αἵτινες ἐπέφερον ἀνωμαλίαν καὶ ἀταξίαν ἀνὰ τὸ στρατόπεδον αὐτῶν, καὶ τέλος ὡς συμπλήρωμα τῶν δυστυχημάτων καὶ λοιμὸν ἐπενεγκόντα αὐτοῖς πολλὰς καὶ σημαντικὰς ζημίας. Ὡς δὲ πιστεύουσιν οἱ ἱστορικοὶ μετὰ τὴν θριαμβευτικὴν τῶν Ἡρακλειδῶν Κάθοδον εἰς Πελοπόννησον παρέμειναν ἐν Ναυπάκτῳ πάντες οἱ δειλοὶ ἄνδρες τοῦ Δωρικῆς στρατοῦ ἀδυνατοῦντες νὰ παρακολουθήσωσι τοὺς ἐταίρους εἰς νέους κινδύνους.

ΕΠΙ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Διαρκοῦντος δὲ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (431—404 π. χ.) τοῦ αἰσίου τούτου δαίμονος τοῦ παρασκευάσαντος τὴν δουλείαν τῆς Ἑλλάδος, πλείσται προσπάθειαι κατεβλήθησαν παρὰ τῶν διαμαχομένων μερῶν ὅπως καταλάβωσι τὴν Ναύπακτον δεσπόζουσαν τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου.

Ἐν ἔτει 454 π. Χ. κατέπλευσεν εἰς Κορινθιακὸν κόλπον ὁ τῶν Ἀθηναίων ναύαρχος Τολμίδης ὁ Τολμαίου μετὰ περιφανεῖς νίκας καὶ τὴν ἐκπόρθησιν πολλῶν πόλεων, ζηλώσας τὴν τοῦ Μυρωνίδου δόξαν, στρατηγοῦ τῶν Ἀθηναίων, ὅστις μετὰ σειρὰν ὄλων ἀποτυχιῶν ἐνίκησεν ἐν Οἰνοφύτοις τοὺς Θηβαίους καὶ Βοιωτούς. Τὴν Ναύπακτον στενωῶς πολιορκήσας ὁ Τολμίδης καὶ μετὰ κρατερὰν τῶν πολιορκουμένων ἀντίστασιν κατέλαβεν ἐξ ἐφόδου ἀπὸ τῶν κατεχόντων Λοκρῶν, ἐγκαταστήσας ἐν αὐτῇ ἐν ἔτει 455 π. Χ. ὑποσπόνδους Μεσσηνίους, ἀποκάμοντας ἐκ τοῦ δεκαετοῦς πολέμου κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν, συμμάχους τῶν Ἀθηναίων, οἵτινες φιλοπόλεμοι καὶ μὴ ἀρεσκόμενοι εἰς βίον ἤσυχον ἐξεστράτευσαν κατὰ τῶν Οἰνιαδῶν λαοῦ Ἀκαρνᾶνος, οὗς πολιορκήσαντες ἐκυρίευσαν, τὸ δὲ ἰσχυρὸν φρούριον, ὃ οὗτοι κατεῖχον κατέλαβον, ἀναθέσαντες εὐγνωμοσύνης ἕνεκεν εἰς τὸν ἐν Ὀλυμπίᾳ ναὸν τοῦ Διός, ἄγαλμα νίκης ἐπὶ κίονος ἔργον Μενδίου τοῦ Παιωνίου.

Οἱ δὲ Οἰνιάδαι ἀνασυντάξαντες τὰς ἑαυτῶν δυνάμεις καὶ ἐπικουρίαν ἰσχυρὰν λαβόντες παρὰ πασῶν τῶν συμμαχικῶν αὐτοῖς πόλεων, ἐσκέπτοντο ἵνα κατὰ τῆς Ναυπάκτου ἐκστρατεύσωσι. Μάχης δὲ πολυχρονίου καὶ πεισματώδους γενομένης, οἱ Μεσσηνιοὶ πολλὰς καταστροφὰς ἔπαθον, μὴ δυνάμενοι δὲ ν' ἀντιστήσωσι (ντιστῶσι) περισσότερον ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλίπωσι τὴν χώραν τῶν Οἰνιαδῶν διασωθέντες εἰς Ναύπακτον, ἀφ' οὗ ἐπὶ 8 μῆνας γενναίως ἀντέστησαν κατὰ σύμπαντος τοῦ στρατοῦ τῶν Ἀκαρνάνων.

Μετὰ εἴκοσι πέντε ἔτη ἀπὸ τὸ 431 Π. Χ. Φορμίων ὁ τῶν Ἀθηναίων στρατηγὸς ἐπλευσεν εἰς Ναύπακτον ἐντεταλμένος ἵνα ἐποπτεύῃ τὸν Κορινθιακὸν καὶ Κρισαῖον κόλπον, ὅπως μηδεὶς ἐκπλήῃ ἢ εἰσπλήῃ τῶν ἐχθρικῶς διακειμένων τοῖς Ἀθηναίοις· ταύτη δὲ τῇ ἐποχῇ πείθονται οἱ Λακεδαιμόνιοι ὑπὸ τῶν συμμάχων αὐτῶν Ἀμπρακιωτῶν ἐπιθυμούντων νὰ δηλώσωσι τὴν χώραν τῶν Ἀκαρνάνων καὶ ἀποσπάσωσι τούτους τῆς Ἀθηναίων συμμαχίας, καὶ ἐλπίζόντων ὅτι σὺν ταῖς ἄλλαις πόλεσι καὶ τὴν ἐκπόρθησιν τῆς Ναυπάκτου, πέμπουσι Κνήμον τὸν ναύαρχον μεθ' ἱκανῶν ὀπλιτῶν κατὰ τῶν Ἀκαρνάνων. Οὗτοι ὅμως ἐννοήσαντες τὸν ἐπαπειλοῦντα αὐτούς κίνδυνον, πέμπουσι πρὸς τὸν Φορμίωνα τὸν κατέχοντα τότε τὴν Ναύπακτον ζητοῦντες βοήθειαν· ὁ δὲ εἰς ἀπάντησιν διεμήνυσεν αὐτοῖς, ὅτι, ἀνίσχυρος στρατιωτικῶς, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐγκαταλίπη ἔρημον τὴν πόλιν. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ὁ τῶν Λακεδαιμονίων ναύαρχος Κνήμος κατέφθασεν εἰς Ἀκαρνανίαν καὶ ἤρξατο τῶν πολεμικῶν αὐτοῦ ἐπιχειρήσεων. Μεθ' ὅλην ὅμως τὴν στρατηγικὴν αὐτοῦ δεξιότητα καὶ πολεμικὴν ἀρετὴν τῶν Λακεδαιμονίων αὐτοῦ στρατιωτῶν, ἅπασαι αἱ πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις ἀπέβησαν μάταιαι, τῶν ἀποτυχιῶν διαδεχομένων ἀλλήλας. Ταύτας μαθόντες οἱ σύμμαχοι αὐτῶν Πελοποννήσιοι καὶ θέλοντες νὰ ἐμψυχώσωσι τὸν Κνήμον πέμπουσιν αὐτῷ συμμαχικὸν στόλον ἐκ 47 νεῶν, ὅστις ἀπεκλείσθη ὑπὸ τοῦ Φορμίωνος καίτοι ὀλιγοτέρας ἔχοντος δυνάμεις. Συγκροτηθεῖσης δὲ ναυμαχίας λυσσώδους, οἱ τε Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ σύμμαχοι αὐτῶν ὑπέστησαν πανωλεθρίαν, πολλῶν μὲν νεῶν καταποντισθεισῶν, δώδεκα δὲ συλληφθεισῶν. Μετ' ἀκρατήτου ἐνθουσιασμοῦ ἀκούσαντες τὴν νίκην ταύτην οἱ

Ἀθηναῖοι πλείστας ἀπέδωκαν τῷ Φορμίωνι τιμὰς, ὅστις εὐγνωμονῶν τῷ Ποσειδῶνι ἔστησε τρόπαιον ἐπὶ τῷ Ῥίῳ ἐν τῷ ἐκείσε ὑπάρχοντι ναῶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ ἐπανέκαμψεν εἰς Ναύπακτον. Δευτέρα δὲ ναυμαχία συγκροτηθεῖσα μεταξύ Πελοποννησίων καὶ τοῦ Φορμίωνος, καθ' ἣν οἱ Λακεδαιμόνιοι μεγάλην ἐπεδείξαντο ἀνδρείαν (εἷς δὲ μάλιστα Τιμοκράτης ὀνόματι, βυθιζομένης τῆς νηὸς αὐτοῦ, σφαγεῖς ἰδία χειρί, ἐξεβράσθη εἰς τὸν λιμένα τῆς Ναυπάκτου) δὲν ἔσχεν εὐτυχέστερα διὰ τοὺς Πελοποννησίους ἀποτελέσματα· ὑποστάντες πολλὰς καταστροφὰς παρὰ τῶν ἀντιπάλων, καὶ ἀναγκασθέντες νὰ καταφύγωσιν εἰς Ῥίον, τῶν Ἀθηναίων προσορμισθέντων ἐπὶ τὸ Μολυκρικόν (Ἀντίρριον). Βραδύτερον διαλυθέντος τοῦ κατὰ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον ναυτικοῦ τῶν Λακεδαιμονίων, ὁ Φορμίων ἔπλευσεν εἰς Ναύπακτον. Τὸ δ' ἐπόμενον ἔτος ἐξεστράτευσε κατὰ τῆς Ἀκαρνανίας, ὅθεν ἐπανῆλθεν εἰς Ἀθήνας συναπάγων καὶ τὰς κυριευθεῖσας ναῦς τῶν πολεμίων.

Ἐν ἔτει 426 Π. Χ. Δημοσθένης ὁ τῶν Ἀθηναίων στρατηγὸς πεισθεὶς ὑπὸ τῶν ἐν Ναυπάκτῳ οἰκούντων Μεσσηνίων ἐξεστράτευσε κατὰ τῶν Αἰτωλῶν ὀρμώμενος ἐξ Οἰνεῶνος τῆς Λοκρίδος καὶ ἔχων συμβοητοὺς τοὺς Ὀζόλας Λοκρούς, οἵτινες, καθ' ὃ φέροντες τὴν αὐτὴν πανοπλίαν, καὶ γνωρίζοντες τὸν τρόπον τοῦ πολεμεῖν παρ' Αἰτωλοῖς, πρὸς δὲ τὴν χώραν αὐτῶν, μεγάλως ἤθελον ἐξυπηρετήσῃ τὴν πολεμικὴν ταύτην ἐπιχείρησιν τῶν Ἀθηναίων. Οὗτος κατελθὼν εἰς Αἰτωλίαν ἐστρατοπέδευσε παρὰ τὸ ἱερὸν τοῦ Νεμείου Διὸς (ἐν ᾧ λέγεται ὅτι ἀπέθανεν ὁ ποιητὴς Ἡσίοδος) τὴν δ' ἐπιούσαν προσβαλὼν τοὺς Αἰτωλοὺς κυριεῦει τὴν Ποτιδάνειαν, τὴν δευτέραν τὸ Κροκύλειον, καὶ τὴν τρίτην τὸ Τεῖχιον, ἔνθα ἐστρατοπέδευσε, ἀποστείλας τὰ λάφυρα εἰς Εὐπάλιον τῆς Λοκρίδος, σκεπτόμενος, ἴνα, ἂν οὐ κυριεύσῃ καὶ τὰς λοιπὰς πόλεις τῆς Αἰτωλίας, κατέλθῃ εἰς Ναύπακτον, καὶ εἶτα στραφῇ κατὰ τῶν Ὀφιονέων ἢ Ὀφίων. Πεισθεὶς ὅμως εἰς τὰς προτροπὰς τῶν ἐν Ναυπάκτῳ Μεσσηνίων φρονούντων ὅτι προτιμότερον θὰ ἦτο νὰ μὴ ἀναμείνῃ τὴν συνάθροισιν τῶν δυνάμεων τῶν Αἰτωλῶν, ἀλλ' ὅσον τάχιον προσβάλλῃ αὐτούς, ἐλπίζων δὲ καὶ εἰς τὴν τύχην, ἐπέπεσε κατὰ τοῦ Αἰγιτίου καὶ ἐξ ἐφόδου ἐκυριεύσεν αὐτό, πρωτευούσης τῶν Ἀποδοτῶν 80 στάδια ἀπέχοντος τῆς θαλάσσης, τῶν κατοίκων φυγόντων εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων καὶ ἀναμενόντων βοήθειαν παρὰ τῶν λοιπῶν Αἰτωλῶν. Οὗτοι συναθροισθέντες καὶ οἱ Αἰγιτιεῖς συνταχθέντες προσβάλλουσι τοὺς Ἀθηναίους, καὶ ἐφ' ὅσον μὲν οὗτοι ἐφώρμων κατ' αὐτῶν οἱ Αἰτωλοὶ ὑπεχώρουν, ἐπιστροφόντων δὲ Ἀθηναίων εἰς Αἰγίτιον πάλιν οἱ Αἰτωλοὶ ἐπέπιπτον κατ' αὐτῶν καὶ οὕτω πράγματα παρείχον τοῖς Ἀθηναίοις, οἵτινες ἄλλως τε εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιστάσεις ἦσαν οἱ περισσότερας ζημίας ὑφιστάμενοι. Ἄλλ' ἔτι πλέον ἐπέπρωτο αὐτοῖς καὶ ὁ θάνατος τοῦ Τοξάρχου καὶ Χρῶμωνος τοῦ Μεσσηνίου, ὅστις ἐχρησίμευεν ὡς ὀδηγὸς εἰς τοὺς ἀπείρους τῆς πολεμίας χώρας Ἀθηναίους, οἵτινες διεσκορπίσθησαν, ἐμπεσόντες δὲ εἰς ἔλη καὶ χαράδρας οἱ πλείστοι ἀπώλοντο μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ὁ ἕτερος τῶν στρατηγῶν Προκλῆς· οἱ δὲ διασωθέντες μετεκόμισαν διὰ συνθήκης τοὺς νεκροὺς εἰς Ναύπακτον καὶ ἐκεῖθεν ἔπλευσαν εἰς Ἀθήνας, πλὴν Δημοσθένους παραμείναντος ἐν Ναυπάκτῳ, φοβουμένου τὴν μῆνιν τῆς πολιτείας αὐτοῦ διὰ τὴν ἀτυχῆ ἔκβασιν τῆς ἐκστρατείας ταύτης.

Τὸ αὐτὸ δὲ θέρος οἱ Αἰτωλοὶ πέμφαντες πρέσβεις εἰς Κόρινθον καὶ Λακεδαίμονα Τόλοφον τὸν Ὀφιονέα, Βορεάδην τὸν Εὐρυτάνα, καὶ Τίσανδρον τὸν Ἀποδοτόν, ἔπεισαν τοὺς Λακεδαιμονίους, ὅπως ἀποστείλωσι κατὰ τῆς Ναυπάκτου τρισχιλίους ὀπλίτας ὑπὸ τὸν Εὐρύλοχον, ὅστις συναθροίσας τὰ στρατεύματα εἰς Δελφοὺς καὶ ἐπιτυχῶν συμμαχίαν μετὰ τῶν Ἀμφισσέων καὶ λοιπῶν Λοκρῶν, κυριεύσας δὲ καθ' ὁδὸν τὰς

Λοκρικός πόλεις τὰς μὴ ἀποδεχθείσας τὴν πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους συμμαχίαν, ἔφθασε πρὸ τῆς Ναυπάκτου· προσελθόντων δὲ καὶ τῶν συμμάχων αὐτῷ Αἰτωλῶν ἐλεηλάτει τὴν χώραν, κυριεύσας δὲ τὸ Προάστειον, ἀτείχιστον ὄν, κατέλαβε τὴν Μολύκρειαν (Ἀντίρριον) ἀποικίαν τῶν Κορινθίων καὶ ὑποτελῆ τοῖς Ἀθηναίοις.

Ἄλλ' ἐν Ναυπάκτῳ εὕρισκόμενος ὁ Δημοσθένης, ὁ τῶν Ἀθηναίων στρατηγός, καὶ πληροφορηθεὶς τὴν ἐπερχομένην στρατιάν, φοβηθεὶς περὶ τῆς ἀσφαλείας τῆς πόλεως, πείθει τοὺς Ἀκαρνανάσας, οἵτινες πέμπουσιν αὐτῷ εἰς βοήθειαν χιλίους ὀπλίτας, δι' ὧν ἐνίσχυσε τὸ μέγα τῆς Ναυπάκτου τεῖχος.

Τοῦτο μαθὼν ὁ Εὐρύλοχος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ καὶ ἰδόντες τὸ ἀδύνατον τῆς ἐξ ἐφόδου καταλήψεως τῆς ὀχυρᾶς Ναυπάκτου, ἀνεχώρησεν εἰς Καλυδῶνα καὶ Πρόσχιον τῆς Αἰτωλίας, ἔνθα πεισθεὶς ὑπὸ τῶν Ἀμβρακιωτῶν ἐξεστράτευσε κατὰ τοῦ Ἀμφιλοχικοῦ Ἄργους, ἀφήσας ἤσυχον τὴν Ναύπακτον.

Δέκα ὀκτὼ ἔτη μετὰ ταῦτα Νικόστρατος ὁ Διοτρέφους, Ἀθηναίων στρατηγός, λαβὼν ἐκ Ναυπάκτου πολλοὺς ἄνδρας ἀπέπλευσε μὲ δώδεκα ναῦς καὶ πεντακοσίους ὀπλίτας εἰς Κέρκυραν κληθεὶς παρὰ τῶν δημοκρατικῶν περιελθόντων εἰς ῥῆξιν πρὸς τοὺς ἀριστοκρατικούς. Καταπλεύσας ἐκεῖσε οὗτος ἤνωσε τοὺς Ναυπακτίους μετὰ τοῦ ὄχλου καὶ ἀπέσφαξε τοὺς πλείστους τῶν ἀριστοκρατικῶν.

Κατὰ μαρτυρίαν δὲ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου ἐν ἔτει 399 Π. Χ. οἱ Λακεδαιμόνιοι μετὰ τὴν περιφανῆ ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς νίκην κατὰ τῶν Ἀθηναίων, ἐξέβαλον τοὺς κατοικοῦντας Μεσσηνίους παραδόντες τὸ φρούριον εἰς τοὺς προκατόχους Λοκρούς, οὓς ἐξεδίωξαν ἐκεῖθεν μετ' οὐ πολὺ οἱ Ἀχαιοί, τούτους δὲ ἐν ἔτει 361 Ἐπαμεινώνδας ὁ Θηβαῖος.

Μακεδονικοὶ χρόνοι

Φίλιππος ὁ τοῦ Ἀμύντου ἀφ' οὗ μετὰ κρατερόν ἀγῶνα ἐκυρίευσε τὴν Ναύπακτον, γνώμη δὲ τῶν Ἀχαιῶν ἐφόνευσε πάντας τοὺς φρονοῦντας ἐν αὐτῇ, ἐξ οὗ καὶ ἡ παροιμία «φρουρήσεις ἐν Ναυπάκτῳ» παρεχώρησε δι' εἰρήνης «ὡς τ' ἔχεις ἀμφοτέρους ἃ νῦν ἔχουσι» εἰς τοὺς Αἰτωλοὺς τῷ 338, διακατέχοντας αὐτὴν διαρκῶς μέχρις οὗ ὁ Αὐγουστος παρέδωκεν εἰς τοὺς Πατρεῖς.

www.pentalofo.gr

Συμμαχικός κατά των Αίτωλῶν πόλεμος (219–214 π. χ.)

Οἱ Αἰτωλοὶ ὅμως ἀσύμφορον αὐτοῖς τὴν εἰρήνην θεωροῦντες ἐκαραδόκουν εὐκαιρίαν, ὅπως ἀθιτήσωσι ταύτην καὶ τοιαύτην εὖρον συμπλακέντες εἰς τὸν κατὰ τῶν Ἀχαιῶν πόλεμον, ἔδραν ἔχοντες τὴν Ναύπακτον. Ἀρξαμένου τοῦ μεταξὺ τῶν Αἰτωλῶν καὶ Ἀχαιῶν πολέμου, ὅστις ἐκλήθη «συμμαχικός» καὶ διήρκεσε ἀπὸ τὸ 220–217, τῶν διαμαχομένων μὴ ἀναλογισθέντων τὸν ἐκ δυσμῶν ἐπικείμενον κατὰ τῆς Ἑλλάδος δεινὸν κίνδυνον ὁ Ἰλλυριὸς Σκερδιλαΐδης, καὶ Δημήτριος ὁ Φάριος μετὰ 40 λέμβων, κατέπλευσαν εἰς Ναύπακτον ἔνθα συνθηκολογήσαντες πρὸς τοὺς Αἰτωλοὺς ἀνέλαβον τῇ συνδρομῇ τούτων τὸν κατὰ τῶν Ἀχαιῶν πόλεμον, ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς διανομῆς τῶν ἐκεῖθεν λαφύρων, προσβαλόντες αἰφνιδίως τὰ Καλάβρυτα. Τρία δ' ἔτη μετὰ ταῦτα ὁ ναύαρχος τῶν Ἀχαιῶν θέλων νὰ τιμωρήσῃ τοὺς Αἰτωλοὺς, διότι οὗτοι διαρκοῦντος τοῦ ἐν Ἴηλιδι μεταξὺ Αἰτωλῶν καὶ Ἀχαιῶν πολέμου συνασπισθέντες ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Ἀγήταν ἐλεηλάτουν τὴν Ἀκαρνανίαν καὶ Ἡπειρον, ἐνεργῶν συχνὰς ἀποβάσεις εἰς Ναύπακτον καὶ Καλυδωνίαν, ἐλεηλάτει τὴν χώραν, τῶν κατοίκων μὴ δυναμένων ν' ἀντιστῶσι· κατὰ τινα δὲ τούτων συνέλαβεν αἰχμάλωτον τὸν Κλεόνικον Ναυπάκτιον, ἓνα τῶν ἐπισήμων ἀνδρῶν αὐτῆς, οὗτινος ὅμως ἡ τύχη δὲν ὑπῆρχεν ἡ αὐτῆ καὶ τῶν λοιπῶν ζωρηθέντων, καθ' ὅσον δεσμοὶ φιλοξενίας συνέδεον αὐτὸν μετὰ τῶν Ἀχαιῶν. Ὡς δὲ μαρτυρεῖ Παυσανίας ἐν Ὀλυμπία ὑπῆρχεν ἄγαλμά τι ἐφ' οὗ ἐφέρετο.

«Τίμωνα χαριζόμενοι Αἰτωλοὶ ἠγεμόνα»

«Τῆς ἐν Ναυπάκτῳ φρουρᾶς πότε κατέστησαν»

Ἐν ἔτει 215 Φίλιππος ὁ Γ'. Βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων θεωρήσας ἐπίκαιρον, ὅπως καθυποτάξῃ τοὺς Ἰλλυριοὺς καὶ Ἰταλοὺς, ἀπελευθέρωσε τὸν παρ' Ἀχαιοῖς αἰχμάλωτον Κλεόνικον τὸν Ναυπάκτιον, ὃν καὶ ἀπέστειλε πρὸς τοὺς Αἰτωλοὺς μὲ προτάσεις εἰρήνης, ἣν ὅμως δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπιτύχῃ καθ' ὅσον οἱ Αἰτωλοὶ ἀπήτησαν ἰδιαιτέραν συνέντευξιν μὲ τὸν Φίλιππον καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον συνήθροίσθησαν πανδημεὶ εἰς Ναύπακτον ἀναμένοντες ἐκεῖνον, εὐρισκόμενον ἐν Πανόρμῳ, λιμένι κειμένῳ ἀντικρὺ τῆς Ναυπάκτου. Ὁ Φίλιππος τῇ ἀξιῶσει ταύτῃ τῶν Αἰτωλῶν ἐπόμενος διεπεραιώθη εἰς τὴν ἀπέναντι ἀκτὴν τῆς Στερεᾶς καὶ ἐστρατοπέδευσε παρὰ τὰ «Κοῖλα» τῆς Ναυπάκτου, ἀπέχοντα ταύτης εἴκοσι σταδίου, ἀναμένων τὴν ὥραν τῆς συναντήσεως. Μετ' οὐ πολὺ καταφθάσαντες ἐκεῖσε καὶ οἱ ἐν Ναυπάκτῳ Αἰτωλοὶ συνωμολόγησαν πρὸς τὸν Φίλιππον τὴν εἰρήνην ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ὁποίας πλείστοι λόγοι πατριωτικοὶ ἀπηγγέλθησαν ἐκατέρωθεν μάλιστα δὲ Ἀγέλαος ὁ Ναυπάκτιος ἀνὴρ ἐντριβῆς μὲν περὶ τὰ γράμματα, εἰς ἄκρον δὲ φιλόπατρις, ἐξεφώνησε πατριωτικώτατον λόγον οὗ κύριον θέμα ἦτο ἡ ὁμόνοια¹³ καὶ μετὰ πατρικῆς παραινέσεως παρότρυνε τοὺς Ἑλληνας εἰς

13 Ἴδου ἐν συνόψει τὸ πνεῦμα τοῦ λόγου τούτου ληφθὲν ἐκ τοῦ Θ. Χαβίλλα.

«Ὁ Ἀγέλαος παραινῶν τὸν Φίλιππον καὶ συσταίνων αὐτῷ τὴν πρὸς ἀλλήλους ὁμόνοιαν τῶν Ἑλλήνων εἶπεν αὐτῷ ὅτι ποτὲ δὲν πρέπει οἱ Ἑλληνας νὰ πολεμῶσι μεταξύ των, ἀλλὰ νὰ χρεωστῶσι χάριν τοῖς θεοῖς, ἐὰν λέγωνται ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ἔθνος, καὶ συσφίγγοντες τὰς χεῖρας ὡς οἱ διαβαίνοντες τοὺς ποταμοὺς ἤθελον δυνηθῆ, ἀποφεύγοντες τὰς ἐφόδους τῶν βαρβάρων ἐπιθέσεις νὰ σώζωσι τοὺς ἑαυτοὺς των καὶ τὰ πόλεις. Συνιστᾷ εἶτα τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον τοῖς Ἑλλησι ὑπὸ Ῥωμαίων ἢ Καρχηδονίων καὶ συνιστᾷ τῷ Φίλιππῳ νὰ φροντίξῃ περὶ τῶν Ἑλλήνων, ὡς περὶ τοῦ ἰδίου σώματος καὶ λέγει ποτὲ ἐὰν ὁ Φίλιππος τοιαῦτα πράξῃ, οἱ μὲν Ἑλληνας θὰ εἶνε φίλοι αὐτοῦ καὶ βέβαιοι σύμμαχοι πρὸς τὰς ἐφόδους, οἱ δὲ ἐχθροὶ ὀλιγώτερον θὰ ἐπιβουλευθῶσι τὴν βασιλείαν του. Ἐπιλέγει δὲ πρὸς τὸν Φίλιππον. Ἐὰν περιμείνης, ὥστε τὰ φαινόμενα εἰς τὴν δύσιν νέφη νὰ σταθῶσιν ἐπάνω εἰς τοὺς τόπους τῶν Ἑλλήνων, πρέπει καὶ πολὺ ὑπ' ἀγωνίας μὴ παύσουσιν

συνασπισμὸν περὶ τὸν Φίλιππον πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν ἐν Ἰταλία δούλων. Συνομολογηθείσης τῆς εἰρήνης οἱ Αἰτωλοὶ ἐξελέξαντο στρατηγὸν αὐτῶν διὰ τὴν σκοπούμενην ἐκστρατεῖαν τὸν πρωταγωνιστήσαντα πρὸς τοῦτο Ἀγέλαον τὸν Ναυπάκτιον. Δὲν παρήλθεν ὅμως πολὺς χρόνος καὶ οἱ Αἰτωλοὶ ἤρχισαν νὰ αἰτιῶνται καὶ κατηγορῶσι τὸν Ἀγέλαον τὸν τὰ μέγιστα συμβαλόντα ὑπὲρ τῆς εἰρήνης ταύτης, ἥτις ἀπεστέρησεν αὐτοὺς τῶν ἐκ τῆς Πελοποννήσου ἐξ ἐπιδρομῶν συνήθων αὐτοῖς ὠφελειῶν. Ἄλλ' ὁ συνετὸς οὗτος ἀνὴρ μεθ' ὑπερτέρου καρτερίας καὶ στωϊκότητος ὑπέμενε τὰς κατ' αὐτοῦ μομφάς.

ἀπὸ ὅλους ἡμᾶς αἱ ἀναχωχαὶ τοῦ πολέμου, καὶ ἐν γένει τὰ παιγνίδια τὰ ὁποῖα παίζομεν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε καὶ νὰ παρακαλῶμεν τοὺς θεοὺς νὰ ἔχωμεν τὴν ἐξουσίαν μας καὶ τὸ νὰ πολεμῶμεν ὅταν θέλωμεν, καὶ τὸ νὰ διαλύωμεν τοὺς πρὸς ἀλλήλους πολέμους, καὶ ἐν γένει νὰ εἴμεθα κύριοι τῶν ἐν αὐτοῖς ἀμφισβητουμένων.

Ρωμαϊκοί χρόνοι

Άπαλλαγέντες του Καρχηδονίου στρατηγού Αννίβου οί Ρωμαίοι, άπεφάσισαν τήν τιμωρίαν του Φιλίππου καθ' ού έξαπέστειλαν τον στρατηγόν Τίτον Κόϊντον Φλαμινίνον, όστις έλθών εις σύρραξιν προς αυτόν έν Κυνός Κεφαλαίς τής Θεσσαλίας τò 197 Π. Χ. τόν κατενίκησε, και ύπηγόρευσε τήν ειρήνην επί έπαχθεστάτοις όροις. Ο Κόϊντος άνήρ γινώσκων κάλλιστα τὰ ήθη και τούς Έλληνικούς τρόπους και συνενών έν έαυτῶ τήν πολιτικήν μετά τής πολεμικής άρετής, έστρεψε τὰ νικηφόρα όπλα του κατά τής Έλλάδος και εκάλεσεν εις έλευθερίαν άπάσας τὰς Έλληνικὰς πόλεις (197 Π. Χ.).

Οί Αίτωλοι νομιζοντες έαυτούς άδικηθέντας ύπό του Κόϊντου και κατανοήσαντες τò κατακτητικόν τών διαθέσεων τής Ρώμης συναθροίσθησαν έν Ναυπάκτω, ένθα άπεφάσισαν, όπως τόν ύστατον ύπέρ τής έλευθερίας τής Έλλάδος αναλάξωσιν άγώνα. Ο τότε όμως Ύπατος Ρώμης Αχιλίους Γλαβρίων μαθών ότι τò κατόπιν συγκροτηθέν έν Ύπάτη συνέδριον τών Αίτωλών εις ουδεμίαν όριστικήν προέβη άπόφασιν, μάλλον δέ απέκλινεν ύπέρ τής ειρήνης, σπεύδει μετά πολλής στρατιάς έναντίον τής Ναυπάκτου, ήν πολιορκεί στενωῶ δια 4 χιλιάδων άνδρών καταλαβών πάσας τὰς πέριξ στενωπούς και άτραπούς τών όρέων, άποκλείει πᾶσαν έξωθεν τροφοδότησιν και ένδεχομένην βοήθειαν ύπέρ τής πόλεως. "Ηγειρε προμαχώνας πρό του φρουρίου τής πόλεως και κατέλαβε τὰς πέριξ αυτής θέσεις, διαμοιράσας τόν στρατόν αυτού κατά τὰς άνάγκας και άπαιτήσεις τής πολιορκητικής· ούτω διαθέσας τὰς έαυτου δυνάμεις ό Ρωμαίος Ύπατος και μανιώδης δια τὰς τόσας άπωλείας εις άνδρας και κτήνη, ως καθ' όδον υπέστη, ήρξατο καθ' εκάστην λυσσωδών κατά τής πόλεως έφόδων, ως όμως οί έντός αυτής πολιορκούμενοι επί δύο συνεχείς μήνας μετ' ένθουσιασμου και άπεριγράπτου άνδρείας απέκρουον. Ουδέν ήττον στενωῶ πολιορκούμενον δέν έβράδυνε νὰ περιέλθη τò φρούριον εις μεγίστην άμηχανίαν· οί έντός κεκλεισμένοι ύφίσταντο τὰ πάνδεινα έλλείψει πολεμοφοδίων και τροφών, πλην ουδεμία φωνή περι παραδόσεως ήκούετο, αλλά πάντες αναλογιζόμενοι τήν προγονικήν αυτών ευκλειαν προυτίμων μάλλον νὰ ταφῶσιν ύπό τὰ έρείπια τής πόλεως ή εις Ύπατον Ρωμαίον νὰ παραδοθῶσιν πλην του Κόϊντου, ούτινος τὰς άρετὰς ή φήμη διεκήρυττεν. Ούτως έχόντων τών πραγμάτων και τών πολιορκουμένων εις δεινήν περιελθόντων κατάστασιν και άμηχανίαν, ως ευελπισ ήως και από μηχανής Θεός ενεφάνη πρό τών τειχῶν τών πολιορκουμένων, ό πολυμήχανος άλλ' υπερήφανος και ίππότης στρατηγός τών Ρωμαίων Τίτος Κόϊντος, όστις έν τή κατακτήσει έθεώρει άνάξιον έαυτου ν' άφανίση έθνος τή μερίμνη αυτού έλευθερωθέν· ανήλθεν επί τών άπέναντι αυτους εις τήν άποστολήν πρέσβων· ούτοι έξελθόντες του φρουρίου ρίπτονται εις τούς πόδας του του φρουρίου προμαχώνων, ίνα γίνη όρατός παρὰ τών έσω. Αί φυλακαι τών επάλξεων δέν έβράδυναν ν' αντιληφθῶσι τουτον, μετ' ου πολυ δέ διεδίδετο απ' άκρου εις άκρον μεταξυ τών πολιορκουμένων ή ειδησις τής αφίξεως αυτού. Συγκινητικωτάτη υπήρξεν ή στιγμή αυτη!! φωναί άπέλπιδες άνέρχονται εκ του φρουρίου, άπαντες άθρόοι σπεύδουσι προς τὰς επάλξεις και τείνουσι χειρας ικετίδας έξορκίζοντες τόν Κόϊντον έν όνόματι τής φιλανθρωπίας, και του ιερου σκοπου του άγώνος, όν άνελαβον όπως μεσιτεύση εις τήν σωτηρίαν αυτών. Ο Κόϊντος ήτο ίππότης, ήτο υπερήφανος κατακτητής, ειχεν ευμάλακτον τήν καρδίαν! ή πένθιμος θρηνωδία τών έν Ναυπάκτω άτυχών πολιορκουμένων δέν ήδύνατο ή νὰ διεγείρη τόν οϊκτον αυτού, όστις απ' ου δια χειρονομιών και σχημάτων καθησύχασεν αυτους, σπεύδει παρὰ τῶ πολιορκητῆ Ύπάτῳ, παρ' ου δια προσλαλιᾶς έξόχου και ευφυους έξουσιοδοτεϊται με πλήρη έλευθερίαν ενεργείας προς περαιτέρω

διακανονισμόν τῆς τύχης τοῦ φρουρίου. Ἐφοδιασθεὶς οὕτω μὲ αὐτενέργειαν καὶ ἐμφανισθεὶς ἐκ νέου ἐπὶ τῶν προμαχῶνων ὁ Κόϊντος, εἰς τὴν θέαν τοῦ ὁποίου αἱ ἀπέλπιδες κραυγαὶ τῶν ἔσω πολλαπλασιάζονται ζητοῦσαι οἶκτον, προκαλεῖ Ῥωμαίου στρατηγοῦ, ὅστις διευθύνει αὐτοὺς πρὸς τὸν Ὑπατον, ὅπως ζητήσωσιν ἀνακωχὴν, ἧς τινος ἐπωφελοῦμενοι πέμψωσι πρεσβευτὰς εἰς Ῥώμην πρὸς ὑπογραφὴν τῆς ὀριστικῆς εἰρήνης. Ταύτην καὶ παρεχωρησεν, ὁ Ἀκίλιος λύσας πρὸς τούτοις καὶ τὴν πολιορκίαν τῆς πόλεως. Ἀποτυχούσης τῆς εἰς Ῥώμην σταλείσης πρεσβείας οἱ Αἰτωλοὶ ὀχυρώσαντες ἐκ νέου τὴν Ναύπακτον, παρεσκευάζοντο εἰς νέαν κατὰ τῶν ἐπιδρομέων ἄμυναν. Τὰς γενομένας δὲ ταύτας προπαρασκευὰς μαθὼν ὁ Ἀκίλιος ἐπέρχεται τὸ δεύτερον κατὰ τῆς Ναυπάκτου, ἔνθα πεισθεὶς περὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς ἐκπορθήσεως αὐτῆς, ἔλυσε τὴν πολιορκίαν καὶ ἐπορεύθη κατὰ τῆς Ἀμφίσσης. Κατὰ τὸ 80 Π. Χ. ὁ Καλδίσσιος ἀποσταλεὶς εἰς Αἰτωλίαν παρὰ τοῦ τότε αὐτοκράτορος τῆς Ῥώμης Καίσαρος μετὰ δύο λόχων καὶ ὀλίγων ἰππέων ἐγένετο κύριος τῆς Ναυπάκτου. Βραδύτερον ὁμως ἐπὶ ὑπατείας Πείσωνος ἄγριοι ἐπιδρομεῖς, ὧν τὸ ὄνομα ἢ Ἱστορία δὲν μνημονεῦει ἐκυρίευσαν τὴν Ναύπακτον, τῶν Ῥωμαίων ἔνεκα ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν, μὴ δυναθέντων νὰ ἔλθωσιν εἰς βοήθειαν ταύτης. Κατισχυσάντων τέλος τῶν Ῥωμαϊκῶν ὀπλων ἢ Ἑλλάς σύμπασα κατέστη ἐπαρχία Ῥωμαϊκὴ μηδὲ τῆς Αἰτωλίας ἄρα καὶ Ναυπάκτου ἐξαιρεθείσης τῆς τύχης τῶν λοιπῶν Ἑλληνίδων πόλεων. Πολύβιος δὲ αὐτόπτης τῶν πραγμάτων ἱστορικὸς ἔγραψεν εἰκόνα θλιβερὰ τῆς ὀλιγανθρωπίας καὶ ἐρημίας τῆς τότε Ἑλλάδος, πρὸς δὲ τοῖς διαφόροις ἄλλοις Ἑλληνικοῖς λαοῖς ὀμιλῶν καὶ περὶ Αἰτωλῶν λέγει: «Συνηθισμένοι οὗτοι νὰ διάγωσι τὸν βίον λεηλατοῦντες, ἐπελθούσης τῆς Ῥωμαϊκῆς κατοχῆς, ἐπειδὴ δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ διατρέχωσι καὶ διαρπάζωσι τὴν Ἑλλάδα, συνεπλάκησαν εἰς δεινοὺς ἐμφυλίους πολέμους καὶ σοβαρὰς ἀλλήλων σφαγὰς, ὥστε ἀπεθηριώθησαν τὰς ψυχὰς καὶ οὐδὲ ὑπετάσσοντο πλέον εἰς τοὺς προεστῶτας αὐτῶν καὶ ἄρχοντας, δι' ὅπερ ἦν ἀκρισία καὶ παρανομιῶν καὶ φόνων πλήρη τὰ κατὰ τοὺς Αἰτωλοὺς»· ἕτερος δὲ ὁ ἐξ Ἀμασειᾶς τοῦ Πόντου Στράβων, Ἑλληνογεωγράφος, ἀκμάσας τοὺς χρόνους ἐκείνους, παρέχων εἰκόνα τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ καταστρεπτικοῦ πολέμου τῶν Ῥωμαίων κατὰ τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων λέγει καὶ περὶ Αἰτωλῶν τὰ ἐξῆς: «καὶ ἄλλοτε πολυάριθμοι αὐταὶ χῶραι νῦν εἰσὶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔρημοι καὶ μόλις ποῦ καὶ ποῦ σώζονται εἰς αὐτὰς ὀλίγαι καὶ μικραὶ κῶμαι ὥστε οὐδὲ χρήσιμον εἶνε νὰ περιγραφῶσιν ἀκριβέστερον».

Ἡ Αἰτωλία κατά τους Βυζαντινούς χρόνους

Οἱ Ῥωμαῖοι κυριαρχήσαντες τῆς Ἑλλάδος διήρσαν ταύτην εἰς ὀκτώ Ἐπαρχίας ἢ θέματα, ὧν τὸ τῆς κυρίως λεγομένης Ἑλλάδος περιελάμβανε τὴν Ἀττικὴν, Βοιωτίαν, Φωκίδα, Λοκρίδα, Αἰτωλοακαρνανίαν, Εὐβοίαν, Αἴγιναν καὶ 39 πόλεις ἔδραν δὲ εἶχε τὴν Ναύπακτον. Μετὰ δὲ τὴν βραδύτερον γενομένην διαίρεσιν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους εἰς Ἀνατολικὸν καὶ Δυτικόν, ἡ Αἰτωλία μετὰ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος ἀποτελεσάσης μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους, ὑπήχθη ὑπὸ τὴν ἄμεσον κυριαρχίαν τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου. Ἐν ἔτει 553 μ. Χ. ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ σεισμοὶ φοβεροὶ ἐδόνησαν πολλὰ τῆς Ἑλλάδος μέρη μετὰ τῶν ὁποίων τὴν Βοιωτίαν, Ἀχαΐαν καὶ πᾶσαν τὴν παρὰ τὸν Κρῖσσαῖον κόλπον παραλίαν, ὧν ἀπαίσιον ἔργον ὑπῆρξεν ἡ ἐκ θεμελίων καταστροφή, πλὴν ὀκτὼ ἄλλων πόλεων, καὶ τῆς Ναυπάκτου, ὑπὸ τὰ ἐρείπια τῆς ὁποίας πολλοὶ εὗρον τὸν θάνατον. Οἱ ἱστορικοὶ πολλὰς σελίδας ἀφιερῶσι πρὸς ἐξεικόνισιν τῶν φοβερῶν ἀποτελεσμάτων τῶν καταστρεπτικῶν ἐκείνων σεισμῶν, ἐξ ὧν πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος πλεῖστα ἠγεώχθησαν σχίσματα, ἄλλα μὲν τῶν ὁποίων ἠνώθησαν ἄλλα δὲ διεστηκότα ἀπέμειναν. Ὅτε δὲ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Λέων ὁ Γ'. ὁ καὶ Ἰσαυρος ὁ ἐπικληθεὶς εἰκονομάχος διώκων τὸν χριστιανισμὸν ἀπηγόρευσε τὴν προσκύνησιν τῶν ἁγίων εἰκόνων, οἱ Αἰτωλοὶ συγκροτήσαντες στόλον μετ' ἄλλων Ἑλλήνων ἐπέπλευσαν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πλὴν νικηθέντες ἐστερήθησαν τὸν ἐν Ναυπάκτῳ ἴδιον Μητροπολιτικὸν θρόνον, ὑφ' οὗ τῶς ὑπήγοντο, ὑπαχθέντες εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως (τῷ 732). Ἐν ἔτει δὲ 1026 ἐβασίλευσεν ἐν Βυζαντίῳ Κωνσταντῖνος ὁ Η'. ἀνὴρ ἀνίκανος καθαιρῶν τοὺς ἐπὶ ἀρετῇ καὶ πείρᾳ προέχοντας στρατιωτικοὺς καὶ πολιτικοὺς ἄρχοντας, ἀνάγων δ' ἀντ' αὐτῶν ἀνδράποδα ἀνίκανα καὶ κατὰ πάντα λόγον οὐτιδανά, οὕτω ἀμείβων ἀρχαίας καὶ προσφάτους ὑπηρεσίας τηλικούτων ἀνδρῶν. Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι τῆς Ναυπάκτου, μὴ δυνάμενοι νὰ ὑπομείνωσι τὰς φοβερὰς καταπιέσεις τοῦ ὑπ' αὐτοῦ διορισθέντος διοικητοῦ αὐτῶν Γεωργίου, ἀνδρὸς ἀστάτου τὸν χαρακτήρα ἐπονομαζομένου δὲ περιφρονητικῶς Μωρογεώργου, ἐφόνευσαν αὐτὸν καὶ διήρπασαν τὴν περιουσίαν του, ὁ βασιλεὺς ἐκείνος ἐπὶ τοσοῦτον ἠγανάκτησε, διότι ὁ πονηρὸς ἐκείνος ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ τοιοῦτου ἔτυχε τέλους, ὥστε οὐ μόνον τοὺς διαπράξαντας τὸν φόνον ἀπηνῶς ἐκόλασεν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν ἀμέτοχον ὅλως τῆς πράξεως Μητροπολίτην ἐτύφλωσεν. Ἀλωθείσης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων ἐν ἔτει 1204 ἅπασα ἡ Βυζαντιακὴ Αὐτοκρατορία διενεμήθη, ἡ δὲ Ναύπακτος ἔλαχεν εἰς τὴν μερίδα τῶν Βενετῶν. Ἦς δὲ ἐξάγεται ἕκ τινος ἐκκλησιαστικοῦ Σιγιλλίου ἡ Ναύπακτος ὑπέκειτο ἀπὸ τοῦ 1285 Μ. Χ. εἰς τοὺς Νεαπολίτας, ὥστε ἡ ἐδόθη ὡς προἰξ τῆς Ἑλένης θυγατρὸς τοῦ δεσπότη αὐτῆς Μιχαὴλ εἰς τὸν Μαμφρὲ βασιλέα τῆς Σικελίας ἢ κατόπιν (1271) ἐκυρίευθη ὑπὸ τοῦ Καρόλου βασιλέως τῆς Ἰταλίας καὶ ὑπήχθη τῷ 1285 εἰς τὸν ἐν Νεαπόλει Ἀνδεγαυικὸν οἶκον. Διὰ τοῦτο τῷ 1285 Μ. Χ. παρατηρῶν ὁ Αὐτοκράτωρ Ἀνδρόνικος ὁ πρεσβύτερος ὅτι ὁ ἐν Ναυπάκτῳ Μητροπολίτης ὑπέφερε τὰ μέγιστα ὑπὸ τῶν ὀσημέραι ἀποθραυσνομένων φανατικῶν καθολικῶν προήγαγε τὴν πρότερον ὑποκειμένην τῇ Ναυπάκτῳ ἐπισκοπὴν Ἰωαννίνων εἰς Μητρόπολιν, ὥστε κατὰ ταῦτα ἢ ἀπὸ τοῦ 1204–1285 Ἀρχιερατικὴ Μητρόπολις τῆς Ναυπάκτου μετετέθη ἤδη, ἢ δὲ Ναύπακτος περιῆλθε πάλιν εἰς τὴν ἐξουσίαν τῆς Ἄννης χήρας τοῦ Δεσπότη τῆς Αἰτωλίας Νικηφόρου, ὡς ἐπιτρόπου τῶν ἀνηλίκων τέκνων Θωμᾶ καὶ Θάμαρ, ἐπεδόθη δὲ βραδύτερον εἰς τὸν Φίλιππον υἱὸν τοῦ Καρόλου βασιλέως τῆς Αἰτωλίας συζευχθέντα τὴν θυγατέρα αὐτῆς Θάμαρ μετὰ τοῦ Βλοχου,

Ἀγγελοκάστρου καὶ Βονίτσης τῇ 12 Ἰουλίου 1294. Ὁ νέος δεσπότης Φίλιππος ἔκοψε νομίσματα φέροντα ἀφ' ἑνὸς μὲν σταυρὸν καὶ τὴν ἐπιγραφὴν PHS. P. TAR-DESP, ἀφ' ἑτέρου δὲ φρούριον μετὰ λέξεων NEPANTI CIVIS. Βραδύτερον δὲ ἤδρευσε ἐν Ναυπάκτῳ, καὶ Λατῖνος Μητροπολίτης, ἧς οἱ κάτοικοι Ἑλληνας ἐδέησε νὰ υποβληθῶσι ὑπὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδου εἰς τὸν ἀρχιερέα Ἰωαννίνων. Ἐν ἔτει δὲ 1319 Φίλιππος ὁ Ταραντῖνος θέλων ἵνα διασώσῃ τὰς ἀπανταχόθεν ἀπειλουμένας κτήσεις αὐτοῦ ὠχύρωσε τὴν Ναύπακτον. Μέχρι τοῦ 1380 περίπου ἡ Ναύπακτος ἐκυβερνᾶτο ὑπὸ τῶν ἐκ τῆς Θάμαρ ἀπογόνων τοῦ Φιλίππου τοῦ Ταραντῖνου, οἱ ὅποιοι εἶχον τοῦ δεσποτάτου τῆς Ῥωμανίας μετὰ τῆς Ναυπάκτου καὶ Κερκύρας. Πρὸ τούτων ὅμως ἦτοι ἐν ἔτει 1320 ἔλαβε χώραν ἀπόπειρα τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β'. πρὸς κατάληψιν τῆς Ναυπάκτου ἣτις ὅμως ἀπέτυχεν.

www.pentalofo.gr

Είςβολή Άλβανών και Τριβαλλών (1336 Μ. Χ.)

Άπο τὸ ἔτος 1336 καὶ ἐντεῦθεν διάφοροι Ἄλβανοὶ δυνάσται ἐκυριάρχησαν τῆς Αἰτωλίας. Ἐν ἔτει 1356 ὁ Ἄλβανὸς Κάρολος Τόπιας κατατροπώσας παρὰ τὸν Ἄχελῶν ποταμὸν τὸν Νικηφόρον τὸν Β΄. κατέλαβε διὰ παντὸς τὴν Ἑλληνικὴν ἡγεμονίαν. Ἐκτοτε διάφοροι ἄλβανικοὶ οἴκοι ἐπεκράτησαν εἰς ἅπασαν τὴν μεταξὺ Κορινθιακοῦ καὶ Δυρραχίου χώραν, ὧν δύο ὑπῆρξαν ἰσχυρότεροι τῶν ἄλλων ὁ τοῦ Καρόλου Τόπια, καὶ ὁ τοῦ Ἰωάννου Γκίνη ἢ Μπούα τοῦ ἐπιλεγομένου Σπάτα, ὅστις ἤρπασεν ἀπὸ τοῦς Ταραντίνους τὴν Ναύπακτον. Τῷ 1422 πλήρης ἀναρχία ἐπεκράτει μάλιστα εἰς τὰς δυτικὰς μεταξὺ Δυρραχίου καὶ Ναυπάκτου χώρας. Ἡ Ἐνετία ἀντὶ νὰ διαπράξῃ τι γενναῖον κατὰ τῶν ἀπὸ τῶν Τούρκων ἐπικειμένων κινδύνων περιωρίζετο καὶ ἐνταῦθα, ὅπως καὶ ἐν Πελοποννήσῳ εἰς τὸ νὰ καταλαμβάνῃ ὅσον ἐνδέχεται πλείονα ἐκ τῶν ὄχυρωτέρων παραλίων τῆς χώρας· τῷ δ' ἔτει 1405 Κάρολος ὁ Κόμης καὶ Δοῦξ Κεφαλληνίας Ζακύνθου, διατελῶν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Βασιλέως τῆς Νεαπόλεως, εἰσέβαλεν εἰς Αἰτωλίαν καὶ ἐκυρίευσε τὸ Ἄγγελόκαστρον, δύο δ' ἔτει μετὰ ταῦτα ἠνάγκασε τὸν διαδεχθέντα τὸν πατέρα αὐτοῦ Παῦλον Μπούαν Σπάταν κατέχοντα κληρονομικῶς τὴν Ναύπακτον νὰ παραχωρήσῃ αὐτὴν εἰς τὴν Ἐνετικὴν πολιτείαν ἀντὶ πεντακοσίων δουκάτων, τὰς δὲ λοιπὰς αὐτοῦ κτήσεις καὶ τὸν τίτλον τοῦ δεσπότη μετεβίβασεν ὁ Γκίν Σπάτας εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Μαρίνον Μπούαν Σγούρον. Τὸν Σγούρον τοῦτον κατεπολέμησεν ὁ Βλάχος ἡγεμὼν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος Μπόκοης (Βόκοης ἢ Μπουγγῆς) εἰσβαλὼν τῷ 1400 εἰς Ἄρταν, ἣν ἐπὶ βραχὺν χρόνον ἐκράτησεν. Ὁ εἰρημένος ἡγεμὼν, ὅστις προσωρινῶς κατέλαβε τὴν Ἄρταν ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν ἐπὶ τὴν ἀρχὴν ἀνάρρησιν τοῦ Σγούρου, λέγεται ὑπὸ τοῦ Πρόκλου Σερβαλβανιτοβουλγαρόβλαχος. (Πρόκλου Χρονικὸν παρὰ Rouqueville Vogage τόμ. Ε΄. σελ. 200 καὶ ἐξῆς καὶ ἐν Ἑλληνομνήμονι Μουστοξύδου σ. 489 κ. ἐ.).

Παραλαβόντες οἱ Ἐνετοὶ τὴν Ναύπακτον καθωράϊσαν διὰ νέων οἰκοδομῶν καὶ ὠχυροποίησαν διὰ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ τέως εὐπορθήτου αὐτῆς τείχους, καὶ τοῦ ἐξοπλισμοῦ τοῦ φρουρίου ὥστε ἱστορικὸς τις τῆς Ἐνετίας καλεῖ αὐτὴν *il piu forte Paluardo, che avessero popoli Christiani.*

Οὕτως λοιπὸν ὄχυρώσαντες καὶ κατέχοντες οἱ Ἐνετοὶ τὴν Ναύπακτον, ἦν ἐθεώρουν ὡς τὴν κυριωτέραν κατοχὴν τὴν ἐπιμαρτυροῦσαν τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν αὐτῶν, ἀγερῶχος ἀντετάσσοντο εἰς τὰς κατακτητικὰς ἐπιδρομὰς τῶν Ὀθωμανῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀγρία φιλοδοξία, πολλάκις ἀναμετρηθέντων πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς συνετρίβετο πρὸ τῶν τειχῶν τῆς ὄχυρᾶς Ναυπάκτου.

ΕΙΣΒΟΛΗ ΤΟΥΡΚΩΝ ΕΙΣ ΑΙΤΩΛΙΑΝ

Κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1463 ὁ τοῦ εὐφυοῦς στρατηγοῦ Τουραχάν υἱὸς Ἀμάρ διακρινόμενος καὶ οὗτος ἐν τῷ Ὀθωμανικῷ κράτει ἐπὶ στρατηγικῇ ἱκανότητι παραλαβὼν πολυάριθμον στρατὸν ἐξ ἐπιλέκτων ἀνδρῶν ἐπορεύθη κατὰ τῆς Ναυπάκτου, πρὸ τῆς ὁποίας ἔφθασε κατόπιν μικρῶν ἀψιμαχιῶν, καὶ ἦν ἐπολιόρκησε στενῶς δηώσας καὶ καταστρέφας τὴν περὶ αὐτὴν χώραν. Τότε ὁ τῶν Ἑνετῶν ναύαρχος Λωρεδάνος μαθὼν τὰ γενόμενα ἐπετέθη κατὰ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Τουρκικῶν κτήσεων ἀνταποδίδων οὕτω τὰ ἴσα τοῖς Ὀθωμανοῖς. Ἐπὶ τοσοῦτον δὲ ἐστενοχώρησεν αὐτοῦς, ὥστε ὁ Ἀμάρης ἠναγκάσθη νὰ περιέλθῃ εἰς συνθηκολογίαν μετ' αὐτοῦ ἐπὶ τῷ ὄρω νὰ λύσῃ τὴν πολιορκίαν τῆς Ναυπάκτου καὶ ἀνταλλάξῃ μετ' αὐτοῦ τοὺς αἰχμαλώτους. Συγκροτηθέντος ὁμως βραδύτερον Σουλτανικοῦ συμβουλίου ἀπεφασίσθη ἡ παντὶ σθένει κατάληψις τῆς Ναυπάκτου ἀνατεθεῖσα εἰς τὸν Εὐνοῦχον Σουλεϊμάν Πασσᾶν ἐν ἔτει 1477. Τὴν ἀπόφασιν ταύτην μαθόντες οἱ κατέχοντες τὴν Ναύπακτον Ἑνετοὶ ἐπεσκεύασαν ἐν τάχει τὰ τεῖχη καὶ παρεσκευάσθησαν ὅπως ματαιώσωσι τὴν κατ' αὐτῆς μελετωμένην ἐπίθεσιν. Πρὸς ἐνίσχυσιν δ' αὐτῆς ἀπεστάλη παρὰ τῆς Ἑνετικῆς πολιτείας καὶ ὁ διακρινόμενος ἐπὶ πολεμικῇ ἀρετῇ καὶ τέχνῃ ναύαρχος Λωρεδάνος μετὰ 32 γαλερῶν, σημαντικῆς ἐπικουρίας πεζῶν, καὶ ζωοτροφιῶν. Μετ' οὐ πολὺ καταφθὰς καὶ ὁ ἀγέρωχος Σουλεϊμάν ἤρξατο τῆς πολιορκίας διὰ σφοδροῦ κανονιοβολισμοῦ τῆς πόλεως· διατρέχων δὲ ὁ ἴδιος ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τὰς τάξεις τῶν πολιορκητῶν, παρῶτρυνεν αὐτοὺς διὰ διαφόρων ὑποσχέσεων εἰς διαρκεῖς καὶ λυσσώδεις κατὰ τοῦ Φρουρίου ἐφόδους, ἃς ὁμως οἱ ἐντὸς αὐτοῦ Ἑνετοὶ καὶ Ἕλληνες ἀπέκρουον ἐρωμένως ἀνατρέποντες οὕτω τὰ σχέδια τοῦ ἀγερῶχου στρατηγοῦ, ἀναγκάσαντες τέλος αὐτὸν νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰ ἴδια. Μὴ ἀπελπισθεὶς ὁμως ἐκ τῆς τοιαύτης ἀποτυχίας ὁ Σουλεϊμάν ἐκστρατεύει τὸ δεύτερον ἤδη μεθ' ὀλοκλήρου τῆς στρατιᾶς αὐτοῦ κατὰ τῆς Ναυπάκτου, ἐπιζητῶν τὴν πάσῃ θυσίᾳ ἐκπόρθησιν αὐτῆς· πλὴν ἀποκρουσθεὶς καὶ πάλιν μετὰ καρτερίας ὑπὸ τῶν πολιορκουμένων, βλέπων δ' ἅμα τὸ ἀδύνατον τῆς ἐπιτεύξεως τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ἄνευ τῆς συμπράξεως τοῦ στόλου, ἔλυσε τὴν πολιορκίαν, λυσσῶν δὲ ἐξ ὀργῆς διὰ τὴν αἰσχροὴν ἀποτυχίαν καὶ ἐκδικούμενος ἀνέσκαψεν ἐκ θεμελίων ἐγκαταλελειμμένα καὶ ἀνυπεράσπιστά τινα μέρη περὶ τὴν Ναύπακτον. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποτυχία αὕτη μᾶλλον πείσμα ἢ ἀποθάρρουνσιν ἐνέπνευσε τοῖς Ὀθωμανοῖς, ὅθεν ἐν δευτέρῳ συμβουλίῳ ἀπεφασίσθη τὸ τρίτον ἤδη ἡ πολιορκία τῆς Ναυπάκτου· ἀπεστάλη δὲ πρὸς τοῦτο κατὰ ξηρὰν μὲν ὁ Βέης τῶν Βέηδων τῆς Ρούμελης Μουσταφᾶ Πασσᾶς, κατὰ θάλασσαν δὲ ἄγων στόλον τριακοσίων πλοίων ὁ Καπεδᾶν-Πασσᾶς, ὅστις ὁμως ἠμποδίσθη ὑπὸ τῶν ἐναντίων ἀνέμων νὰ ἔλθῃ ἐγκαίρως εἰς Ναύπακτον, ναυμαχίῃσας μάλιστα μετὰ τοῦ Ἑνετικοῦ στόλου ὑπὸ τὸν ναύαρχον Ἀντώνιον Γριμάνην καὶ τοὺς εἰς βοήθειαν αὐτοῦ ἐλθόντας Λωρεδάνον καὶ τὸν Ἀλβίζην Ἀλμέριον, καθ' ἣν ναυμαχίαν ἐνικήθη μὲν ὁ Τουρκικὸς στόλος, ἀπώλοντο ὁμως οἱ ἔξοχοι στρατηγοὶ Λωρεδάνος καὶ Ἀλμέριος χάρις εἰς τὴν μοχθηρὰν κενοδοξίαν τοῦ Γριμάνη, ὅστις θέλων νὰ οἰκαιοποιηθῇ μόνος τὰ ἀποτελέσματα τῆς ναυμαχίας, καίτοι δυνάμενος δὲν ἔσπευσε νὰ σώσῃ αὐτοῦς, διώκοντας τὸν Μουράτ βέην, ὅστις βλέπων ἐπικειμένην τὴν σύλληψιν αὐτοῦ ἔθεσε πῦρ εἰς τὸ ἴδιον πλοῖον, ὅπερ μετεδόθη καὶ εἰς τὸ τοῦ Λωρεδάνου. Μετὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ναυμαχίας ὁ Γριμάνης ἐπέστρεψεν εἰς Κέρκυραν, ἐγκαταλιπὼν οὕτως ἐλευθρὰν τὴν εἴσοδον ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Ναυπάκτου εἰς

τὸν Τουρκικὸν στόλον, ὅστις καταφθὰς ἠγκυροβόλησε πρὸ αὐτῆς. Βλέπων ὁ τότε Ἑνετὸς διοικητὴς τῆς Ναυπάκτου Ζουάνος Μόρης τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἀνάνδρου καὶ κούφου Γριμάνη ἐγκατάλειψιν, ἅμα δὲ τὸ ἀδύνατον τῆς ἀντιστάσεως, ἠναγκάσθη νὰ παραδώσῃ τὸ φρούριον ἐν ἔτει 1499 τῇ 28 Αὐγούστου.

Καταληφθεῖσης οὕτω τῆς Ναυπάκτου, τοῦ σημαντικωτέρου ἐν Ἑλλάδι προμαχῶνος τῶν Ἑνετῶν, ὁ Σουλτάνος Βαγιαζὶτ θέλων νὰ ἐξασφαλίσῃ πᾶσαν ἐν τῷ μέλλοντι ἀπὸ τοῦ Ἰονίου πελάγους εἴσοδον τῶν ἐχθρῶν εἰς τὸν κόλπον, διέταξε τὴν ἀνέγερσιν δύο φρουρίων ἐπὶ τῶν ἀκρωτηρίων Ἰρίου καὶ Ἀντιρρίου, ἀναθεὶς τὴν διεύθυνσιν τῶν ἐργασιῶν εἰς τὸν Σινὰν πασσᾶν.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης τὸ Τουρκικὸν ὄνομα ἤρχισε νὰ ἐμπνέῃ φόβους καὶ ἐμβάλλῃ εἰς ἀνησυχίας τοὺς Εὐρωπαίους, οἵτινες βλέποντες διατρέχοντα νικηφόρα τὰ Τουρκικὰ ὄπλα, τὰς ἐπικινδύνως ἀξούσας ὁσημέραι δυνάμεις αὐτῶν, καὶ τοὺς νέους πόθους αὐτῶν, ὅχι μόνον δὲν ἐσκέπτοντο ν' ἀναχαιτίσωσι τὸν Τουρκικὸν χεῖμαρρον ἀπειλοῦντα τὴν τῶν πάντων κατάλυσιν, ἀλλ' ἐφοβεῖτο ἕκαστος καὶ περὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ὑπάρξεως. Ἡ Δύσις ἀσθενῆς ἤδη ἠδυνάτει ν' ἀντιτάξῃ ἄμυναν εἰς τὰ νικηφόρα σμήνη τῶν γενιτσάρων. Ἡ κατὰ θάλασσαν πασιφανῆς πλέον ὑπεροχὴ τῶν Τούρκων ἐκυριάρχει τῆς Μεσογείου· ἤδη δὲν ὑπελείπετο ἢ ἡ συντριβὴ τοῦ σταυροῦ ὑπὸ τῆς ἡμισελήνου, ἢ ἡττα τῆς γεγηρακυίας Εὐρώπης ὑπὸ τοῦ νεάζοντος βαρβάρου Ἀσιατικοῦ κράτους. Εἰς μάτην ἐκάλει εἰς συναγεμὸν τοὺς ἰσχυροὺς τῆς ἡμέρας ἐν Εὐρώπῃ ὁ Πάπας, οὐτινος ἢ κοσμικὴ κυριαρχία ἐκλονεῖτο ἐκ θεμελίων, διακηρύττων σταυροφορίαν ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας· οἱ πάντες ἐκώφευον, δυσκόλως ἀποφασίζοντες νὰ ῥιψοκινδυνεύσωσι τὴν ἰδίαν ὑπόστασιν, ἀναμετρούμενοι πρὸς τοὺς Τούρκους.

Μόνος τῶν ἐστεμμένων ὁ τῆς Ἰσπανίας βασιλεὺς Φίλιππος ὁ Β'. προέβη μετὰ τοῦ Πάππα εἰς σύναψιν συμμαχίας καὶ ἐπιμαχίας ἐν ἔτει 1571 τῇ 25 Μαΐου, ἣτις ἐδημοσιεύθη τῇ 22 Ἰουλίου μετὰ πομπῶδη δοξολογίαν τῇ 25 Ἰβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀπέπλευσε τῆς Μεσσηνίας ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἠνωμένου στόλου Δὸν Ζουὰν ὁ Αὐστριακός, νόθος υἱὸς Καρόλου τοῦ Ε', ἀνὴρ πολλὰς ἐλπίδας παρέχων διὰ τὰς ἀρετὰς αὐτοῦ, ἔχων συνάρχους τὸν Κολῶνα δούκα τοῦ Παλιάνου καὶ Ταλικότσου, καὶ τὸν Ἑνετὸν ναύαρχον Σεβαστιανὸν Βενιέρην. Οὗτοι ἀφ' οὗ ἐν συμβουλίῳ ἀπεφάσισαν νὰ κατευθυνθῶσιν εἰς τὰ ὕδατα τοῦ Ἀρχιπελάγους διαπλεύσαντες τὸ Ἰόνιον ἠγκυροβόλησαν ἔναντι τῆς Κερκύρας ἔνθα ὅμως πληροφορηθέντες τὴν προσέγγισιν τοῦ Ὀθωμανικοῦ στόλου ἀπέπλευσαν εἰς Κεφαλληνίαν. Ὁ Ὀθωμανικὸς στόλος συγκείμενος ἐκ 300 πλοίων ἐστάθμευεν ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Ναυπάκτου ὑπὸ τὸν ναύαρχον Μουεζινζαδὲ Ἀλῆ. Οὕτως ἐχόντων τῶν ἐκατέρωθεν δυνάμεων, ἐπέκειτο μοιραία καὶ κρατερὰ σύρραξις. Καὶ ὄντως ὑποφωσκούσης τῆς 7ης 8βρίου τοῦ 1571 ὁ ὑπὸ τὸν Δὸν Ζουὰν Χριστιανικὸς στόλος ἀνεπέταξε τὰ ἱστία τὴν δ' ἐπομένην Σάββατον περὶ τὴν μίαν καὶ ἡμίσειαν μετεκομίσθη ἀντικρὺ τὰς νησίδας Ἐχινάδας κειμένας παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀχελώου. Ὁ Τουρκικὸς στόλος ἀντιληφθεὶς τὸν ἐχθρὸν βραδύτερον ἀπέπλευσεν ἐκ Ναυπάκτου εἰς συνάντησιν αὐτοῦ.

Ὑποστρεψάσης τῆς πρὸς κατάπλευσιν τοῦ ἐχθροῦ ὑπὸ τοῦ Δὸν Ζουὰν ἀποσταλείσης φρεγάτας, καὶ ἀναγγειλάσης τὴν προσέγγισιν αὐτοῦ, ἀνεπέτάσθη ἐπὶ τοῦ πρυμναίου ἱστοῦ τῆς ναυαρχίδος σημαία πρασίνη φέρουσα τὸν ἐσταυρωμένον ἐν μέσῳ δύο ἀποστόλων, δοθέντος οὕτω τοῦ σημείου τῆς πρὸς ναυμαχίαν παρατάξεως.

Ταυτοχρόνως τὰ Τουρκικά πλοία αντιπαρετάχθησαν πρὸς ναυμαχίαν παραλλήλως τῇ Πελοποννησιακῇ ἀκτῇ, ἀνυψώσαντα τὰς διὰ γραμμάτων χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν πεποικιλμένας πορφυροχρῶσους σημαίας, ἀπεικονίζουσας τὴν δίστομον ῥομφαίαν τοῦ Ἄλῃ, τὴν σελήνην καὶ τὸ σουλτανικὸν ἔμβλημα, ἔχοντα εἰς τὸ κέντρον καὶ ἀντικρὺ τῶν χριστιανικῶν ναυαρχίδων τὸν καπετὰν πασσᾶ Μουεζινζαδὲ Ἄλῃ, ἐν ᾧ οἱ χριστιανοὶ σύμμαχοι περιβεβλημένοι τὴν πολεμικὴν πανοπλίαν θώρακα καὶ ἀσπίδα ἐκ λείου χάλυβος διωκοῦντο ἐκ τοῦ κέντρου ὑπὸ τοῦ Δὸν Ζουάν, ἔχοντος δεξιᾷ μὲν τὸν Μάρκον Κολώνα ναύαρχον τοῦ Πάπα, ἀριστερά δὲ τὸν Σεβαστιανὸν Βενιέρην ναύαρχον τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας.

Οὕτως οἱ ἐχθρικοὶ στόλοι ἀντιμέτωποι ἔστησαν ἐπ' ὀλίγον ἐν ἀδρανεῖα ἀποθαυμάζοντες ἐν ἀπολύτῳ σιγῇ, ἥτις ὅμως δὲν ἐβράδυνε νὰ διακοπῇ δι' ἐκπυρσοκροτήσεως ἀσφαίρου κανονίου ἐκ τῆς Τουρκικῆς ναυαρχίδος ὡς σημείου χαιρετισμοῦ καὶ προσκλήσεως τοῦ ναυάρχου Χριστιανοῦ πρὸς ἀναγνώρισιν. Εἰς ἀπάντησιν ὁ Δὸν Ζουάν ἐξαπέστειλε κατὰ τοῦ ἀντιπάλου βόμβα μεγάλης ὀλκῆς, ἥτις ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀπαρχὴ τῆς συγκρούσεως πεντακοσίων πλοίων.

Συγκινητικωτάτου ἅμα καὶ τραγικοῦ μεγαλείου ὑπῆρξε τὸ θέαμα χιλ. ἀνθρώπων ἀγωνιζομένων μετ' ἀπεριγράπτου ἀνδρείας. Αἴφνης ὁ Τοῦρκος ναύαρχος Ἄλῃς πληγεὶς θανασίμως ὑπὸ χριστιανικῆς βόμβας ἔπεσε· σύγχυσις ἐντεῦθεν καὶ ταραχὴ ἀπερίγραπτος διέδραμε τὰς ἐχθρικὰς τάξεις, ἥς τινος ἐπωφελούμενοι οἱ Ἴσπανοὶ εἰσπηδῶσι ξιφήρεις ἐπὶ τοῦ καταστρώματος τῆς Τουρκικῆς ναυαρχίδος καὶ κυριεύουσιν αὐτήν. Καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν ὑπερτερεῖ ἡ τοῦ Χριστοῦ σημαία· ὁ Τουρκικὸς στόλος ὑφίσταται μεγάλας ἀπωλείας· ἡ ἡμισέληνος τέλος κάμπτεται. Ἐκ τῶν Τούρκων ἀρχηγῶν σώζεται μόνον μετ' ἀπεγνωσμένον ἀγῶνα ὁ Οὐλουτσαλῆς Μπεηλέρμπεης τοῦ Ἀλγερίου, ὅστις καταφυγὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν μετὰ τεσσαράκοντα γαλερῶν ἐκ τῶν 300 αἵτινες ἀπετέλουν τὸν στόλον, ἐν μέσῳ μεγάλης ἀπελπισίας ἀγγέλλει τὸ θλιβερὸν διὰ τοὺς Τούρκους γεγονός. Ἐν τῇ ναυμαχίᾳ ταύτῃ ἀπώλεσαν οἱ μὲν Τοῦρκοι 224 πλοία, 30 χιλιάδας ἀνδρας 3,468 δὲ αἰχμαλωτίσθησαν, ἐκ δὲ τῶν συμμάχων Χριστιανῶν κατεστράφησαν 15 γαλέραι, 8 χιλιάδες στρατιωτῶν καὶ ναυτῶν ἔπεσον, πολλοὶ δ' ἐπληγώθησαν ἐν οἷς καὶ ὁ Ἴσπανὸς Κερβάντες ὁ ἀθάνατος συγγραφεὺς τοῦ Δὸν Κιχώτου. Εἰς μνήμην τοῦ περιφανοῦς διὰ τοὺς Χριστιανοὺς ἀποτελέσματος τῆς ναυμαχίας ταύτης, ὠκοδομήθη ἐν Πάτραις ἐσχάτως παρὰ τοῦ ἀποθανόντος Πάπα Ῥώμης Λέοντος ΙΓ'· ναὸς ἐπ' ὀνόματι «Παναγία τῆς Ναυπάκτου».

Ἡ περιφανὴς αὕτη νίκη τοῦ συμμαχικοῦ στόλου ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος καὶ εἰς τὰ συνδραμόντα ἀθάνατα Ἑλληνικὰ ὄπλα. Τὸ εὐοίωνον τοῦτο γεγονός μετ' ἀρρήτου χαρᾶς καὶ ἐνθουσιασμοῦ ἐγένετο ἀποδεκτὸν παρὰ τῆς Χριστιανικῆς Εὐρώπης, ποιήματα εἰς πάσας σχεδὸν τὰς γλώσσας ἐγράφησαν πρὸς ἐξύμνησιν τῆς ἀξιομνημονεύτου ταύτης ναυμαχίας, ἀργυρᾶ δὲ ἀριστεῖα ἐκόπησαν φέροντα α') Προτομὴν τοῦ Πάπα κρατοῦντος τὸν σταυρόν, ὅπισθεν δὲ διορᾶται ὁ κόλπος τῆς Ναυπάκτου β') ἀφ' ἐνὸς τὸν Πάπαν εὐλογοῦντα, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐν Ναυπάκτῳ ναυμαχίαν, γ') ὠραίαν τοῦ Δὸν Ζουάν προτομὴν μετ' ἐπιγραφῆς Chasse Turca ad Navpactum deleta, die Octodr 1571.

Ἡ ἀπροσδόκητος εἶδησις τῆς τοιαύτης καταστροφῆς ἔρριψεν εἰς βαθὺ πένθος τοὺς Τούρκους, ὁ δὲ Σουλτάνος ὡσεὶ κεραυνόπληκτος ἠρνήθη, ὡς λέγεται, ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας νὰ δεχθῇ τροφὴν τινα. Πλὴν ἡ περίφημος αὕτη νίκη τῶν Χριστιανῶν ἀπέβη δι' αὐτοὺς ἄγονος ἔνεκα τῆς νωθρότητος αὐτῶν, ἐν ᾧ ἐξ ἐναντίας οἱ Ὀθωμανοὶ ἐπεδειξάντο

άξιοθαύμαστον δραστηριότητα τσαούτην, ώστε μετ' ού πολύ ισάριθμος στόλος τῶ καταστραφέντι έξήρχετο τῶν Δαρδανελλίων, τῶν Ένετῶν άσχολουμένων λίαν κενοδόξως εἰς τήν δι' εἰκόνων καὶ άλλων έργων διακόσμησην τῶν έαυτῶν ναυστάθμων, καθ' ὄν χρόνον οἱ Τοῦρκοι καταγίνονται εἰς σύντονον έπαύξησιν τοῦ στόλου αὐτῶν.

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ Ναύπακτος τελοῦσα ὑπὸ τήν Τουρκικὴν κυριαρχίαν εἶχε καταστῆ τὸ κέντρον τῶν πανταχόθεν εἰσρευσάντων Άλγερίνων καὶ Τριπολιτῶν πειρατῶν, οἵτινες βοηθούμενοι καὶ ὑπὸ τῶν Όθωμανῶν έδῆουν τὰς πέριξ χώρας αἰχμαλωτίζοντες τοὺς Χριστιανούς, οὓς ὡς δούλους έπώλουν, έπονομασθεῖσα ένεκα τούτου «Μικρὸν Άλγέριον».

Μετὰ φρίκης αναφέρονται αἱ πειρατικαὶ «φοῦστα(ι)» αἵτινες τρόπον έμπνεύσασαι παροιμιώδη κατέστησαν τήν Ναύπακτον.

Τῶ 1585 εἰς νέαν έπαναστατικὴν ὑποκίνησην προέβη ἡ Ένετικὴ Δημοκρατία έξεγείρασα τοὺς άρματωλοὺς τῆς Άκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας. Ό Θεόδωρος Μπούας Γρίβας άρματωλὸς τῆς Άκαρνανίας ένικήθη λαβὼν πολλὰς πληγὰς παρὰ τὸν Άχελῶον ὑπὸ τοῦ Πασσᾶ τῆς Ναυπάκτου ἡγουμένου πολλῶν χιλιάδων Τούρκων, καὶ ὀπισθοχωρήσας κατέφυγεν εἰς Ίθάκην.

Ἄσμα δημοτικὸν άπεικονίζει τὰ τῆς μάχης ἔχον ὡς έξῆς.

Γιατὶ βουΐζουν τὰ βουνά, γιατί βογγοῦν οἱ λόγγοι;
Μήνα βουβάλια σφάζονται; μήνα θηριὰ χτυπιοῦνται;
Οὐδὲ βουβάλια σφάζονται, κι' οὐδὲ θηριὰ χτυπιοῦνται
Ό Μπούας Γρίβας πολεμάει μ' έννέα χιλιάδες Τούρκων
Στὰ ρόγγα στὰ ξερόρογγα, κοντὰ στὴ Γαβρολίμνη
Μὲ τοῦ Πασσᾶ τοῦ Νέπαχτου τοῦ Καρνελιοῦ τὸν Μπέη.

(Έθνικὰ ἄσματα Χρυσοβέργη Σελ. 65—66 πργ. 10)

Έν ἔτει 1684 έπολιορκεῖτο στενωῶς ἡ Ναύπακτος καὶ τὸ Αντίρριον ὑπὸ τῶν Ένετῶν, ὧν αἵτιαι ὑπῆρξαν αἱ άλλεπάλληλοι ἔφοδοι. Καὶ μετ' ὄλην δὲ τήν συνδρομὴν τοῦ μετ' οὐ πολὺ εἰς έπικουρίαν αὐτῶν καταφθάσαντος άρματωλοῦ τῆς Παρνασσίδος Κούρμα, οὐδέν ἦττον ἡ πολιορκία άπέβη άνευ άποτελέσματος.

Έν ἔτει 1687 τὸ άρματωλίκιον τῆς Ναυπάκτου διηύθυνον καὶ ένέμοντο ὁ Μεϊτάνης μετὰ τοῦ Σταθογιάννη. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἡττηθέντων τῶν Τούρκων έν Πελοποννήσῳ ὑπὸ τῶν Ένετῶν κατὰ κράτος ὁ Ένετὸς ναύαρχος Μοροζίνης σπεύδει ἐπ' εὐκαιρίᾳ κατὰ τῆς Ναυπάκτου, προσβάλλει δὲ καθ' ὁδὸν τὸ παρὰ ταύτην φρούριον τοῦ Αντιρρίου ὑπερασπιζόμενον ὑπὸ 6 χιλιάδων Τούρκων. Βλέπων δὲ ὁ έν αὐτῶ Πασσᾶς τὸ αδύνατον τῆς άμύνης, προέκρινε τήν ανατίναξιν τοῦ φρουρίου, τῆς παραδόσεως αὐτοῦ, θέσας πῦρ εἰς τήν άποθήκην τῶν πολεμοφοδίων ἐκ τῆς ἐκρήξεως τῶν ὀποίων άνετινάχθησαν δύο μεγάλοι πύργοι. Άπομακρυνθέντων συνεπεῖα τούτου ἐκεῖθεν τῶν Τουρκικῶν στρατευμάτων, ὁ Ένετὸς ναύαρχος διὰ συντόνου κωπηλασίας κατέπλευσεν ὑπὸ τὸ φρούριον τῆς Ναυπάκτου, ἦν εὔρεν ἐγκαταλελειμμένην, καταλαβὼν δὲ διώρισεν έν αὐτῇ προβλεπτήν τὸν Ίωσήφ Μαρίαν Μέλην.

Έν ἔτει 1692 τῆ 5 8βρίου προσκληθεῖς ἐγγράφως ὁ τότε προβλεπτῆς τῆς Ναυπάκτου Μάρκος Βενιέρος ὑπὸ τοῦ Χαλήλ Πασσᾶ καὶ τῶν συνάρχων αὐτοῦ, ἵνα τήν πόλιν παραδώσῃ, άγερῶχος άπέρριψε τὰς προτάσεις αὐτῶν ταύτας, καθ' ὅσον προβλέπων ἐπικειμένην ἐπίθεσιν κατὰ τῆς πόλεως, εἶχε παρασκευάσει ταύτην πρὸς άμυναν. Τοιαύτην άπάντησιν λαβὼν ὁ Τοῦρκος σατράπης παρεσκευάσθη πρὸς ἔφοδον

διανείμας τὸν στρατὸν αὐτοῦ καὶ τὸ μὲν ἵππικὸν κατέλαβε τὴν πρὸς δυσμὰς τῆς Ναυπάκτου πεδιάδα, τὸ δὲ πεζικὸν τὰ περίξ τοῦ φρουρίου ὄρεινὰ καὶ κρημνώδη μέρη, ἔσπερειτο ὅμως ἑπαρχοῦς πυροβολικοῦ. Οὕτως ἤρξατο τῆς πολιορκίας τῆς πόλεως ἐνεργῶν κατ' αὐτῆς συχνὰς ἐφόδους ἃς ὅμως ἐρρωμένως ἀπέκρουον οἱ ἐντὸς κεκλεισμένοι, εἰς βοήθειαν τῶν ὁποίων ἔφθασεν ὁ γενικὸς προβλεπτὴς Βανδιλῖνος μετὰ τεσσάρων κατέργων, ἐνισχύσας οὕτω τὸ φρούριον διὰ τεσσάρων λόγων. Αἱ ἔφοδοι ὁσημέραι καθίσταντο λυσσωδέστεραι, ἐνισχυθέντων ἤδη τῶν Τούρκων διὰ 1,500 ἀνδρῶν, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν αὐτοῦ τοῦ Σερασκέρη ἐν ᾧ ἐκ παραλλήλου ἠχολοῦντο καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν ὑπονόμων. Ἡ τοιαύτη ἀπελπιστικὴ προσπάθεια τῶν πολιορκητῶν πρὸς πάσῃ θυσίᾳ κατάληψιν τῆς πόλεως ἤρχισε νὰ ἐμβάλλῃ τοὺς πολιορκουμένους εἰς ἀνησυχίας καὶ φόβους, ὅτε κατέφθασεν ὑπὲρ αὐτῶν καὶ δευτέρα βοήθεια ἀρκετὴ, ὥστε ἤδη συμποσομένης τῆς φρουρᾶς εἰς 3 χιλιάδας ἀνδρῶν ὑπὸ ἐμπείρους καὶ ἀνδρείους ἀξιωματικούς, ἀπεφασίσθη ἡ κατὰ τοῦ ἐχθροῦ προσβολὴ δι' ἰσχυρὰς ἐξόδους.

Ἄμα τῇ ἡμέρᾳ, δοθέντος τοῦ σημείου ἐπεχειρήθη ἡ ἔξοδος προστατευομένη καὶ ὑπὸ τῶν τεσσάρων κατέργων πρώτου ἐξελθόντος τοῦ συνταγματάρχου Ἰσὶν ὅστις, ἐπιπεσὼν μετὰ ἀκατασκέτου ὀρμῆς κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, προὔξενησεν ἀρκετὸν θόρυβον καὶ σύγχυσιν εἰς τὰς τάξεις. Τὸ Τουρκικὸν ἵππικὸν ἐφορμήσαν κατὰ τῶν ἐξελθόντων ὑπέστη πανωλεθρίαν ὑπὸ τῶν βλημάτων τῶν κατέργων. Γενικὴ ἀταξία ἐπεκράτησε μεταξὺ τῶν πολιορκητῶν καμφθέντων τέλος καὶ ἀναγκασθέντων νὰ ὑποχωρήσωσιν ἀτάκτως, καταλιπόντων ὑπὲρ τοὺς 800 νεκροὺς καὶ τραυματίας, ἀρκετὰς ζωοτροφίας καὶ πολλὰ εἶδη πολέμου. Τὸν πρῶτον δὲ ἐξελθόντα καὶ ἐπιδειξάμενον ἀμίμητον ἀνδρείαν συνταγματάρχην Ἰσὶν δι' ἐπιφημιῶν ἢ γερουσία ἐτίμησε.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ Πελοπόννησος εἶχε μεταβληθῆ πλέον εἰς τελείαν Ἑνετικὴν κτῆσιν, ἡ Στερεὰ ὅμως παρίστα τελείως Ἑλληνικὴ ὄψιν. Ἄπασα σχεδὸν ἡ χώρα πλὴν μεμονωμένων τινῶν σημείων, χρησιμεύοντων ὡς σταθμῶν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, εἶχεν ἀποτινάξει τὸν τουρκικὸν ζυγὸν καὶ τεθῆ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν Ἑλλήνων ἀρματωλῶν, πολὺ συχνὰ ἐρχομένων εἰς σύγκρουσιν μετὰ τῶν ἐνετικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων. Δυσανασχετοῦντες ὅθεν οἱ Ἑνετοὶ ἐπὶ τῇ μὴ ἀναγνωρίσει τῆς κυριαρχίας αὐτῶν ὑπὸ τῶν ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι ἀρματωλῶν, διωργάνωσαν δύο μεγάλα σώματα ἐν Ναυπάκτῳ ἐξ Ἑλλήνων μισθοφόρων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, καὶ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν πιστῶν αὐτοῖς Χρήστου Βαλαώρα καὶ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ἀγγέλη Σουμίλα, ἅτινα ἐξαπέστειλαν κατὰ τοῦ ἀρματωλοῦ τῆς Ναυπακτίας Μεϊτάνη. Οὗτος ὅμως συναντήσας τούτους ἐνίκησεν ἐν Σεβίστη τῆς Μακρυνείας καὶ ἀπεδίωξε μέχρι Ναυπάκτου, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τοῦ δραμόντος Λουδοβέκ. (Χρυσοβασίλ. Σελ. 93).

Ἐν τέλει διὰ τῆς ἐν ἔτει 1699 γενομένης συνθήκης ἐν Κάρλοβιτς παρεχωρήθη τοῖς Ἑνετοῖς ἡ Πελοπόννησος, ἡ δὲ Στερεὰ Ἑλλάς ἐδέησε καὶ αὖθις νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς Πύλης, ὑφ' ἧς τὴν ἐξουσίαν καὶ ἐτέλεσε μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ὡς Βοεβοδαλίκιον ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Σαντσάκι τοῦ Κάρλελι». Ταύτῃ τῇ ἐποχῇ ὁ Βεζύρης Ἰμβραήμ Πασσᾶς ἐπιθυμῶν νὰ προσελκύσῃ ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τῶν Τούρκων ἐξέδωκε φιρμάνιον δι' οὗ διηρέθη ἡ Στερεὰ εἰς 15 τοπαρχίας (καπετανάτα) ἐν ἐκάστη τῶν ὁποίων ἀνεγνωρίσθη ὡς ἐπιτόπιος ἀρχὴ εἰς ὄπλαρχηγὸς Χριστιανὸς ὅπως φρουρῆ καὶ διατηρῆ ἐν αὐτῇ τὴν ἡσυχίαν ὑπαγόμενος εἰς τὸν πλησιέστερον τῇ ἔδρᾳ τοῦ Σατράπην. Ὡς ἔδραι δὲ τῶν ἐν Αἰτωλοακαρνανίᾳ τοιούτων ὠρίσθησαν τὸ Λοιδωρίκιον καὶ ἡ Ναύπακτος (Βενέτικον), διότι ἐκ τῶν Αἰτωλικῶν

πόλεων τής έποχής ταύτης μόνη ή Ναύπακτος ήρίθμει κωμοπόλεις τινάς και κώμας. Από του 1665—1675 ή Αίτωλία διετέλεσε τὸ θέατρον συνεχῶν έπιδρομῶν, ὡς ὁ Εὐγένιος πρὸς Δημήτριον τὸν Αἰτωλὸν γράφει, καταπεσόντος παντὸς πατριωτικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ φρονήματος, τῆς δὲ παιδείας σχεδὸν έκλιπούσης.

Ότε ὁ Όλυμπος, ή Πίνδος, τὰ Άγραφα και ὁ Παρνασσὸς ἦσαν τὰ καταφύγια τῶν κηρύκων τῆς έλευθερίας Κλεφτῶν, ἔνεκα τοῦ ὁποίου ἅπασα ή Έλλάς μετὰ τῆς Ἑπειροθεσσαλίας και τῆς Μακεδονίας εἶχον διανεμηθῆ εἰς διάφορα ἄρματωλίκια, εἶδος διοικήσεων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν ἐνδόξων Ἄρματωλῶν, μυστικοὶ ἀπόστολοι τῆς Ῥωσσίας διατρέχοντες τὴν Έλλάδα διένεμον ἐπαναστατικὰς προκηρύξεις τοῦ Ῥώσσου ὁμοδόξου Αὐτοκράτορος και τὰ πρῶτα ἀντίτυπα τῶν ἐν Ῥωσίᾳ πλαστουρηθεισῶν **Προφητειῶν τοῦ Ἀγαθαγγέλου**, αἵτινες γεγραμμέναι εἰς δημῶδη γλῶσσαν, ἐδίδασκον τοὺς Έλληνας ὅτι μόνον ἀπὸ τὸ «Ξανθὸν Γένος» ὤφειλον ν' ἀναμένωσιν τὴν ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἀπελευθέρωσιν των.

Τὸ ὄνομα τοῦ Μεγάλου Πέτρου ἐδοξολογεῖτο ἐν ταῖς Έλληνικαῖς ἐκκλησίαις, τοιοῦτος δὲ ὑπῆρξεν ὁ ἐν Έλλάδι ἐπαναστατικὸς ὀργανισμὸς, ὥστε ἀπ' ἄκρον εἰς ἄκρον ἀντήχει τὸ ἐξῆς δημοτικὸν ἄσμα.

Ἀκόμα τοῦτ' τὴν ἀνοιξη
Ραγιάδες, ραγιάδες
Τοῦτο τὸ καλοκαίρι
Καημένη Ρούμελη
Όσο νάρθη ν' ὁ Μόσκοβος
Ραγιάδες Ραγιάδες
Τὸν πόλεμον νὰ φέρη
Μωριὰ και Ρούμελη

Ότε δὲ ἤρχισαν αἱ ἐπαναστατικαὶ ἐνέργειαι ἐν Έλλάδι ὑπὸ τῆς Αἰκατερίνης τῆς Β'. ἐν ἔτει 1766 ὁ τότε σταλεὶς ἐν Έλλάδι ὑπὸ τῆς Αἰκατερίνης Γεώργιος Παπάζωλης ἐξαπέστειλεν ἀποστόλους και εἰς Ναύπακτον, ἧς οἱ κάτοικοι ἀκούσαντες τὰς προτροπὰς και ἀγγελίας τούτου και βασανίσαντες τὰ περὶ τοῦ κινήματος ὑπέγραψαν συνθήκην μεθ' ὅλων τῶν Έλλήνων περὶ ἐπαναστάσεως αὐτῆς.

Ἐν ἔτει δὲ 1770 δοθέντος τοῦ σημείου ἐκ διαφόρων πόλεων τῆς Έλλάδος ὑψωσε τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως ἐν Κραββάροις ὁ Κωνσταντῖνος Σισμάνης, ἐν δὲ τῷ Λοιδωρικίῳ ὁ Λωρῆς. Οὗτοι ὅμως ἐρίζοντες πρὸς ἀλλήλους ἐπεκαλέσαντο ἐκάτερος τὴν συνδρομὴν τῶν Ἀλβανῶν, εἰσβαλόντων ἐν Ναυπακτίᾳ και διαπραξάντων θηριωδίας, ἐπὶ ὠρισμένῳ μισθῷματι. Καὶ οἱ μὲν μετὰ τοῦ Σισμάνη ταχθέντες ἐπολιόρχησαν και ἔσφαξαν, παρὰ τὰς προτροπὰς τοῦ Σισμάνη, ἐν Ζηλίστη τὸν Λωρῆν· ἔπειτα δ' ἐνωθέντες μετὰ τῶν τοῦ Λωρῆ μισθοφόρων ἐφόνευσαν τὸν Σισμάνην και ἐτράπησαν εἰς μυρίας καταπιέσεις κατὰ τῶν χριστιανῶν τῆς τε Δωρίδος και τῶν Κραββάρων. Τῆ 28 Ὀκτωβρίου 1772 ἐν Ἀντιρρίῳ ὁ Ῥωσσικὸς στόλος ναυμαχῆσας κατέκαυσε τὸν Τουρκικόν.

Κατὰ τὸ 1806 διὰ γραμάτων και μεσιτεία[ς] τοῦ στρατηγοῦ Σεβαστιάνη Γάλλου πρέσβευς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐπέτυχεν ὁ Ἀλῆς νὰ δοθῶσιν εἰς τοὺς υἱοὺς του Βελῆν και Μουχτάρ τὰ πασσαλίκια τῆς Πελοποννήσου και Ναυπάκτου. Ἐπὶ τῆς δυναστείας δὲ ταύτης τοῦ Ἀλῆ Πασσᾶ κατὰ τὸ χρονογραφικὸν τῆς Ἑπείρου ή Αἰτωλίας ἐκυβερνᾶτο ἐκκλησιαστικῶς ὑπὸ Μητροπολίτου προσαγομένου «Ναυπάκτου και Ἄρτης».

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὡς δηλοῦσι τὰ κάτωθεν δημῶδη ἄσματα κρατερὰ μάχη ἐγένετο μεταξὺ τοῦ Μουχτάρ Πασσᾶ ὀδηγοῦντος περίπου 8 χιλιάδας στρατοῦ, καὶ τῶν ἄρματωλῶν Ἀνδρούτσου, Βλαχοθανάση ψυχοπαιδιού τοῦ Ἀνδρούτσου καὶ Γιάννη Ευλικιώτη ἐκ τῶν Ἀνδρειοτέρων παλληκαρίων τοῦ Ἀνδρούτσου ἔξωθεν τῆς Ναυπάκτου καθ' ἣν, μετὰ πέντε ἄλλων ἔπεσε καὶ ὁ Ευλικιώτης καὶ ὁ Βλαχοθανάσης διότι ξιφήρεις ὤρμησαν εἰς τὸ μέσον τῶν πολεμίων, ἵνα φονεύσωσιν ἢ συλλάβωσι τὸν ἀρχηγὸν αὐτοῦ Μουχτάρ. Εἰς τὴν μάχην ταύτην ἔλαβεν μέρος καὶ ὁ ἐκ Λομποτινᾶς Κωνσταντάρης.

Ἀνδρούτσου

Διαβάτε ἀπὸ τὸν Νέπαχτο, στὴν ἄκρη ἀπὸ τὸ λόγγο
Ν' ἀκούσητε πῶς πολεμαίει ὁ Καπετᾶν Ἀνδρούτσος
Μὲ τὸν Πασσᾶ τοῦ Νέπαχτου τρεῖς ἡμέρες καὶ τρεῖς νύχταις

Οἱ κλέφτες ὅλοι πολεμοῦν κι' ὅλοι ντουφέκια ρίχνουν
'Ο Βλάχος δὲν ἀκούγεται κι' ὁ Γιάννης Ευλικιώτης
'Ο Βλάχος ἐσκοτώθηκε, κι' ὁ Γιάννης πάει στὸ τόπο.

καὶ ἀλλαχοῦ

'Ο Ἀντροῦτσος ἐκατέβηκε μὲς στοῦ Σκορδᾶ τὸ χάνι
Κι' ὅλος ὁ κόσμος τὸν ρωτοῦν, καὶ μὲ καημὸ τοῦ λένε
«'Αντροῦτσο τ' εἶσαι κίτρινος, τί στέκεις μαραμένος;
«Μὲ πλάκωσε ὁ Μουχτάρ Πασσᾶς στοῦ Νέπαχτου τοῦ κάμπο
Πέντε πολέμους κάναμε ἀπὸ τὴν αὐγὴ στὸ βράδυ
Πέντε παιδιὰ μοῦ σκότωσε καὶ τὸ Βλαχοθανάση

(Χρυσοβασίλ. Ἐθνικὰ ἄσματα Σελ. 204).

'Ο Βλαχοθανάσης κατάγεται ἐκ Ποτιδανείας τῆς Ἀποδοτίας. Εἰς τοῦτον ἀναφέρεται καὶ τὸ δημῶδες ἄσμα.

Βγῆκα ψηλὰ στὸν Ὀλυμπον
Θανάση Θανάση
Καὶ κύταξα τριγύρω
Μωρὲ Βλαχοθανάση
Τριγύρω γύρω θάλασσα
Θανάση Θανάση κλπ.

Ἡ ἐν Ρωσσίᾳ ἰδρυθεῖσα Φιλικὴ Ἐταιρεία τὸ 1814 ἐξέτεινε τὰς ἐνεργείας καὶ εἰς τὴν Ναυπακτίαν. Μέλη ταύτης διετέλεσαν μυηθέντες ὑπὸ τοῦ Δαμιανοῦ ἐκ Κραββάρων οἱ Κωνσταντῖνος Καναβός, Γεώργιος Παπαπέτρος, Δεσποτάτος καὶ Ἰωάννης Ροντήρης μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Κίτσου. (ὄρα βιογραφίαν Δαμιανοῦ).

Ἦδη ὁ Σουλτάνος ἀποπερατώσας τὸν κατὰ τῆς Ρωσσίας πόλεμον ἔστρεψε τὰ ὅπλα αὐτοῦ κατὰ τοῦ Ἀλῆ φανεροῦ πλέον ἐχθροῦ αὐτοῦ, καὶ τὸ 1820 ἀπέστειλε κατ' αὐτοῦ τοῦ Μπαμπᾶ Πασσᾶ, ὅστις λίαν νωχελῆς καὶ βραδυπόρος ἐπήρχετο κατ' ἐκείνου. Μαθὼν ὅμως, ὅτι ὁ Σουλτάνος ἐτοιμάζετο νὰ τὸν ἀποκεφαλίσῃ ἔσπευσε κατὰ τῆς Ναυπάκτου, πρὸ τῆς ὁποίας καὶ ἐστρατοπέδευσε ἄγων πληθὺν φορτηγῶν ζώων, πολεμοφοδίων καὶ πολλὰς ἀποσκευάς.

'Ο δὲ ἐν Ναυπάκτῳ ὑπὸ τοῦ Βελῆ διορισθεὶς φρούραρχος μὴ δυνάμενος ν' ἀντιστῆ εἰς τὸ Σουλτανικὸν φερμάνιον, ἤνοιξε τὰς πύλας τοῦ φρουρίου, καὶ ἐλθὼν προσεκύνησε τὸν Μπαμπᾶν, ὅστις ἀνεγνωρίσθη ὡς Νόμιμος Σατράπης τῆς Ναυπάκτου.

Μετὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς νέας συνθήκης τῆς 27 Μαΐου 1821, δι' ἧς ὑπεχρεώθησαν οἱ Τσάμιδες ἀγάδες νὰ μὴ παρενοχλῶσι τοὺς Σουλιώτας ἀπὸ τὸ μέρος τῆς Γλυκῆς, ἐπανεστάτησαν αἱ μεσημβρινώτεραι τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος ἐπαρχίαι, ἐν αἷς καὶ ἡ Ναυπακτία διὰ τοῦ Κωνσταντίνου Σκαδῆμα καὶ ἄλλων ὀπλαρχηγῶν καὶ τῆ συνδρομῆ τῶν Γιολδασαίων ἐνίκησαν τὸν Ἀλβανὸν Μουσελίμην Νούρκαν στρατιωτικὸν διοικητὴν τοῦ Ἀγρινίου ἄγοντα 300 ἐκλεκτοὺς Ἀλβανούς, ἐνεδρεύσαντες κατ' αὐτῶν παρὰ τὴν Λομποτινάν, ἐξ ὧν πλείστους ἐφόνευσαν, πολλοὺς δ' ἐζώγησαν, ὀλιγίστων διαφυγόντων τὴν ἐνέδραν, τὸν Νούρκαν συνέλαβον ζῶντα, γενόμενοι κύριοι τῆς ἐν Ἀγρινίῳ διαπεμφθείσης λείας πολλῶν κειμηλίων καὶ πολυτίμων σκευῶν.

Τῆ 26 Ἰουνίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους μάχη συνήφθη ὑπὸ τὸν Χιλίαρχον Δαμιανὸν κατὰ τῶν Τούρκων φοβερὰ, καθ' ἣν ἔπεσε καὶ ὁ Χορμοβίτης. (Πιστοποιητικόν).

Ὁ Ἀλῆ Πασσᾶς εἶχεν ὡς τζοχανταραῖους (σωματοφύλακας) ἐπιλέκτους Κραββαρίτας πλέον τῶν 150. Ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν ὡς μπουλουκτοῆδες ἦσαν ἐκ τοῦ δήμου Προσχίου οἱ ἀδελφοὶ Γεώργιος καὶ Ἀναγνώστης Σ. Ροντήρη καὶ ὁ Γεώργιος Παπακώστα Ροντάρης καὶ οἱ Παπαδιεραῖοι Μῆτσος καὶ Γιαννάκης καὶ ὁ Μουρκογεώργος Πυλαρινός, ἔχοντες ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν τὸν Τσέλιγκαν Κ. Καραγεώργον τὴν ἀδελφὸν αὐτοῦ Γεωργούλαν, τὸν Νικόλαον Πανάγον, τὸν Κωνσταντῖνον Σιαπέραν, ὅστις διὰ τὴν ἀνδρείαν του ἐπωνομάσθη Σιαΐνης, τὸν Χρῆστον Σκουφῆν, ὅστις ἐν τῷ σεραγίῳ τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ ἦλθεν εἰς χεῖρας μετὰ τοῦ Καραϊσκάκη, τὸν Ἀντώνιον Κολοτούρον ἢ Μπισμπιρούλην, ὅστις ἐπωνομάσθη ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ ξεφετέρι, τὸν Μπάζαν καὶ ἑτέρους τριάκοντα. Ἐκ δὲ τοῦ δήμου Κλεπαῖδος ἦσαν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν τζοχανταραίων ὁ Μαρκατώνης μετὰ τῶν ἀδελφῶν του Ντούλα καὶ Λευθήρη, ὁ Γραββάνης ὁ Λοῦρος, ὁ Μαρκοπαναγιώτης, ὁ Λελούδας καὶ ὁ Κοτίνης ἔχοντες ὑπὸ τὰς διαταγὰς ἄλλος 5, ἄλλος 10 καὶ ἄλλος πλειότερους ἄνδρας. Ἐκ δὲ τοῦ δήμου Ὀφιονίας ἦσαν ὁ Κοτίνης, ὁ Βοτσαῖτης, ὁ Ἀλαφογιάννης καὶ ὁ Μπούσγος. Ἐκ δὲ τοῦ δήμου Ἀποδοτίας ἦσαν ὁ γενναῖος Παναγιωτάκης Σωτηρόπουλος, ὅστις μόνος ἐσώθη ἐν Κοζίτση ὀπισθεν φράκτης κατὰ τὴν μεταξὺ Πλάκας καὶ Σωτήρου συμπλοκὴν καὶ ὁ Πλάκας. Ἐκ δὲ τοῦ δήμου Πυλῆνης ἦσαν ὁ ἀρχαῖος ἀρματωλὸς καὶ σύντροφος τοῦ Ἀνδρούτσου Δημήτριος Κολιοβέλονος, ὁ Ἀναγνώστης Εὐδης, οἱ διαβόητοι κλέφται Μακρυγιάννης, Κολοφωτιᾶς καὶ Καρβούνης, ὁ περίφημος Γαβράκης καὶ ὁ ἀνδρεῖος Καῖλης. Ἐκ δὲ τοῦ δήμου Ναυπακτίδος ἦσαν ὁ Γερονικόλας καὶ οἱ γενναῖοι κλέφται Ρουπακιᾶς, Παπαπόρτης, Βενετάτος καὶ Χουλιάρας.

Αὐλάρχην πολιτικὸν εἶχεν ὁ Ἀλῆ Πασσᾶς τὸν Γεώργιον Πλατανιώτην, τὸν δ' ἀδελφὸν αὐτοῦ εἶχεν ἑξαρχον Κραββάρων. Κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλῆ ἐσώθησαν πηδήσαντες ἐκ τοῦ φρουρίου ὁ Γεωργάκης Ροντάρης, ὁ Παναγιωτάκης Σωτηρόπουλος καὶ ὁ Ἀναγνώστης Εὐδης, εἰς οὓς ὑπέσχετο ὁ Ἀλῆς, ἐὰν ἔζη, νὰ τοὺς δωρῆσῃ ὡς τσιφλίκια τὰ καλλίτερα χωρία τῆς Θεσσαλίας Βελεσιῶτας, Φανάρι Μαγούλα καὶ Λαζαρίνα.

Μεγάλως συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπανάστασιν τῶν ἐπαρχιῶν Κραββάρων καὶ Βενετικῶν, ὁ Εὐθύμιος (Ἀναγνώστης) Εὐδης, ὅστις ἐπὶ ἕξ καὶ πλέον μῆνας μεθ' ἑξακοσίων ἀνδρῶν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος ἐπολιόρκει τὴν Ναύπακτον. Εἰς τὴν πολιορκίαν ταύτην τῆς πόλεως ἐπληρώθη καιρίως ὁ ἀνδρεῖος Εὐδης καὶ ὁ ἐκ Πλατάνου γενναῖος ἀξιωματικὸς Τσάμης. Διελύθη δὲ ἡ πολιορκία ἕνεκα ἀντιζηλιῶν τῶν ἐντοπίων καπεταναίων.

Μετὰ δὲ τὴν ἐν Πέτα μάχην 1822 ἐπροσκύνησαν οἱ ἰσχυρότεροι τῶν ἀρματωλῶν τῆς Αἰτωλίας τὸν Ὁμῆρ Βριώνην οἱ δὲ κάτοικοι αὐτῆς ἐσώζοντο φεύγοντες προτροπάδην εἰς τὰς Ἰονίους νήσους. Ὅτε ὁμῶς ὁ Ὁμῆρ Βριώνης στενῶς ἐπολιόρησε τὸ Μεσολόγγιον, οἱ κάτοικοι τῆς τε Αἰτωλίας ἤρχισαν νὰ δίδωσι σημεῖα ζωῆς ἀναγκάσαντες αὐτὸν νὰ περιέλθῃ εἰς στενοχωρίαν καὶ ἐπιχειρήσῃ κρίσιμον ἔφοδον. Πολλοὶ δὲ τῶν ἡμετέρων προγόνων περισωθέντες ἐκ τῆς καταστρεπτικῆς ἥττης τοῦ Πέτα κατέφυγον καὶ ἐκλείσθησαν ἐν Μεσολογγίῳ.

Ἐξ ἡμέρας μετὰ τὴν ἐν Καρπενησίῳ τῷ 1823 μάχην κατὰ τοῦ πασσᾶ τῆς Σκόδρας συνεκροτήθη ἡ μάχη τῆς Καλιακούδας, ἐν ἣ ἀνδραγάθησαν οἱ Κραββαρίται, πολεμοῦντες παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Κίτσου Τζαβέλλα· ὑπὸ τὸν Γεωργάκην Ροντάρην διεκρίθησαν δὲ οἱ ἐκ Πλατάνου Ἀθανάσιος Παντελῆς ἐπονομασθεὶς Μαχαίρας, Δ. Βλαστάρας ἐπονομασθεὶς Κολοκύθας, Γεώργιος Τσάμης καὶ Κωνσταντῖνος Παπακυριάκου Γεννάς. Ἐκεῖθεν ὁ Σκόδρα πασσᾶς, διευθυνόμενος εἰς Μεσολόγγιον, διήλθεν ἐκ Πλατάνου, ὃν κατέκαυσε, συναφθείσης μάχης μετὰ τῶν κατοίκων. Τὸ φθινόπωρον τοῦ ἔτους τούτου ἤρξατο νέα πολιορκία τῆς Ναυπάκτου ὑπὸ τῶν Πάνου Ἀλεξίου ἢ Βενετίκου καὶ Ἀνδρέου Ζυγούρη.

Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1824 ἐν ᾧ οἱ Ἕλληνες πολιτικῶς καὶ στρατιωτικῶς παρεσκευάζοντο εἰς ἀντίστασιν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, οἱ Τοῦρκοι ἀφ' ἑτέρου παρεσκευάζοντο νὰ ἐπιπέσωσι κατὰ τοῦ Μεσολογγίου ἀπὸ τε ξηρᾶς καὶ θαλάσσης· διὸ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον 300 ἵππεις Τοῦρκοι ἐξεληθόντες τῆς Ναυπάκτου προῦχώρησαν μέχρι Κακῆς Σκάλας, ἔνθα ὁμῶς προσβληθέντες καὶ ἀναχαιτισθέντες παρὰ τῶν Ναυπακτίων καὶ λοιπῶν, κατεχόντων τὰς πέριξ ἐπικαίρους βουνοσειράς καὶ πολλὰς ὑποστάνας ἀπωλείας, ἠναγκάσθησαν ἔντρομοι νὰ ἐπιστρέψωσι καὶ κλεισθῶσιν εἰς Ναύπακτον. Παρομοίαν ἥτταν ὑπέστησαν ἐν Νεοκάστρω (χωρίον τῆς Ναυπακτίδος) ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου Βαλτινοῦ καὶ τῶν ἀνδρείων Κραββαριτῶν

Τὴν ἀπερίγραπτον γενναιότητα τῶν μαχομένων Ἑλλήνων πρὸς τὰ βάρβαρα πλήθη συνώδευε πάντοτε ἡ τῆς θείας προνοίας ἀρωγὴ ἀφθόνως τὴν ἑαυτῆς προστασίαν ἐπιδαφιλεύουσα. Οὕτω τῇ 16 Ἰουνίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, καθ' ὃν χρόνον τὰ ὑπὸ τοῦ Δερβίς Πασσᾶ τῆς Ρούμελης προαποσταλέντα πολεμοφόδια εἰς Λιανοκλάδιον τῶν Κραββάρων ἐφυλάσσοντο ἐν τινὶ πύργῳ ὑπὸ 180 ὀπλιτῶν ὑπὸ τινὰ μπέην, ἐν νυκτὶ εὐθὺς κεραυνὸς καταπεσὼν ἐπὶ τοῦ πύργου τούτου, ἅπαντα τὰ ἐν αὐτῷ καὶ πολλοὺς τῶν φρουρῶν κατέστρεψεν ἐν ᾧ συγχρόνως ἐπετίθεντο κατ' αὐτῶν ὁ γενναῖος ὀπλαρχηγὸς τῶν Κραββάρων Ἀνδρίτσος Σαφάκας μετ' ἄλλων. Ὁ ἐκεῖ εὐρισκόμενος Ἑλληνικὸς στρατὸς συμποσούμενος εἰς 4,500 χιλιάδας ἐν ᾧ ὁ ἐχθρικὸς ἀνήρχετο εἰς 10.000, ἦτο διηρημένος εἰς τέσσαρα μέρη· καὶ ὁ μὲν Σκαλτσᾶς κατεῖχε τὸ Μακρυκάμπι, οἱ δὲ Κοντογιάννης καὶ Ἴσκος τὸ Γιδοβούνι, ὁ Σαφάκας τὸ Μουρτοκάλι καὶ ὁ Γαλάνης μετὰ τοῦ Κοτίνη τὴν Σκαλτσίναν· γενομένων δὲ πολλῶν συμπλοκῶν, καταφθάσαντος μεταξύ καὶ τοῦ Χρήστου Μακρῆ, ἀπεκρούσθησαν οἱ Ἄλβανοὶ τοῦ Δερβίς, καταδιωχθέντες μέχρι Νευροπόλεως.

Εἰσβαλόντος δὲ τοῦ Κιουταχῆ ἐν Ἀκαρνανίᾳ τῷ 1825 οἱ κάτοικοι Ἀγρινίου, Βλοχοῦ, Ζυγοῦ καὶ λοιπῶν παρακειμένων μερῶν ἐγκαταλιπόντες τὰς οἰκίας των ἔσπευσαν νὰ ἐξασφαλίσωσι τὰς οἰκογενεῖας των εἰς τὰ ὄρεινὰ Κράβαρα πολλάς περιποιήσεις ἀπολαύσαντες παρὰ τῶν Κραββαριτῶν.

Τὸ δραματικὸν κίνημα τῶν Τούρκων ἐπεξετάθη κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ ἔτους τούτου καὶ εἰς Κράβαρα ἀλλ' ἀπεκρούσθη ὑπὸ Ἀντωνίου Καναβοῦ καὶ Κωνσταντίνου Εὐδῆ. Τὴν 25 Ἀπριλίου ἦλθον οἱ Τοῦρκοι εἰς Παπαδιὰν Κραβάρων καὶ ἐπολέμησαν κατὰ τοῦ ἐκεῖ κλεισθέντος Σαφάκα· σπεύσαντες δὲ εἰς βοήθειαν τοῦ Σαφάκα οἱ Ἀναγνώστης Καναβὸς καὶ Ἰωάννης Φαρμάκης καὶ ἐπιτεθέντες ἐκ τῶν νώτων κατὰ τῶν Τούρκων κατέστρεψαν αὐτούς. Οἱ Τοῦρκοι τραπέντες εἰς φυγὴν ἀφῆκαν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης περὶ τοὺς πεντήκοντα νεκροὺς καὶ ἄπειρα λάφυρα.

Τὴν 27 Ἀπριλίου εἰσβαλόντες οἱ Τοῦρκοι ὑπὸ τὸν Νταουλάνταγην εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἀποκούρου, ἔρημον κατοίκων οὖσαν, ἔκαυσαν χωρία, ἐκκλησίας καὶ μοναστήρια. Ἐκεῖθεν παραλαβόντες ὡς ὄμηρον τὸν Χρηστάκη Σκαδήμαν μετέβησαν εἰς Κόνισκαν, ἔνθα εὔρον τέσσαρας μόνον κατοίκους. Ἐνεδρεύοντες δ' ἐκεῖ οἱ ἐχθροὶ ἀπέκρουσαν τοὺς ἐκ Πλατάνου ὑπὸ τὸν Φλῶρον ἐπερχομένους ἐναντίον των Ἑλλήνας, ἐξ ὧν πολλοὺς ἐφόνευσαν, ἐν οἷς καὶ τὸν Τσαράκαν.

Εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου διεκρίθησαν οἱ Κραβαρεῖται ὑπὸ τοὺς ὀπλαρχηγοὺς Γεωργάκη Ροντήρη, Τσέλιγκαν Καραγεώργον καὶ Παναγιωτάκη Σωτηρόπουλον ἢ Κραβαρίτην, τὸν περίφημον Λαγουμιτζῆν, ὃν μόνον ὁ Ἀρτέμιος Μίχου εἰς τὰ ἀπομνημονεύματά του ἀποκαλεῖ «ἥρωα τῆς Κλεισώβας». Ἄπειροι Κραβαρεῖται ἔχυσαν ἐν τῷ ἐνδόξῳ Μεσολογγίῳ τὸ πολύτιμον αἷμα των· ὁ Δαμιανὸς ἡγούμενος σώματος Κραβαριτῶν παρέμεινε κατὰ τὴν ἔξοδον ἀνατιναχθεὶς μετὰ τοῦ Καψάλη καὶ ἄλλων, ἐξ ἐνὸς μόνον χωρίου τοῦ Πλατάνου, ἐφονεύθησαν ἐξήκοντα τέσσαρες, ἐν οἷς ὁ Μαραθέας καὶ ὁ γίγας Χρῆστος Γρηγόρης.

Διαρκούσης τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου οἱ Κραβαρίται δὲν ὤκνησαν βοηθοῦντες τὴν κινδυνεύουσαν πόλιν, ὅθεν συγκεντρωθέντες εἰς Πλάτανον (Προσχίου) καὶ ἀποτελέσαντες μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων σῶμα δισχιλίων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Κώστα Μπότσαρη, ἀνεχώρησαν ἐκεῖθεν πρὸς τὸ χωρίον Δερβέκιστα, ὅθεν κατελθόντες διὰ τοῦ Ζυγοῦ ἔφθασαν τὴν 22 Ἀπριλίου παρὰ τὸν Ἅγιον Συμεῶνα. Ἐπιχειρουμένης δὲ τῆς ἐξόδου ἐπέπεσον κατὰ τινος σώματος τῶν πολιορκητῶν, συγκειμένου ἐκ δισχιλίων Ἀλβανῶν, μὴ δυνηθέντες ὅμως νὰ ὑπομείνωσι τὴν ὁρμὴν τῶν καταδιωκόντων τοὺς ἐκ τῆς πόλεως ἐξεληθόντας ἐχθρῶν, ὑπεχώρησαν πρὸς τὸν Ζυγὸν ἔνθα ἐνωθέντες μετὰ τῶν περισωθέντων ἐκ τῆς ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου ἀπώθησαν τούτους, ἐκεῖθεν δὲ ἔφθασαν εἰς τὴν ἔρημον Δερβέκισταν καὶ τὴν ἐπομένην εἰς τὸ στρατόπεδον Πλατάνου.

ΑΝΑΚΤΗΣΙΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

Άφικόμενος εις Ελλάδα ο Ιωάννης Καποδίστριας ως Κυβερνήτης τῆ 8ῃ Ἰανουαρίου τῷ 1828 εὔρε πρὸς πολλαῖς ἄλλαις πόλεσι τῆς Στερεᾶς καὶ τὴν Ναύπακτον κατεχομένην ὑπὸ τῶν Τούρκων· ἔσπευσε λοιπὸν ν' ἀναζωπυρήσῃ τὴν ἐκπνέουσαν ἐπανάστασιν, ὅπως καθ' ὄν χρόνον συνεζητεῖτο ἐν τῷ ἐν Λονδίῳ Εὐρωπαϊκῷ συμβουλίῳ ἢ τύχῃ τῆς Ἑλλάδος, δυνηθῆ νὰ ὑποστηρίξῃ καὶ ἐπιτύχῃ τὴν ἐπέκτασιν τῶν ὀρίων, ὅθεν διέταξε τὸν μὲν Δημήτριον Ὑψηλάντην νὰ ἐκδιώξῃ τοὺς Τούρκους ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος τὸν δὲ ἀδελφόν του Αὐγουστίνον νὰ πορευθῆ πρὸς κατάληψιν τῆς Ναυπάκτου. Ὁ Αὐγουστίνος ἐμφανισθεὶς πρὸ τοῦ Ἀντιρρίου ἐπολιόρκησεν αὐτὸ ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, τῇ βοηθείᾳ δὲ τοῦ Κίτσου Τσαβέλλα καὶ τῇ ἐξόχῳ συνδρομῇ τοῦ Πάνου Ἀλεξίου Βενετίκου ἔπεσε τὸ Ἀντίρριον (13 Μαρτίου 1829). Κατὰ διαταγὴν τοῦ πληρεξουσίου τοποτηρητοῦ τῆς Κυβερνήσεως παρεδόθησαν οἱ ὑπὸ τοῦ καπετάν Πάνου Βενετίκου ζωγρηθέντες τρεῖς σημαντικοὶ Τούρκοι, ἐξ ὧν πρῶτος ἦτο ὁ Μεχμέτης ἀνεπιὸς τοῦ Ἀβδιάγα Γκέκα ἐκ Καστελλίου καὶ δύο πρόκριτοι ἐκ Ναυπάκτου.

Ἐπειτα ὁ Καποδίστριας διὰ μεγάλων δυνάμεων ἐπολιόρκησε τὴν Ναύπακτον καὶ βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν στρατευμάτων τῆς ἐπαρχίας Βενετίκου καπετάν Πάνου Ἀλεξίου, ἠνάγκασε τοὺς ἐν Ναυπάκτῳ Τούρκους νὰ παραδοθῶσιν ἐπὶ συνθήκῃ καὶ μετακομισθῶσιν ἐπὶ Ἑλληνικῶν πλοίων εἰς Πρέβεζαν σὺν τῷ ἀρχηγῷ αὐτῶν Ἰβραῆμ Κιόρ-Χασᾶν τῇ 18ῃ Ἀπριλίου 1829¹⁴. Τοιοῦτοτρόπως τὸ ἰσχυρὸν ἐκεῖνο φρούριον· περιῆλθεν εἰς τὴν κατοχὴν τῶν Ἑλλήνων, ἀπαλλαγὴν τῶν τυράννων αὐτοῦ, καὶ εἶδε διὰ πρώτην φοράν μετὰ πενταίωνα δουλείαν ἀναπεπταμένην ἐπὶ τῶν ἐπάλλξεων αὐτοῦ τὴν ἐθνικὴν σημαίαν τῆς ἐλευθερίας.

14 Παραλείποντες τὸ μὴ ἐνδιαφέρον ἡμᾶς κείμενον τοῦ ἐγγράφου ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν Γεώργιον Βαρνακιώτην παραθέτομεν τὴν ἀφορῶσαν ἡμᾶς περικοπήν.

Ἑλληνικὴ Πολιτεία

Ὁ πληρεξούσιος τοποτηρητῆς τῆς Κυβερνήσεως εἰς τὰς ἐπαρχίας τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τὸ στρατόπεδον.

* * *

Ἄφ' οὗ οἱ εἰρημένοι ἀρχηγοὶ γνωρίσουν καλῶς, καθὼς στοχάζομαι τὸ ἐγνώρισαν, ὅτι τὸ Μακρυνόρος, ἡ Βόνιτσα, τὸ Καστέλιον καὶ ἐσχάτως ἡ Ναύπακτος εἶνε εἰς τὰς χεῖρας μας.

Ἐν τῷ Δικρότῳ ἢ Ἑλλάς ἀπέναντι τῆς Ναυπάκτου.

Τὴν 24 Ἀπριλίου 1829.

Ὁ Πληρεξούσιος τοποτηρητῆς τῆς Κυβερνήσεως

(ΤΣ) Ι. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ

(Χαβέλλα Ἱστορία)

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

Ἀπὸ 197—1905

Ἡ τῆς Ναυπάκτου ἐπισκοπὴ συνέστη τὸ πρῶτον ἐν ἔτει 197 π.Χ. ὁ δὲ πρῶτος κατασχὼν τὴν ἐπισκοπικὴν ἔδραν αὐτῆς ἐκαλεῖτο Καλλικράτης. Ἡ ἐκκλησία Ναυπάκτου ἦτο κατ' ἀρχὰς αὐτοκέφαλος ὑπὸ τὴν ἀπλὴν ἐπίβλεψιν τῆς ἀποστολικῆς ἐκκλησίας Κορίνθου, βραδύτερον δὲ ὑπήγετο εἰς τὴν τῆς Θεσσαλονίκης μέχρι τοῦ ἔτους 381. Κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα προήχθη εἰς Μητρόπολιν, τοῦ Μητροπολίτου αὐτῆς τιτλοφορουμένου «ἐξάρχου πάσης Αἰτωλίας», καὶ εἶχε τὴν ἐποπτεῖαν ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἐννεὰ ἐπισκοπῶν, Ἀχελώου, Ἄετοῦ, Βονίτσης, Ρωγῶν, Ἰωαννίνων, Φωτικῆς, Δρυϊνουπόλεως, Βουθρωτοῦ καὶ Χειμάρρας· τῷ δὲ 732 μ. Χ. ὑπήχθη ὑπὸ τὴν πνευματικὴν ἐξουσίαν τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως.

Κατὰ τοὺς χρόνους Λέοντος τοῦ ΣΤ' (886—912), ὅστις ἐπεκλήθη σοφὸς καὶ φιλόσοφος, εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Αἰτωλίας ὑπήγοντο αἱ ἐπισκοπαὶ α'.) Βονδίτσης, β'.) Ἄετοῦ, γ'.) Ἀχελώου, δ'.) Ρωγῶν, ε'.) Ἰωαννίνων, ζ'.) Φωτικῆς, ζ'.) Ἀδριανουπόλεως, η'.) Βουθρωτοῦ καὶ θ'.) Χειμάρρας. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐπισκοπῶν αἱ μὲν τρεῖς πρῶται Βονδίτσης (Βονίτσης), Ἄετοῦ καὶ Ἀχελώου (ὕστερον Ἀγγελοκάστρου) ἔκειντο ἐν Ἀκαρνανίᾳ, αἱ δὲ λοιπαὶ ἐν Ἠπείρῳ· ἡ μὲν Ρωγῶν ἢ Γωγῶν ἔκειτο ἐγγὺς πρὸς τὴν Νικοπόλιν ἀπέχουσα τῆς Πρεβέζης δέκα μίλια, ἡ δὲ Ἰωαννίνων ἐπισκοπὴ ἀντικατέστησε τὴν πάλαι Δωδώνης. Ἡ δὲ Φωτικῆς (Φωτικῆς) ἐπισκοπὴ ἔκειτο πρὸς βορρᾶν τῶν Ἰωαννίνων ἐπὶ τῆς Μολοσσίας, καὶ ἔτι βορειότερον ἐπὶ τῆς χώρας αὐτῆς ἢ τῆς Ἀδριανουπόλεως Δρυϊνουπόλεως· πρὸς δυσμὰς δὲ τῶν Ἰωαννίνων καὶ ἀντικρὸς τῆς Κερκύρας ἐπὶ τῆς Χαονίας ἔκειτο ἡ ἐπισκοπὴ Βουθρωτοῦ, καὶ πρὸς βορρᾶν αὐτῆς καὶ νότων τῶν Κεραυνίων ὀρέων ἐπὶ τῆς αὐτῆς τῶν Χαόνων χώρας ἔκειτο ἡ ἐπισκοπὴ Χειμάρρας. Τοῦ χρόνου δὲ προϊόντος τῶν τῆς Ἠπείρου ἐπισκοπῶν μικρὸν τι μετεβλήθησαν τὰ ὀνόματα.

Ὅτε ὁμως συνέστη ἐν Ἠπείρῳ ἡγεμονία μὲ πρωτεύουσαν τὴν Ἄρταν κατὰ τὸ 1215, συνεχωνεῦθη ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία τῆς Ναυπάκτου πρὸς τὴν τῆς Ἄρτης, ἔκτοτε προσαγορευομένου τοῦ Μητροπολίτου «ὑπερτίμου Ἄρτης καὶ Ναυπάκτου καὶ ἐξάρχου Αἰτωλίας».

Ὅτε δὲ ἐν ἔτει 1294 λόγῳ προικὸς παρεχωρήθη ἡ Ναύπακτος εἰς τὸν Φίλιππον τοῦ Καρόλου βασιλέως τῆς Ἀπουλίας, συζευχθέντα τὴν Θάμαρ θυγατέρα τοῦ Δεσπότη τῆς Αἰτωλίας Νικηφόρου καὶ τῆς Ἄννης, ἐγκατέστη ἐν αὐτῇ Λατίνος Μητροπολίτης, τῆς Ναυπάκτου ὑπαχθείσης ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὴν τῶν Ἰωαννίνων Ἀρχιεπισκοπὴν.

Κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1400 ἠνώθη πάλιν μετὰ τῆς Ἄρτης, τοῦ Μητροπολίτου ἐν Ἄρτῃ ἐδρεύοντος καὶ προσαγορευομένου «Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Αἰτωλίας» τῆς ἐνώσεως ταύτης διαρκεσάσης μέχρι τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ. Ἐπὶ Ἀλῆ πασσᾶ (1788—1821) ἡ Μητρόπολις «Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης» ἡ ἐν Ἄρτῃ ἐδρεύουσα, περιελάμβανε τὰς ἐπισκοπὰς Ρωγῶν, Βονίτσης, Ἄετοῦ καὶ Ἀχελώου (ὄρα Δ. Ἀγγελίδου περὶ ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας Ναυπάκτου πραγματεῖαν ἐν ἀριθμῷ 2658 Καιρῶν 8 Μαΐου 1896).

Τῷ 1833 ἀποκαταστασάσης τῆς Ἑλληνικῆς πολιτείας ὑπήχθη εἰς τὴν τῆς Ἀκαρνανίας, εἰς ἣν διωρίσθη ὁ ἕως τότε Ναυπάκτου καὶ Μεσολογγίου Μητροπολίτης Πορφύριος· κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1852 μετὰ τῆς Εὐρυτανίας ἀπετελέσθη ἰδίᾳ Ἐπισκοπὴ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐπισκοπὴ Ναυπάκτου καὶ Εὐρυτανίας» ἣν ἐπαξίως διηύθυναν οἱ Ἐπίσκοποι Ἄνθιμος καὶ Δαυίδ. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Δαυίδ τῷ 1900 διὰ τοῦ ΒΧΑ Νόμου συνεχωνεύθη Ἐκκλησιαστικῶς ἡ Ἐπισκοπὴ Ναυπακτίας πρὸς τὴν Ἀκαρνανίαν ὑπαχθεῖσα εἰς τὸν ἐν Μεσολογγίῳ ἐδρεύοντα τέως Αἰτωλοακαρνανίας καὶ ἤδη «Ἀρχιεπίσκοπον Ἀκαρνανίας καὶ Ναυπακτίας» ἣν διευθύνει ἡ σθεναρὰ χεὶρ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Παρθενίου Ἀκύλλα.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΑΠΟ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΥΠΟ ΤΟΥ ΣΑΘΑ, ΠΟΥΚΕΒΙΑ, SPON & WHEELER

Ἡ Ναύπακτος λέγει ὁ Σάθας κείται ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ὄρους Ριγάνι, ὄροσειρᾶς τῆς Πίνδου ἐφαμίλλου κατὰ τὸ ὕψος πρὸς τὸ νοτιοδυτικῶς αὐτοῦ κείμενον ὄρος Ταφιασσόν ἢ Κλόκοβα. Παρίστα σχῆμα πυραμίδος καὶ ἀνήρχετο τοῦ πλησίον λόφου (ὄροσειρᾶς Ριγάνι) διαιρουμένη εἰς πέντε περιβόλους εἰς τὴν τελευταίαν τῶν ὁποίων ὑψοῦτο τὸ φρούριον. Περικυκλοῦτο ὑπὸ τειχῶν ἀρχαίων Ἑνετικῶν καταληγόντων μέχρι τῆς θαλάσσης, ἔνθα ἐσχημάτιζον λιμένα ὠρειδῆ καὶ ἀσφαλῆ ἔχοντα πλάτος μὲν εἰσόδου πεντήκοντα ποδῶν, περιφέρειαν δὲ πεντακοσίους περίπου· πρότερον ἦτο ἀρκετὰ εὐρύχωρος, τότε δὲ οὐδεμίαν ἀσφάλειαν παρείχεν ἕνεκα τῶν ἐπισωρευομένων ἄμμων ἐκ τῆς καθημερινῶς συμβαινομένης παλιρροίας.

Πλείστοι ναοὶ ἐκόσμου τὴν Ναύπακτον ἀπὸ παλαιότητας ἐποχῆς. Ἐν αὐτῇ ἀναφέρεται

α') Τὸ ἄντρον τῆς μεγάλης τοῦ Ὀλύμπου θεᾶς Ἀφροδίτης τῆς ὁποίας ἡ λατρεία ἦτο τὰ μάλιστα διαδεδομένη ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα. Εἶνε κόρη τοῦ Διὸς καὶ τῆς Διώνης, θεὰ τῆς ὠραιότητος καὶ τοῦ Ἔρωτος. Ἡ μυθολογία ἀναφέρει αὐτὴν σύζυγον τοῦ χωλοῦ Ἡφαίστου, θεοῦ τοῦ πυρὸς καὶ ἐρωμένην τοῦ Ἄρεως. Εἰς τὸ σπήλαιον αὐτῆς τοῦτο προσερχόμεναι αἱ γυναῖκες καὶ δὴ καὶ αἱ χῆραι εὐχοντο ζητοῦσαι παρὰ τῆς θεᾶς ταύτης τὴν ἀόρατον αὐτῆς συνδρομὴν πρὸς εὖρεσιν συζύγου· ὡς ὁ Πουκεβίλ λέγει, ὑπῆρχε μέχρι τῆς περιηγήσεως αὐτοῦ τὸ ἐν λόγῳ ἄντρον, εἰς τὰς πρόποδας τοῦ ὄρους Ριγάνι, εἰς ὃ αἱ Λοκρίδες παρθένοι ἀνατιθέμεναι πλακούντια ἐκ μέλιτος συνεβουλεύοντο τὰς Μοίρας περὶ τῆς ποθητῆς ἀποκαταστάσεώς των. Οὕτω, λέγει, ἀντηχοῦσιν εἰσέτι αὐτόθι τὰ ἐλεγεία τοῦ Ἔρωτος καὶ ἡ μυστηριώδης Ἀφροδίτη δέχεται λατρείαν μυστικὴν ἀπαλῶν καρδιῶν ἐπιζητουσῶν τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ μέλλοντος, τοῦ ὁποίου τὰς ἀπατηλὰς καὶ ἀγνώστους ἡδονὰς ὄνειροπολοῦσι καὶ ἐν αἷς βαυκαλίζονται αἱ ἄγαμοι.

β') Ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος θεοῦ τῆς θαλάσσης παρὰ τῇ ἀκτῇ, καὶ ἄγαλμα αὐτοῦ ἐκ χαλκοῦ.

γ') Ἰερὸν τῆς Ἀρτέμιδος, θεᾶς τοῦ κυνηγίου, καὶ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἄγαλμα αὐτῆς παριστῶν ταύτην ἀκοντίζουσαν, ὅπερ ὡς λέγει Πουκεβίλ μετενεχθὲν βραδύτερον ἐκεῖθεν εὗρητο ἐν τινι σηκῷ τοῦ φρουρίου Πατρῶν.

δ') Ίερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, υἱοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, θεοῦ καὶ πατὴρ τῆς ἰατρικῆς, κτισθὲν δαπάναις πλουσίου τινὸς τυφλοῦ, εὐγνωμονοῦντος τῇ θεᾷ, παρ' ἧς ἐθεραπεύθη ὡς ἐξῆς. Ἀνύτη, ἡ ποιήτρια ὄραματισθεῖσα καθ' ὕπνον καὶ λαβοῦσα παρὰ τοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ θεοῦ τῆς υἰείας δέλτον ἐσφραγισμένην, ἐπλευσεν εἰς Ναύπακτον, ἐνθα ἐνεχείρισε ταύτην τῷ Φαλυσίῳ, ὃν οὗτος ἀποσφραγίσας ἀνέβλεψε δωρησάμενος τῇ Ἀνύτῃ, ἐπερχομένην ἐκεῖθεν δισχιλίους στατήρας χρυσοῦ¹⁵.

Ὡσαύτως μεγάλως ἐτιμᾶτο ἐν αὐτῇ ὁ υἱὸς τοῦ Διὸς καὶ τῆς Σεμέλης Διόνυσος, θεὸς τοῦ οἴνου, εἰς ὃν πρὸς τῇ ἄλλῃ λατρεία καὶ δούλων ἀφιερῶσεις ἐγίνοντο. Κατὰ δὲ Φλέγοντα τὸν Τραλλιανὸν ἐν Ναυπάκτῳ ὑπῆρχε καὶ κοινὸν ἱερὸν τῶν Ἑλλήνων, ἐν ᾧ ἐτησίως προσφέροντο θυσίαι. Ἡ εἰς τὰς Κυκλάδας ἀνήκουσα καὶ πρωτεύουσα τῆς ὁμωνύμου ἐπαρχίας νῆσος Κέως, πρότερον Ὑδροῦσα καλουμένη, ἦτο ἀποικία τῆς Ναυπάκτου λαβοῦσα τ' ὄνομα ἔκ τινος Ναυπακτίου Κέου καλουμένου οἰκίσαντος τὴν νῆσον. Καὶ τὸ νῦν δὲ Βραχώριον, καθ' ἃ λέγει ὁ Πουκεβίλ, συνωκίσθη ὑπὸ Ἑβραίων ἐκδιωχθέντων τῆς Ναυπάκτου.

Ἡ Ναύπακτος εἶνε πατρίς τῶν Στίδα καὶ Μεναίχμου ἀγαλματοποιῶν ἐπιφανοῦς καὶ διαπρεποῦς τέχνης, ἧς τινος δεῖγμα, καὶ τὸ ἐκ χρυσοῦ καὶ ἐλέφαντος ἀγαλμα τῆς ἐν Καλυδῶνι Λαφρίας Ἀρτέμιδος, ὠνομασθείσης οὕτω, διότι Λάφριος ὁ ἀδελφὸς τοῦ Κασταλίου ἀνέθηκεν αὐτῇ τοῦτο, παριστῶν γυναῖκα θηρεύουσαν, ἀρπαγὲν κατὰ τὴν ἐρήμωσιν τῆς Αἰτωλίας ἐπὶ Αὐγούστου ὑπὸ τῶν Πατρέων. Εἶνε πατρίς τοῦ Καρκίνου τοῦ γράφαντος τὰ Ναυπάκτια ἔπη εἰς ἐξῆμνησιν ἀγνώστων ἡρωϊδῶν, ἅτινα ὁ Πausanίας ἀποκαλεῖ «ἔπη, πεποιημένα εἰς γυναῖκας» ἄλλοι δὲ «εἰς γυναῖκας ἀδόμενα» ἐν τούτοις κατὰ τινος μαρτυρίας δι' αὐτῶν ὑμνοῦντο αἱ θυγατέρες τοῦ Μινύου ὡς καὶ ἡ Μῆδεια.

Οἱ Spon καὶ Wheeler περιηγηθέντες τὴν Ἑλλάδα ἐν ἔτει 1676 καὶ ποιούμενοι μνεῖαν τῆς Ναυπάκτου, ἀναφέρουσι πρὸς τοῖς ἄλλοις τὴν ἐκ τοῦ λιμένος αὐτῆς διενεργουμένην ἐν εὐρείᾳ κλίμακι ἐξαγωγὴν τῶν ἰδίων προϊόντων συνισταμένων εἰς δέρματα, ἔλαιον, καπνὸν, ὄρουζαν, σῖτον καὶ κριθὴν καταβαλομένου ὡς φόρον ἐξαγωγῆς 30)οις εἰς τὸν ἐκεῖ ἐδρεύοντα τελώνην Τοῦρκον, ὅστις ἐτησίως ἐπλήρωνεν εἰς τὸν Σουλτάνον ἕξ χιλιάδας γροσίων.

Ἰδίᾳ εὐφημον ποιεῖται μνεῖαν ὁ Spon τοῦ οἴνου τῆς Ναυπάκτου, ὃν θεωρεῖ ὡς τὸν κάλλιστον τῆς Ἑλλάδος. Ὡσαύτως ἀναφέρουσιν ὡς ὑπάρχοντας αὐτόθι δύο ναοὺς τῶν χριστιανῶν ὧν ἐπισημότερος ὁ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, καὶ ἕξ τζαμιά Τουρκικὰ ὧν τὸ παρὰ τὴν θάλασσαν, ὡς τεκμαίρεται ὁ Spon, ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος, πρὸς δὲ τρεῖς συναγωγὰ Ἑβραϊκάι.

Ὁ δὲ Πουκεβίλ αὐστηρὸς τῶν πραγμάτων κριτῆς οἰκτροτάτην παριστᾶ τὴν κατάστασιν τῆς Ναυπάκτου, τῆς τοσοῦτον ἄλλοτε ἀκμασάσης πόλεως, περιωρισμένης διὰ τινος μὴ εὐνοουμένου τῷ Σουλτάνῳ πασσάδες, ὧντινων ἡ δικαιοδοσία ἐξετείνετο ἐπὶ δέκα ἕξ χωρίων ὧν ὁ πληθυσμὸς μετὰ τῶν κατοίκων τῆς πρωτεύουσας ἀνήρχετο εἰς 6,085 ψυχῶν, ἐξ ὧν τέταρτον ἦσαν Ὀθωμανοὶ καὶ οὐκ ὀλίγοι δὲ Ἑβραῖοι κατώκουν αὐτόθι. Ἡ διοίκησις τῆς πόλεως ἔνεκα τῆς ἀθλιότητος ἦτις ἔφθασεν εἰς τὸ ἀνώτατον

15 Ὁ Χριστοφόρος Ράμος περιγράφει ἀρχαῖον νόμισμα ἀποδιδόμενον εἰς τὴν Ναύπακτον καὶ ἀπεικονίζον, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸν Ἡρακλέα φέροντα τὸ βόταλον καὶ ὀδηγοῦντα τὸν Κέρβερον ἀλυσόμενον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ΝΑΥ. κένταυρον κρατοῦντα βέλος. Καὶ ἄλλα νομίσματα, ἀποδιδόμενα εἰς τὴν Ναύπακτον, παραλείπομεν, ὡς ἀμφισβητούμενα παρὰ τῶν ἐδικῶν.

όριον, ήτο έντελώς παραμελημένη· είς διοικητής πυροβολικοῦ δια τόν τύπον και όλίγοι άτακτοι γενίτσαροι άπετέλουν τήν φρουράν αὐτῆς, όλίγα δέ άτάκτως έρριμμένα κανόνια έπί τών πρὸς τήν θάλασσαν προμαχώνων τοῦ φρουρίου άπήρτιζον τόν έξοπλισμόν ταύτης. Οϊκτρὸν τῇ άληθεία τὸ θέαμα! Ὁ άριθμὸς τών κατοίκων όσημέραι ήραιτοῦτο έπαισθητῶς, φευγόντων τούτων τήν έρημωθεισαν ταύτην γῆν. Τέλος οίονει προλέγων, τεκμαίρεται ότι δέν άπέχει πολὺ ή ήμέρα, καθ' ήν ό πληθυσμὸς αὐτῆς θέλει περιορισθῆ είς τόν οϊκον τοῦ Πασσά, τήν φυλακῆν και ύπηρεσίαν αὐτοῦ, δείγμα δέ τῆς παρακμῆς και έρημώσεως αναφέρεται ότι οϊκία τις συγκειμένη πλὴν άλλων εκ μαγειρείου, άποθήκης, αὐλῆς και κήπου έπωλήθη άντι είκοσι δύο γροσίων, ήτοι περίπου είκοσι φράγκων έν έτει 1817.

Κατά τήν άποστασίαν τοῦ Τζάμη Καρατάσου, γενομένην τὸν Μάϊον τοῦ 1831, αϊ έπαρχία Ναυπάκτου και Βενετίκου έμειναν άφωσιωμένα τῇ κυβερνήσει.

Έπελθούσης ρήξεως μεταξὺ τοῦ φρουράρχου Ναυπάκτου Κωνσταντίνου Λάμπρου Βείκου και τοῦ ύποφρουράρχου Πάνου Άλεξίου Βενετίκου ένεκα τών αὐθαιρεσιῶν τοῦ πρώτου, οϊ Κίτσος Τζαβέλλας και Γιαννάκης Ράγκος έστειλαν τῇ 24ῃ Ἰουλίου 1832 εκ Πατρῶν έκατὸν άνδρας, οϊτινες κατέλαβον τήν Κακῆν Σκάλαν, ύπέσχοντο δέ τῷ Βενετίκῳ και άλλην έπικουρίαν νά στείλωσιν άπὸ θαλάσσης και άπὸ ξηρᾶς, εν τοιαύτην έζήτει.

Ὁ Βενέτικος άγων 150 περίπου άνδρας ήλθεν είς Κεφαλόβρυσον Ναυπάκτου πρὸς συνάντησιν τοῦ Βείκου· μῆ τυχὼν δέ συνεντεύξεως μετέβη είς Ξηροπήγαδον και καταλαβὼν τὸν είς θέσιν Καμαρούλαις, εν τέταρτον μακρὸν τῆς πόλεως, κείμενον μύλον ώχυρώθη εκεί, ίνα πολιορκήσῃ τὸ φρούριον. Τῇ 11ῃ Αὐγούστου προσεκλήθη ύπὸ τοῦ Βείκου ν' άποσυρθῆ εκείθεν, μεταβαίνων μετὰ τών στρατιωτῶν του είς ύψηλότερα μέρη τῆς έπαρχίας, και έπειδῆ δέν άπεσύρετο, προσεκλήθη και πάλιν τῇ 17ῃ Αὐγούστου ν' άπέλθῃ έξω τών όρίων τῆς έπαρχίας Ναυπάκτου και Βενετίκου έπί άπειλῆ προσβολῆς· κατὰ τήν αὐτὴν δέ ήμέραν οϊ πρόκριτοι και δημογέροντες τῆς εϊρημένης έπαρχίας συναθροισθέντες εν Ξηροπηγάδῳ είς έπαρχιακῆν συνέλευσιν άνέθεσαν τῷ Βενετίκῳ και τοίς ύπ' αὐτὸν άξιωματικοίς και ύπαξιωματικοίς τήν πληρεξουσιότητα νά ύπερασπισθῶσιν οὔτοι τήν έπαρχίαν έπαγρυπνοῦντες δια τήν ύπὸ τοῦ Βείκου άπειλουμένην ασφάλειαν αὐτῆς και άποκρούοντες τήν βίαν δια τῆς βίας.

Ὁ Μαμούρης μαθὼν τότε τὰ δεινὰ συμβάντα θά έστελλε πρὸς κατάπαυσιν τών έχθροπραξιῶν τὸν Τριαντάφυλλον Άποκορίτην, αν οὔτος δέν ήτο άπησχολημένος είς τήν καταστολῆν τοῦ στασιαστικοῦ κινήματος τοῦ Κοντογιάννη, όστις εν τῇ Άνατολικῇ Έλλάδι ήπέιλησεν έμφύλιον πόλεμον, συμπλακείς μετὰ τοῦ Παππακώστα και Μπαλαντζοῦ.

Ἡ τότε Κυβέρνησις, μαθοῦσα ότι ή εν Ναυπάκτῳ φρουρὰ είς τοσοῦτον άταξίας και παραλυσίας έφθασεν, ώστε έτόλμησε νά διακηρύξῃ ότι έχει σκοπὸν νά εκποιήσῃ τὰ κανόνια και λοιπὴν άποσκευὴν τοῦ φρουρίου, έπί λόγω τοῦ νά πληρωθῆ τὰ όσα τῆς ώφείλοντο, έξώρριζε τὸν φρούραρχον Βείκον και τήν φρουράν πρὸς άποτροπῆν τούτου, τὸν δέ Βενέτικον διέταττε νά περιορισθῆ χάριν τῆς πατρίδος είς τὰ ίδια και νά έφησυχάζῃ με τοὺς ύπὸ τήν όδηγίαν του άνδρας, άποφεύγων νά δώσῃ αίτίαν συγκρούσεως. Ὁ κίνδυνος όμως τῆς συγκρούσεως δυστυχῶς δέν άπεσοβήθη, συγκροτηθείσης μάχης εν Νεοκάστρῳ τῇ 13ῃ Σεπτεμβρίου, καθ' ήν νικηθείς ό Βείκος και παραδοθείς αίχμάλωτος ύπεχρεώθη νά παραδώσῃ τὸν Γουλαῖν είς τὸν Βενέτικον συμφώνως πρὸς τήν έξῆς συνομολογηθεισαν συνθήκην.

«Έπειδὴ καὶ ἐγὼ ὁ ὑποκάτωθεν γεγραμμένος ἐπολεμήσαμεν εἰς τὴν ῥάχην ἀπὸ τὰς ὀκτὼ ὥρας ἕως εἰς τὰς ἕνδεκα εἰς τὰς 13 Σεπτεμβρίου 1832 καὶ μὲ ἐχάλασεν ὁ Χιλ. Πάνος Ἀλεξίου, ἔπειτα ἦλθα ἐγὼ μαζὺ μὲ ὄλους τοὺς συντρόφους μου εἰς χωρίον Νεόκαστρο Βενετίκου καὶ ἐκεῖ ἦλθε καὶ μὲ ἔκλεισε καὶ μὲ ἐπολέμησεν ἕως εἰς τὰς τρεῖς ὥρας τῆς νυκτός, ὥστε ὁποῦ οἱ σύντροφοί του ἦλθον εἰς τὸ σπίτι, τὸ ὁποῖον ἐγὼ ἤμουν μέσα εἰς τὰ τεῖχη φέροντες καὶ ξύλα καὶ τὰ ἔβαλον ἐπάνω εἰς τὸ σπίτι, διὰ νὰ βάλουν φωτιά νὰ μὲ κάψουν μέσα. Τότες λοιπὸν βλέποντας αὐτὸ, ὅστις ἦτον καὶ ὁ ἐκατόνταρχος Ἰωάννης Τζάμης, ἐζητήσαμεν συμφωνίαν· ἡ συμφωνία μας εἶναι αὕτη· ὅτι ὁ χιλιάρχος Πάνος Ἀλεξίου τοῦ ὑπέσχεθηκα ἐγὼ διὰ νὰ τοῦ παραδώσω τὸν Γουλαὺν εἰς χεῖράς του καὶ ἔτσι ἐβῆκα ἐγὼ ἔξω καὶ ἐμείναμεν σύμφωνοι, εἰδὲ, δὲν ἐγλύτωνα κανεὶς ἀπὸ ὅσοι ἤμαστε μέσα εἰς τὸ σπίτι. Καὶ ἂν δὲν τοῦ παραδοθῆ ὁ Γουλαῦς, ἂς κάμη εἰς ἐμᾶς ἐκεῖνο, ὅπου αὐτὸς θελήσῃ. Διὰ τοῦτο ἔγεινεν ἡ συμφωνία μας.

Υποσημειοῦμαι
Κ. Λάμπρου Βεΐκος

Ἐν χωρίῳ Νεοκάστρω
Τὴν 13 Σεπτεμβρίου 1832
Εἰς τὰς 3 ὥρας τῆς νυκτός.»

Παραδοθέντος οὕτω κατὰ τὴν ἀνωτέρω συνθήκην τοῦ φρουρίου Γουλαῦ παρὰ τοῦ Βεΐκου εἰς τὸν Βενέτικον, συνῆλθον ἐν Ναυπάκτῳ τὴν 22 Σεπτεμβρίου τριάκοντα τρεῖς ὄπλαρχηγοὶ ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας Ναυπακτο-Βενέτικον, Λιδωρίκι, Κράββαρα, Ἀπόκουρον καὶ Μαλανδρίνον καὶ ἐνεκρίναν νὰ διευθυνθῆ τὸ φρούριον Ναυπάκτου, μέχρις οὗ φθάσῃ ἡ ἀναμενομένη ἀντιβασίλειά, κατὰ τὴν ἀκόλουθον συνθήκην, ἣν συνωμολόγησαν.

«Οἱ ὑπογεγραμμένοι ὄπλαρχηγοὶ ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας Ναυπακτο Βενέτικον, Λιδωρίκι, Κράββαρα, Ἀπόκουρον καὶ Μαλανδρίνον παρευρεθέντες διὰ πατριωτισμὸν εἰς τὰ παρ' ἐλπίδα ἐπισυμβάντα εἰς Ναυπακτο Βενέτικον μεταξὺ τῆς φρουρᾶς τῆς Ναυπάκτου, ὀδηγουμένης παρὰ τοῦ φρουράρχου κ. Κωνστ. Λαμπροβεΐκου καὶ ὑποφρουράρχου κ. Πάνου Ἀλεξίου, ἀφοῦ ἔπαυσεν ἡ μεταξὺ των ἐχθροπραξία καὶ παρεδόθη τὸ φρούριον παρὰ τοῦ κ. Κωνστ. Λαμπροβεΐκου θεωρούμενον εἰς τὴν ἐπαρχιακὴν τῆς Ναυπακτο-Βενετίκου φρουρὰν, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῆς κ. Πάνου Ἀλεξίου, ὁμοφρόνως καὶ μὲ πατριωτικὴν εἰλικρίνειαν συνεδριάσαντες, ἐνεκρίναμεν ὅλοι κοινῶς νὰ διευθυνθῆ τὸ φρούριον τοῦτο τῆς Ναυπάκτου γενικῶς ἕως ὅτου φθάσῃ ἡ ὅσον οὕπω ἐν τῷ μέσω μας ἀντιβασίλειά, κατὰ τὰ κάτωθεν ἄρθρα.

Αον. Μία τριμελὴς ἐπιτροπὴ στρατιωτικὴ ἀπὸ τοὺς κ.κ. Τριαντάφυλλον Ἀποκορίτην, Πάνον Ἀλεξίου καὶ ἸclassNαμεην Φαρμάκην Κραββαρίτην θέλει διοικεῖ στρατιωτικῶς τὸ φρούριον, χωρὶς νὰ ἐπεμβαίνη εἰς τὰ πολιτικὰ χρέη, μὲ συμφωνίαν ὥστε τὰ τρία ἐπάνω ζωνάρια τοῦ φρουρίου νὰ κατέχωνται ἀπὸ στρατιωτικὴν φρουρὰν διακοσίων ἀνδρῶν αὐτοχθόνων τῆς Ναυπακτο-Βενετίκου· τὰ δὲ δύο τελευταῖα ἀπὸ μίαν φρουρὰν γενικὴν, διωρισμένην ἀπὸ ὅλα τὰ σώματα τῶν ἐπαρχιῶν Ναυπακτο Βενετίκου, Κραββάρων, Λιδωρικίου, καὶ Μαλανδρίνου ἑκατὸν στρατιωτῶν.

Βον. Ἡ ἐπιτροπὴ χρεωστεῖ νὰ φροντίζῃ ὁμοῦ μὲ τὴν ἐπαρχ. δημογεροντίαν διὰ τὴν ζωοτροφίαν τῆς φρουρᾶς γενικῶς θεωρουμένης ἀπὸ δημοσίους πόρους, ὅθεν διακρίνει προσωρινῶς, ἕως ὅτου προμηθευθῆ ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν τὸ φρούριον.

Γον. Ἡ ἐπιτροπὴ θέλει παραλάβει ὅ,τι δημόσιον εὐρίσκεται σήμερον εἰς τὸ φρούριον μὲ καθαρὸν κατάλογον, ἀφ' οὗ λάβη πρῶτον τὸν κατάλογον τῆς προκατόχου φρουραρχίας.

Δον. Δι' ὅσα ὁ κ. Κ. Λαμπροβείκος χρεωστεῖ εἰς τοὺς πολίτας καὶ δι' ὅσα δημόσια πράγματα δὲν ἤθελον εὐρεθῆ κατὰ τὸν κατάλογον, μένει εἰς βάρους του, διὰ νὰ δώση λόγον, ὁ ἴδιος, ὅπου ἀνήκει, ἐν καιρῷ τῷ δέοντι.

Εον. Ὅφειλε τελευταῖον ἢ ἐπιτροπὴ νὰ θέσῃ ὅλην τῆς τὴν προσοχὴν νὰ διατηρηθῇ ἢ ἡσυχία, ἢ εὐταξία καὶ ἢ ἀσφάλεια γενικῶς τῶν πολιτῶν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν. Εἰς ὅ,τι δὲ ἐνεργήσῃ πατριωτικῶς ἢ ἐπιτροπὴ πρὸς συντήρησιν τοῦ φρουρίου, θέλει ἔχει ὑπερασπιστὰς ὅλους τοὺς ὑπογεγραμμένους.

ΣΤ'. Τὸ παρὸν ἔγγραφο, ἐπικυρωμένον μὲ τὰς ὑπογραφάς μας, θέλει διατηρηθῆ εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς ἐνταῦθα ἐπαρχ. δημογεροντίας, ὅσον δ' αὐτοῦ, ἐπικυρωμένον παρ' αὐτῆς, θέλει δοθῆ εἰς τὴν ἐπιτροπὴν, δυνάμει τοῦ ὁποίου νὰ κάμῃ ἀμέσως ἔναρξιν τῶν χρεῶν τῆς.

Ἐν Ναυπάκτῳ τὴν 12 Σεπτεμβρίου 1832.

Οἱ Πατριῶται ὄπλαρχηγοὶ

Β. Καλτζᾶς
Β. Μαστραπᾶς
Γεωργάκης Πράπας
Κωνσταντῆς Πέτζας
Γεώργιος Τζόλας
Ἄντωνης Σ. Εὐδης
Κωνσταντῖνος Μακρῆς
Χρῆστος Πυργιωτάκης
Ἀναγνώστης Φασίτσας
Χρῆστος Τζόλης
Ἰω. Κοσκινᾶς
Κώστας Μπίκος
Δούσης Γεωργίου
Παναγῆς Βίτσας
Γεωργούλας Κίτσου
Μῆτρος Σούλας
Μῆτρος Γενάρης

Α. Πισκόλης
Κωνσταντῖνος Φασίτζας
Γιαννάκης Μπαλωμένος
Κωνσταντῖνος Βελβιτσᾶνος
Γιάννης Τοῦζος
Γιαννάκης Παλούκης
Παππακώστας
Ἀθανάσιος Κάρμας
Κίτζος Γεωργόπουλος
Κωνσταντῖνος Νικολάου
Α. Ζάγκας
Ἀναγνώστης Παπαθανασίου
Γεώργιος Ἀλεξίου
Ἀθανάσιος Τζονάκας
Μπεκοδημος
Γαλάνης Ἀλιφαντόπουλος

Μετὰ ταῦτα ἢ κυβέρνησις, ἀναγνώρισσα ὅτι ἢ ἐκ τῶν διατρεξάντων πηγάσσα ἀνάγκη ἔθηκε τὸ φρούριον Ναυπάκτου ὑπὸ τὴν φύλαξιν τῶν ὄπλαρχηγῶν Τριανταφύλλου Ἀπεκορίτου, Πάνου Ἀλεξίου, καίτοι ἀπεδοκίμασεν αὐστηρῶς τὰ αἷτια καὶ τὰς ἀρχὰς, ἐξ ὧν ἔλαβον τὴν γένεσιν τῶν κατὰ τὸ φρούριον αὐτὸ συμβάντα, ἐν τούτοις ἐνέδωκεν εἰς τὴν δεινότητα τῶν περιστάσεων καὶ συνέστησε τὴν ἀσφάλειαν τοῦ φρουρίου καὶ τὴν ἡσυχίαν τῶν πολιτῶν.

Κατὰ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου 1832 διεσαλεύθη ἐν Αἰτωλῖα ἢ τάξις, εἰσβαλόντος εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ζυγοῦ τοῦ Στράτου μεθ' ἑτέρων ὄπλαρχηγῶν, οἵτινες, ἰσχυριζόμενοι ὅτι ἐκτελοῦσι διαταγὰς τῆς Στρατιωτικῆς ἐπιτροπῆς, ἀπήτουν τὴν πώλησιν τῶν Λειβαδίων. Πρὸς ἀπόκρουσιν τούτων ἐζήτησεν ὁ Δημήτριος Μακρῆς παρὰ τῶν Τριανταφύλλου Ἀποκορίτου, Πάνου Ἀλεξίου νὰ τὸν βοηθήσωσι, πέμποντες αὐτῷ στρατιωτικὴν δύναμιν διακοσίων ἀνδρῶν καὶ χορηγοῦντες ἄσυλον ταῖς οἰκογενεαῖς.

Μετ' ὀλίγας ἡμέρας τὸ ἀρχηγεῖον τῶν ὄπλων τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ἀποτελούμενον ἐκ τῶν Δ. Μακρῆ, Γ. Τζόγκα καὶ Α. Ἰσκου, διαταγῇ τῆς Κυβερνήσεως ἔκαμεν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν του. Τότε καὶ ὁ Μαμούρης (Γ. τοῦ Γκούρα) συνέστησεν εἰς τὸν καπετὰν Πᾶνον Ἀλεξίου, ἵνα χάριν τῆς συντηρήσεώς των καὶ τῆς ἡσυχίας τῶν πολιτῶν συνεννοούμενοι καὶ μετὰ τοῦ Μακρῆ ἀποτελέσωσι πάντες συμμαχίαν ἰσχυράν, ἐὰν δὲ θελήσῃ τις νὰ τοὺς ἐνοχλήσῃ, ὑπέσχετο ὅτι θὰ στείλῃ πρὸς βοήθειάν των τὸν Θανασούλαν καὶ τὸν Σκαλτσοδημόπουλον.

Πρὸς τὴν κατὰ τὴν Ναύπακτον στρατιωτικὴν ἐπιτροπὴν καὶ τοὺς τῆς Ναυπάκτου προκρίτους καὶ δημογέροντας ὁ Κίτσος Τζαβέλλας ἐκ Π. Πατρῶν τὴν 29 Νοεμβρίου 1832 δι' ἐπιστολῆς του ἔκαμε γνωστὸν ὅτι, ἐπειδὴ κατεκρατεῖτο ἡ σημαία του καὶ οὔτε ἀπάντησις ἐδίδετο αὐτῷ, ἠναγκάσθη νὰ συλλάβῃ τὰ αἰγιδοπρόβατα τοῦ Ἀναγνώστου Κίτσου καὶ λοιπῶν αἰτίων τοῦ ἐμποδίου τῆς ἀποστολῆς τῆς σημαίας· ἐὰν δὲ δὲν ἤθελον νὰ κινηθῇ εἰς ἐχθροπραξίαν, ἔπρεπεν ἀφεύκτως νὰ στείλωσι τὴν σημαίαν μέχρι τῆς μεσημβρίας τῆς ἐπαύριον.

Ἡ στρατιωτικὴ ἐπιτροπὴ Ναυπάκτου δι' ἐγγράφου τῆς ἀπήντησεν ἀμέσως τῷ Τζαβέλλᾳ ὅτι ὤφειλε ν' ἀναφέρῃ τὴν ὑπόθεσιν τῆς σημαίας εἰς τὸ ἀρχηγεῖον τῶν ὄπλων τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, παρ' οὗ ἐξηρτᾶτο.

Ὁ δὲ Τζαβέλλας ἀπαντῶν τῇ στρατιωτικῇ ἐπιτροπῇ τὴν 1 Δεκεμβρίου ἔλεγεν ὅτι καθ' ὃν χρόνον οἱ ἥρωες τοῦ Μεσολογγίου ἀντεῖχον εἰς τὰς τρομερὰς τοῦ ἐχθροῦ φάλαγγας, ὑπερασπιζόμενοι τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ ἔθνους καὶ τῆς πατρίδος, ὁ Τζόγκα καὶ οἱ λοιποί, εἰς τοὺς ὁποίους ἔλεγον τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ὅτι ὤφειλον ν' ἀναφερθοῦν περὶ τῆς σημαίας καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐξηρτῶντο, εἶχον κλίνει τὸν αὐχένα εἰς τὸν ἐχθρὸν, ἀρνηθέντες τὸν ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἱερὸν ὄρκον των.

Ἡ σημαία, τὴν ὁποίαν ἀπέστειλεν εἰς τοὺς ἥρωας τῆς ἱερᾶς τοῦ Μεσολογγίου πόλεως, ἔλεγεν ὁ Τζαβέλλας, ἀνήκει εἰς ἐκείνους καὶ μόνους, ὁ δὲ σκοπὸς του δὲν ἀπέβλεπεν εἰς τὴν κατάκτησίν της, οὔτε ἐζήτει αὐτὸς νὰ τὴν φυλάξῃ διὰ μόνην ἀτομικὴν του ὑπόληψιν. Ἐν τέλει δὲ ἠπειλεῖ ὅτι, ἐὰν μέχρι τῆς ἐπιούσης δὲν τοῖς στείλωσι τὴν σημαίαν, ἦτο ἠναγκασμένος νὰ διαβιβάσῃ ὅλα τὰ αἰγιδοπρόβατα εἰς Πάτρας.

Οἱ ὑπλαρχηγοὶ Τριαντάφυλλος Ἀποκορίτης καὶ Πάνος Ἀλεξίου τὴν 30 Νοεμβρίου δι' ἐγγράφου των πρὸς τὸ Ἀρχηγεῖον τῶν ὄπλων τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος ἀνέφερον αὐτῷ τὴν ὑπόθεσιν τῆς σημαίας· τὸ δὲ ἀρχηγεῖον εἰς ἀπάντησιν αὐτῶν ἐκ Γουριᾶς τὴν 3ην Δεκεμβρίου ἔγραψεν ὅτι ἐθεώρει μὲ μεγάλην του δυσαρέσκειαν τὰ κινήματα τοῦ ἀρχηγοῦ Κίτσου Τζαβέλλᾳ, ὅστις παραλόγως ἐζήτει ὡς ἰδιοκτησίαν του τὴν σημαίαν τῶν ἡρώων τοῦ Μεσολογγίου καὶ τὰ ἀρπαγέντα εἰς Γαβρολίμνην αἰγιδοπρόβατα. Ἀνήγγελλε προσέτι τὸ ἀρχηγεῖον ὅτι ἐγένοντο αἱ δέουσαι παραστάσεις πρὸς τὸν Τζαβέλλαν, ὅστις ἀναμφιβόλως θὰ ἐπιστρέψῃ τὰ ῥηθέντα ζῶα καὶ θὰ παύσῃ τοῦ λοιποῦ νὰ ζητῇ τὴν σημαίαν, τὴν ἀνήκουσαν εἰς ὅλην τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, προσεκάλει τοὺς εἰρημένους ὀπλαρχηγοὺς νὰ τὴν διαφυλάττωσιν ἀσφαλῶς ὡς ἱερὰν παρακαταθήκην εἰς τὸ φρούριον Ναυπάκτου καὶ καθίστα αὐτοὺς ὑπευθύνους διὰ τὴν διαφύλαξίν της· ἐὰν δὲ δὲν ἠδύναντο νὰ τὴν διαφυλάξωσι, παρήγγειλε τὸ ἀρχηγεῖον νὰ τὴν πέμψωσιν πρὸς αὐτὸ διὰ τὴν ἀσφάλειαν.

Αύθημερόν δὲ καὶ ὁ Ἴσκος ἰδιαιτέρως ἔγραφε πρὸς τοὺς ὄπλαρχηγούς Ναυπάκτου διὰ τὴν κοινὴν ὄλων σημαίαν μὴ τύχη καὶ τὴν δώσωσι, διότι περὶ αὐτὴν ἐχύθησαν τόσα αἵματα ἀδελφῶν καὶ ἐξαδέλφων των. Ἐὰν δὲ δὲν συνέφερε νὰ μὲνη ἐν Ναυπάκτῳ ἡ σημαία, ἔγραφεν αὐτοῖς ὁ Ἴσκος, νὰ τὸν εἰδοποιήσωσι νὰ στείλῃ νὰ τὴν παραλάβῃ ὄχι μόνον χάριν ἑαυτοῦ, ἀλλὰ χάριν ὄλων, διότι τὴν εἶχον ἐξηγορασμένην μὲ τὸ αἷμά των.

Ἐν τούτοις ὁ Κίτσος Τζαβέλλας περιφρονῶν τὸ ληφθὲν ἔγγραφον τοῦ ἀρχηγείου τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπιμένων εἰς τὴν ἀπαίτησίν του, ἐπραγματοποίησε τὰς ἀπειλάς του, διότι τῇ βοήθειᾳ τοῦ φρουράρχου Ἀντιρρίου μετεβίβασεν εἰς Πελοπόννησον τὰ ἀρπαγέντα αἰγιδοπρόβατα.

Μαθὼν ταῦτα τὸ Ἀρχηγεῖον ἐξ ἔγγραφου τῆς 10 Δεκεμβρίου τῶν ὑπλαρχηγῶν Ναυπάκτου, ἀπήντησεν αὐτοῖς τῇ 17ῃ Δεκεμβρίου ὅτι, ἐνῶ ἤλπιζεν, ὅτι ὁ ὑπλαρχηγὸς Τζαβέλλας θὰ παύσῃ πλέον τοῦ νὰ ζητῇ τὴν ἀνὰ χεῖράς των ἐθνικὴν σημαίαν, πληροφορεῖται μὲ ἀπορίαν του, ὅτι ἐπιμένει εἰς τὰ ἴδια καὶ ἔνεκα τούτου μετεβίβασεν εἰς Πελοπόννησον τὰ αἰγιδοπρόβατα, ὥστε τὰ κινήματά του ὄχι μόνον εἶναι ἐναντία, ἀλλὰ καταντοῦν καὶ εἰς ἐχθροπραξίας, μολονότι τὸ προσταχθὲν εἰς αὐτὸν ἰδιαιτερον ἔγγραφον τοῦ Ἀρχηγείου ἀπέβλεπεν εἰς τὴν εἰρήνην, δικαιοσύνην καὶ ἡσυχίαν. Οἱ λόγοι τοῦ ὄπλαρχηγοῦ Κίτσου, ἔλεγε τὸ Ἀρχηγεῖον, εἶναι λόγοι κενοδοξίας, τὰ δὲ κινήματά του ἔχουν ἀποτελέσματα ἐχθροπραξίας, ἡ ὁποία δὲν συμφέρει κατ' οὐδένα τρόπον νὰ γίνεταί εἰς τὴν πατρίδα. Ἐξέφραζε προσέτι τὴν εὐαρέσκειάν του εἰς τοὺς ὑπλαρχηγούς, διότι ἐφύλαξαν τὴν διαληφθεῖσαν σημαίαν, τὴν ὁποίαν ὤφειλον νὰ διαφυλάττωσι καὶ εἰς τὸ μέλλον, ὡς ἀνήκουσαν εἰς πάντας τοὺς ἥρωας τοῦ Μεσολογγίου. Ἄν ὅμως, ἔγραφε τὸ Ἀρχηγεῖον, ἐπιμένοντες ὁ Τζαβέλλας καὶ ὁ φρούραρχος Ἀντιρρίου ἐξηκολούθουν τὸν ἴδιον ἐχθρικὸν καὶ ἄρπαγα δρόμον, τότε οἱ ἐν Ναυπάκτῳ ἤθελον διακόψῃ πᾶσαν ἐπικοινωνίαν μετ' αὐτῶν, φυλάττοντες μετὰ προσοχῆς τὰς θέσεις των, ἀνθιστάμενοι κατὰ τῶν ἐναντίον αὐτῶν κινήματων καὶ συγχρόνως ζητοῦντες νὰ λάβωσι τὴν ἀναγκαίαν πρὸς ὑπεράσπισίν των δύναμιν. Διὰ δὲ τὴν ἀρπαγὴν τῶν αἰγιδοπροβάτων, ἐπειδὴ ἐθεωρεῖτο ἡ ὑπόθεσις αὕτη ὡς κοινὴ ὄλης τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, τὸ Ἀρχηγεῖον καὶ ὅλοι οἱ ὄπλαρχηγοὶ ἤθελον φροντίσει καὶ ἀναφερθῆ ἐπὶ τέλος καὶ εἰς τὴν Κυβέρνησιν διὰ τὴν ἀποζημίωσιν.

Τότε δὲ ἐπῆλθεν ἡ ποθητὴ ἡσυχία, ὅτε τὴν 22 Μαρτίου 1833 ἡ Κυβέρνησις διέταξε τὸν φρούραρχον Ναυπάκτου νὰ παραδώσῃ τῷ διοικητῇ Π. Πατρῶν τὴν εἰς τὸ φρούριον παρακατατεθημένην σημαίαν, τὴν ὁποίαν ἐκ Μασσαλίας εἶχον ἄλλοτε στείλει δῶρον εἰς τοὺς ἥρωας τοῦ Μεσολογγίου. Κατ' ἀκολουθίαν τῆς διαταγῆς ταύτης ὁ προσωρινὸς διοικητῆς Π. Πατρῶν Γεώργιος Παντολάκης τῇ 25 Μαρτίου ἀπέστειλεν εἰς Ναύπακτον τὸν Ἀνδρέαν Παπαγιαννόπουλον, εἰς ὃν ὁ φρούραρχος Πᾶνος Ἀλεξίου ἢ Βενέτικος ἐνεχείρισε τὴν 28 Μαρτίου ἐνώπιον τῆς ἐπαρχιακῆς δημογεροντίας Ναυπακτο-Βενετικῆ τὴν ἔνδοξον τῶν ἡρώων τοῦ Μεσολογγίου σημαίαν.

Ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου ἤδη τοῦ 1833 ἡ ἀντιβασιλεία διέταξε νὰ ἐπιστρέψωσιν αἱ ἐν Πάτραις διατρίβουσαι οἰκογένειαι τῶν Σουλιωτῶν ἐκεῖ ὅπου κατώκουν πρὸ τῶν τελευταίων συμβάντων, ἐπομένως καὶ εἰς Ναύπακτον. Συνεπεία τοῦ διατάγματος τούτου πολλοὶ Σουλιῶται μετέβησαν εἰς Ναύπακτον.

Κατά δὲ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1833 ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἐν Ναυπάκτῳ ἀτάκτων στρατευμάτων διετάχθη νὰ παραδώσῃ τὴν πόλιν καὶ τὸ φρούριον κατὰ τὴν στρατιωτικὴν τάξιν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν Βασιλικῶν Βαυαρικῶν στρατευμάτων· Ἐπομένως ὁ ἕως τότε χρέη φρουράρχου ἐκτελῶν Βενέτικος παρέδωκε τὸ φρούριον εἰς τὸν κατὰ τὴν στερεὰν Ἑλλάδα ἀρχηγὸν Ἀλβέρτην.

Κατὰ τὸ ἔτος 1834 μεγάλη ἀταξία ἐβασίλευεν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Λιδωρικίου. Τῇ 5ῃ Ἰουλίου τοῦ ἔτους τούτου, συμπλοκῆς γενομένης μεταξύ ἀρματωλῶν καὶ κλεφτῶν, ἐφονεύθησαν οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἀρματωλῶν Βασίλειος Μαστραπᾶς καὶ Τριαντάφυλλος Ἀποκορίτης. Ἡ ληστεία ὑποθαλπομένη ἤγειρε τότε ἐκεῖ θρασεῖαν τὴν κεφαλὴν. Ἐκεῖ τῇ 1ῃ Μαΐου 1835 ἦλθον εἰς Ναύπακτον οἱ λησταὶ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν πρωτοπαλληκαρίων τοῦ Κατσαροῦ, Ρουπακιᾶ καὶ Γεροχουσάδα καὶ ἐλεηλάτησαν τὴν οἰκίαν τοῦ εὐποροῦντος Νόβα, φονεύσαντες τὴν μητέρα του, αἰχμαλωτίσαντες τὴν σύζυγον καὶ θυγατέρα του, καὶ πληγῶσαντες τὸν πρὸς αὐτοὺς συμπλακέντα ταγματάρχην Φαρμάκην· ἄσμα δημοτικὸν ἄδεται ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ εἰς μνήμην τοῦ γεγονότος τούτου.

Εἰς τὴν ὑπὲρ τοῦ συντάγματος ἐπανάστασιν τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1843 σπουδαιότατον ἔλαβε μέρος ὁ ἐκ Πέρκου τῆς Ναυπακτίας γενναῖος ταγματάρχης Κωνσταντῖνος Γ. Παπαβιέρος· μεταξύ δὲ τῶν ἄλλων καὶ πρὸς τὸν Πάνον Ἀλεξίου Βενέτικον πληρεξούσιον Ναυπακτο-Βενετίκου ἐν τῇ Ἐθνικῇ συνελεύσει τὸ στρατιωτικὸν τῆς πρωτεύουσῃς διοικητήριον ἀπηύθυνε τὸ ἀριστεῖον τὴν 3 Σεπτεμβρίου διὰ τὰ λαμπρὰ αἰσθήματα, τὰ ὁποῖα ἔδειξεν ἐν τῇ πρωτεύουσῃ κατὰ τὴν ἐθνοσωτήριον ἐκείνην ἡμέραν.

Εἰς τὴν κατὰ τοῦ Ὅθωνος ἐπανάστασιν τοῦ Θ. Γρίβα καὶ Δ. Ταρκαζίκης ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος καὶ πολλοὶ Κραββαρίται ἐν οἷς καὶ ὁ Μαχαίρας, ὁ Κολοκύθας, ὁ Ξιφομάχος Μήλιος, ὁ Πυλαρινὸς καὶ λοιποὶ διακριθέντες ὡς πρωτοπαλλήκαρα τοῦ Γρίβα καὶ κλεισθέντες μετ' αὐτοῦ ἐν Ἀβαρίκῳ τὸν Μάϊον τοῦ 1844.

Τῆς ἀποστασίας Βελέντζα καὶ Παππακώστα μετέσχον ὁ Δῆμος Ταρκαζίκης καὶ ὁ συνταγματάρχης Νικόλαος Σισμάνης μετ' ἄλλων πολλῶν συνεπαρχιωτῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἀγγελῆς Ἰωαννίδης.

Εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1854 ὁ Νικόλαος Σισμάνης μετὰ 300 Κραββαριτῶν ἐμάχετο εἰς τὴν Μαγουλίτσαν Φαναρίου κατὰ τῶν Ἀράβων, βοηθούμενος ὑπὸ ἐτέρου σώματος ὑπὸ τὸν Κ. Κοτίνην, ὅτε ὁ Χατζηπέτρος, ὁ Λεωτσάκος καὶ ὁ Κόρακας ἐν Καλαμπάκᾳ ἠπειλοῦντο καὶ ἐμάχοντο νικηφόρως κατὰ δεκαπλασίων ἐχθρικῶν στρατευμάτων ὑπὸ τὸν Τσελεπίτσαρην, ὁ δὲ Φαρμάκης ἐν Φαναρίῳ (Ἰθώμη). Ὁ Γεώργιος Χ. Ροντήρης ἢ Χαντακιᾶς μετὰ 200 Παρευηνίων, Προσχιέων καὶ Πυληνίων ἔφθασεν εἰς Λαμίαν, ἔνθα συνητήθη μετὰ τοῦ ἐκ Ναυπάκτου ὀπλαρχηγοῦ Εὐθυμίου Πλαστήρα, ἄγοντος ἰσάριθμον δύναμιν ἐξ ἄλλων δήμων τῆς ἐπαρχίας, ἰδίως ἐκ Βενετίκου· δὲν ἔλαβον δὲ ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἐπανάστασιν, ἀλλ' ἐπέστρεψαν, ὡς καὶ οἱ ἐπαναστάται τῆς Θεσσαλίας, τῇ διαταγῇ τῆς κυβερνήσεως. Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι μετ' ἄλλων ἀλλαχοῦ τῆς Θεσσαλίας ἐπολέμησαν πρὸς τοὺς Τούρκους, ὡς ὁ Ἰωάννης Δ. Ροντήρης ἢ Καρακατζάλης μετὰ τοῦ Ζάκα εἰς τὰ Γρεβενὰ καὶ ὁ Ἀγγελῆς Ἰωαννίδης μετὰ τοῦ Γεωργίου Καταραχιᾶ, Χριστοδοῦλου Χατζηπέτρου καὶ ἐτέρων συγγενῶν του Ἀσπροποταμιτῶν εἰς τὴν Καλαμπάκαν, ἔνθα ἐφονεύθη καὶ ὁ ἐξάδελφός του Γεώργιος Μπισύρης.

Έν ονόματι τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἡ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ Αἰτωλοακαρνανίας μεταξύ τῶν μελῶν τῆς ὁποίας ἦτο καὶ ὁ Ἀθανάσιος Χ. Ροντήρης, ἐκ Μεσολογγίου τῆ 21 Ὀκτωβρίου 1862 ἐπεφόρτισε τὸν Πάνον Βενετικὸν νὰ στρατολογήσῃ ὅσους δυνηθῆ ἐκλεκτοὺς ἄνδρας ἐκ τῆς Ναυπακτίας καὶ Δωρίδος, ὅπως παρακολουθήσωσι τὸν ἀρχηγὸν Θ. Γρίβαν πρὸς περαίωσιν τῆς ἐθνικῆς ὑποθέσεως. Ἡ δὲ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ Ναυπακτίας τῆ 13 Ὀκτωβρίου προσεκάλεσε τὸν Ἀντώνιον Εὐδην, ἵνα ἐπιληφθῆ ἀμέσως στρατολογίας ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ναυπακτίας καὶ ἀφ' οὗ συγκεντρώσῃ ἀρκούσαν δύναμιν νὰ περιμένῃ διαταγὰς.

Πρὸς τὴν εἰρημένην ἐθνικὴν διοικητικὴν ἐπιτροπὴν Ναυπακτίας ὁ στρατάρχης τοῦ ἔθνους Θεόδωρος Γρίβας ἐκ Μεσολογγίου τὴν 18 Ὀκτωβρίου 1862 ἔγραφεν ὅτι, θέλων νὰ στηρίξῃ τὴν τάξιν, τὴν ἀσφάλειαν τῆς τιμῆς, ἰδιοκτησίας καὶ ἐλευθερίας τῶν πολιτῶν, ἐβιάζετο νὰ σχηματίσῃ ἔνοπλον ἐθνοφυλακὴν καὶ νὰ συστήσῃ σώματα πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς κυβερνήσεως. Ἐπὶ τούτῳ παρήγγειλε τῇ διοικητικῇ ἐπιτροπῇ νὰ συνέλθῃ, ἐκλέξῃ ἄνδρας ἱκανοὺς, τιμίους καὶ ἀνδρείους καὶ θέσῃ τούτους ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ συστρατιώτου τοῦ Πάνου Βενετικῆ, ὅστις ἔπρεπε νὰ περιμένῃ ἐν Ναυπάκτῳ μέχρι τῆς ἐκεῖθεν διαβάσεώς του, ἢ μέχρις οὗ λάβῃ διαταγὰς του περὶ τοῦ πρακτέου. Ἐν τέλει συνίστα τῇ ἐπιτροπῇ ὁ στρατάρχης τὴν σύμπνοιαν, τὴν αὐταπάρνησιν, τὴν ἀδελφότητα καὶ τὴν λήθην τῶν ἀρχαίων προσωπικῶν ἀντιπαθειῶν, διότι ἦτο καιρὸς, ἔλεγε, νὰ δείξωσιν ὅτι ἦσαν ἄξιοι τῆς ἐλευθερίας καὶ ὅτι δὲν ἦσαν, ὡς παρίστων αὐτοὺς, λησταί, δολοφόνοι, φιλέκδικοι καὶ ἰδιοτελεῖς. Τὴν δὲ ἐπαύριον 19 Νεβρίου ὁ αὐτὸς στρατάρχης τοῦ ἐθνικοῦ στρατοῦ παρήγγειλε τῷ φρουράρχῳ ἵνα μὴ ἐνωθῆ μετὰ τοῦ Ἀντωνίου Σ. Εὐδῆ μέχρις οὗ ἀφιχθῆ καὶ ἐπιθεωρήσῃ ὅλους. Δὲν ἀφίκετο ὅμως εἰς Ναύπακτον διότι ἐπῆλθεν ὁ θάνατός του ἐν Μεσολογγίῳ καὶ κατέστρεψε τὰ παράτολμα περὶ τοῦ θρόνου σχέδιά του.

Τὰ κατὰ τὸ 1862 ἐπὶ τῆς ἐκθρονίσεως τοῦ Ὕθωνος

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐξεγερθὲν τὸ ἔθνος κατὰ τῆς διοικήσεως τοῦ Βασιλέως Ὕθωνος καταδικασθείσης ἤδη παρὰ τῆς Ἐθνικῆς συνειδήσεως ὡς λίαν ἀπολυταρχικῆς καὶ ἀνακολούθου πρὸς τὰ ὑπεσχημένα καὶ τὸν συνταγματικὸν χάρτην τοῦ 1844, οὐδὲν ἤττον καὶ οἱ ἡμέτεροι συμπολίται καὶ λοιποὶ τῆς Ἐπαρχίας κάτοικοι δὲν ὤκνησαν νὰ ἐγείρωσι φωνὴν διαμαρτυρίας τῇ 9 Ὀκτωβρίου 1862 κατὰ τοῦ προγραφέντος καθεστῶτος, συναθροισθέντες ἐν Ναυπάκτῳ ὑπὸ διαφόρους σωματάρχας καὶ ἀρχηγούς· καὶ δῆ:

Ὑπὸ μὲν τὸν Φαρμάκην, ἄνδρες 503
 Ὑπὸ μὲν τὸν Ἄντ. Πρωτοπαπᾶν, ἄνδρες 228
 Ὑπὸ μὲν τὸν Π. Α. Βενέτικον, ἄνδρες 187
 Ὑπὸ μὲν τὸν Γ. Χ. Ροντήρη, ἄνδρες 166
 Ὑπὸ μὲν τὸν Εὐθ. Πλαστήραν, ἄνδρες 127
 Ὑπὸ μὲν τὸν Ν. Σισμάνην, ἄνδρες 87
 Ὑπὸ μὲν τὸν Μ. Πρωτοπαπᾶν, ἄνδρες 84
 Ὑπὸ μὲν τὸν Ἄντων. Εὐδὴν, ἄνδρες 52
 Ὑπὸ μὲν τὸν Ἰω. Μακρυγιάννην, ἄνδρες 12
 Ὑπὸ μὲν τὸν Κ. Κανάρη, ἄνδρες 12
 Ὑπὸ μὲν τὸν Ἰωαν. Πίτσουλαν, ἄνδρες 27

Ἐν ὄλῳ 1,485 ἐπαναστάται. Εἰς τοὺς εἰρημένους ἐπαναστάτας προσθέτομεν τὸν κορυφαῖον τούτων Νότην Μπότσαρη καὶ τὸν Γεωργούλαν Μπουκουβάλα. Μεταξὺ δὲ τῶν ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Εὐθυμίου Πλαστήρα ἐπαναστατῶν συγκαταριθμεῖται καὶ ὁ Ἄγγελῆς Ἰωαννίδης. Οὗτος μεμυημένος ὦν πρὸ πολλοῦ παρὰ τοῦ Μπουκουβάλα καὶ Πλαστήρα περὶ τῆς μελετωμένης κατὰ τοῦ Ὕθωνος ἐπαναστάσεως ἔσπευσεν ἐκ Κονίσκης τὴν παραμονὴν αὐτῆς μετὰ δέκα ὑπαδῶν του, ἔλαβε μέρος ἐνεργὸν καὶ διέμεινε ἀπὸ τῆς 7 Ὀκτωβρίου μέχρι τῆς 3 Νοεμβρίου ὑπηρετῶν διαρκῶς καὶ εἰς Ναύπακτον καὶ εἰς διαφόρους ἀποστολάς, ἰδίως εἰς Μεσολόγγιον δῖς.

Τότε κοινῇ συνεννοήσει ἐξελέξαντο διοικητικὴν ἐπιτροπὴν μὲν ἐδρεύουσαν ἐν Ναυπάκτῳ, ἐκ τῶν Ἰωάννου Τρικκίου, Γ. Ἀθανασιάδου, Εὐθυμίου Πασαπάρη, Π. Χρυσοβέργη, Ν. Καναβοῦ καὶ Γ. Κοτσούμπα ὡς Γραμματέως, διοικητὰς δὲ τῶν σωματίων τὸν Π. Α. Βενέτικον, Ν. Σκοπίτσαν καὶ Γ. Πράπαν.

Ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη ἐξέδωκε προκήρυξιν ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν λαὸν τῆς Ἐπαρχίας τὴν δέ:

Συμπολίται!

Μὴ δυνάμενος ὁ λαὸς τῆς Ἑλλάδος νὰ ὑποφέρῃ τὰ δεινὰ ὅσα τὸ ἐπάρατον ξενικὸν Σύστημα ἐπέφερε πρὸς αὐτὸν, ὁ Λαὸς τῆς Ναυπακτίας μετὰ τοῦ παρευρεθέντος Στρατοῦ ἠγέρθη σήμερον, ἀνακηρύττων τὴν ἀνάκτησιν τῶν ἐθνικῶν ἐλευθεριῶν, καὶ σὺν τῇ φωνῇ ταύτῃ μᾶς ἀνέθεσε τὴν προσωρινὴν Διοίκησιν τῆς Ἐπαρχίας ταύτης, ἕως οὔ ἅπαν τὸ ἔθνος συνεργόμενον ἀποφασίσει ὀριστικὴν Διεύθυνσιν τῶν κοινῶν πραγμάτων.

Συμπολίται! Συναισθανόμενοι τὸ μέγα βάρος ὅπερ ἡ πρόσκλησις Σας μᾶς συνεπάγει, καὶ φρονοῦντες, ὅτι τὸ πρῶτιστον ἀναγκαῖον, ἡ τήρησις τῆς ἡσυχίας καὶ τάξεως, πρὸς τοῦτο ὀφείλομεν νὰ προτρέψωμεν πάντα ἕκαστον ἵνα τηρῶν αὐτὰ ἀκριβῶς καὶ χορηγῶν τὴν δυνατὴν συνδρομὴν του ὑπὲρ τούτων, φθάσει ἡ ἔθνοφελὴς ἐπιθυμία μας μεθ' ὅλου τοῦ ἔθνους εἰς τὸ αἴσιον ἀποτέλεσμα. Ζήτω ἡ Πατρίς. Ζήτω ἡ Ἐλευθερία!

Ναύπακτος τὴν 9 Ὀκτωβρίου 1862

Ἡ Ἐπιτροπὴ

Γ. Ἀθανασιάδης, Εὐθ. Πασαπάρτης, Ἰωάννης Τρικαῖος, Π. Χρυσοβέργης, Νικόλαος Καναβός.

Ὁ Γραμματεὺς

Γ. Κουτσούμπας

Τῇ δὲ 10 8βρίου ἠσπάσθη τὸ Ἐπαρχιακὸν τοῦτο κίνημα συγκαταλεχθεὶς μετὰ τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς ὁ Στρατηγὸς καὶ Γερουσιαστὴς Νικόλαος Τσαβέλλας.

Ἡ ἐπαναστατικὴ ἐπιτροπὴ Ναυπάκτου τῇ ἀληθείᾳ λίαν ἐπαχθὲς ἀναδεχθεῖσα βάρος, ἔνεκα τοῦ δυσχεροῦς τῶν περιστάσεων καὶ τοῦ ἀνωμάλου τῶν συνθηκῶν, ὑφ' ἧς ἐξελέγη, οὐδὲν ἤττον διεχειρίσθη μετὰ περισσῆς περισκέψεως καὶ ἄκρας φρονήσεως τὴν ἀνατεθεῖσαν αὐτῇ ἐντολήν· καὶ δὴ τὸ ἐκ τῶν μᾶλλον πεπαιδευμένων αὐτῆς μελῶν Ἰωάννης Τρικαῖος μετὰ παροιμιώδους φειδοῦς καὶ σωφροσύνης διεχειρίσθη τὰς ἐξ 11,964 71)00.

Εἰς δυσχερῆ ὁμως οἰκονομικὴν περίστασιν περιελθοῦσα βραδύτερον ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη ἀπετάνθη πρὸς τὸ ἔγκριτον μέλος αὐτῆς Ν. Καναβὸν, ὅστις προθύμως ἐδάνησεν αὐτῇ 1800 δραχμάς, τῆς διαχειρήσεως τῶν ὁποίων σὺν τῷ ἀνωτέρῳ ποσῷ ζητηθεὶς ἔδωκε λόγον ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιτροπῆς ὁ Ἰωάννης Τρικαῖος πρὸς τὸν πρόεδρον Δ. Δρόσον τῇ 23 7βρίου 1863, ἐν ᾧ λεπτομερῶς καὶ μετ' ἐπαινετῆς ἀκριβείας δικαιολογεῖ τὴν εὐσυνείδητον διαχείρισιν τοῦ ἐμπιστευθέντος αὐτῇ χρήματος.

ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΝΑΥΠΑΚΤΙΩΝ

Οί καθ' ήμᾶς Ναυπάκτιοι εἶναι ἄνδρες ῥωμαλέοι, σκληραγωγημένοι καὶ ὑπομονητικοί, εὐφυέστεροι δὲ καὶ δραστηριώτεροι τῶν ἄλλων Αἰτωλῶν, ὅμως δὲ ταῖς ἀρχαίαις κατὰ τὴν ῥοπὴν πρὸς τὸν ποιμενικὸν καὶ στρατιωτικὸν βίον, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ἐμπόριον καὶ πρὸς τὰ γράμματα πλείστων ὄντων ἐπιστημόνων, δικαστῶν, μελῶν, καὶ ἄλλων τοιούτων ἐγκυμονουμένων. Οὐδεμία ἐπαρχία ἔχει πλείστους γενναίους ἐθελοντὰς καὶ ἀτρομήτους ἀξιωματικούς ἐν τῷ στρατῷ. Ἐντεῦθεν οἱ Ναυπάκτιοι εἶναι πτωχότεροι ἄλλων· ἔνεκα δὲ τῆς πενίας των, ἂν τινες μεταξὺ αὐτῶν ἀνεφάνησαν ἐπαῖται, δὲν πρέπει ὀλόκληρος ἢ εὐάνδρος, στρατιωτικώτερα καὶ ἐντιμωτέρα τῆς Ἑλλάδος ἐπαρχία νὰ δυσφημηθῆται ἐπὶ ἐπαιτεία, ὡς δὲν δυσφημεῖται ἢ Γορτυνία διὰ τοὺς Τεκουνιώτας ἐπαῖτας τῆς, ἢ ἐπαρχία Καλαβρῦτων διὰ τοὺς Κλουκινιώτας τῆς. Εὐρέθη ἄλλοτε τὸ 1885 Ἑλληὺν συγγραφεὺς καὶ λόγιος, ἐκ Λεβεντοχωρίου δὲ τῆς Ναυπακτίας δυστυχῶς ἔλκων τὸ γένος, ὁ Ἀνδρέας Καρκαβίτσας, ὅστις ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἐστία» κατηγοροῦσεν ὀλόκληρον τὴν ηρωικὴν Ἐπαρχίαν Ναυπακτίας ἐπὶ ἐπαιτεία. Διὰ τὴν συκοφαντίαν ταύτην καὶ ὕβριν, στρατιωτικὸς ὢν ἰατρός ὁ Καρκαβίτσας, ἐτιμωρήθη τότε πειθαρχικῶς διὰ φυλακίσεως. Ἀλλὰ μήπως μόνον τὴν Ναυπακτίαν ὕβρισεν ὁ ἀρνησίπατρις οὗτος συγγραφεύς; Ὁ ἀσεβὴς αὐτὸς ἐβλασφήμησε κατὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1865 ἐν τῇ «Ἀκροπόλει»· ὁ αὐτὸς δὲ περιύβρισε καὶ τὴν μεγάλην πατρίδα Ἑλλάδα ἐπὶ τῇ λήξει τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων τοῦ 1896 ἐν τῇ «Ἐστία».

Ὁ διδάκτωρ τῆς Φιλολογίας Δημήτριος Ἀγγελίδης, φοιτητῆς ὢν τότε ἐδημοσίευσε κατ' αὐτοῦ εἰς τοὺς «Καιρούς» δύο ἐπιστολάς, τὰς ὁποίας ἔγραψεν, ἵνα ὑπερασπίσῃ ὡς χριστιανὸς τὴν πίστιν του καὶ τὴν πατρίδα του (ὄρα φύλλα Καιρῶν 30 Δ/βρίου 1895 καὶ 15 Ἀπριλίου 1896). Εἰς παραλήρημα δὲ τοῦ Καρκαβίτσα δημοσιευθὲν ἐν τῇ «Ἐστία» ἀρμόζουσιν ἀπάντησιν ἐδημοσίευσεν ὁ κ. Ἀγγελίδης εἰς τὸ φύλλον τῶν Καιρῶν τῆς 22 Ἀπριλίου 1896.

Πολλοὶ Ναυπάκτιοι φεύγοντες τὴν πενίαν, ἥτις ἀείποτε εἶναι σύντροφος τῶν Ἑλλήνων, μετανάστευσαν ὡς οἱ ἀρχαῖοι πρόγονοι, καὶ καταστάντες ζάπλουτοι ἐτίμησαν τὸ Ἑλληνικὸν ὄνομα ὡς ὁμογενεῖς. Οἱ βιομήχανοι, οἱ ἔμποροι καὶ οἱ κτηματικοὶ τῆς ἐπαρχίας διακρίνονται ἐπὶ χρηστότητι καὶ νοημοσύνη· οἱ ἀξιωματικοὶ δὲ αὐτῆς καὶ οἱ ἐπιστήμονες παρηκολούθησαν τὴν γενικὴν πρόοδον· ἀνέδειξαν δὲ οἱ Ναυπάκτιοι καὶ τὸν κράτιστον συγγραφέα τοῦ συγγράμματος περὶ τῆς κατὰ σύνταγμα ὀργανώσεως τοῦ Κράτους, τὸν Ὑπουργὸν, Βουλευτὴν καὶ καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθανάσιον Χ. Ροντήρη.

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΑΚΤΙΔΟΣ

Ἡ πρωτεύουσα τῆς έπαρχίας Ναυπακτίας καὶ έπίνειον αὐτῆς ἡ Ναύπακτος ἔχουσα περὶ τοὺς 2,850 κατοίκους, κεῖται ἔνθα καὶ ἡ πάλαι τοιαύτη παρὰ τῷ Κορινθιακῷ Κόλπῳ, καὶ εἰδικώτερον ἐν τῷ μυχῷ κολπίσκου, οὗτινος τὸ μὲν δυτικὸν σκέλος ἀποτελεῖ τὸ παρὰ τὸν Πατραϊκὸν Κόλπον εἰσδύον ἐν τῇ θαλάττῃ φρούριον Ἄντιρριον, τὸ δὲ ἀνατολικὸν μικρὰ χερσόνησος συμπαγεῖσα ἐκ προσχώσεως ὑπὸ τοῦ αὐτόθι ἐκβάλλοντος ποταμοῦ Μόρνου. Ἡ πόλις έπιμήκως τῇ θαλάσσῃ ἐκτεινομένη, ἀνέρχεται ἀμφιθεατρικῶς λόφον τινὰ τῆς ὀροσειρᾶς Πίνδου (Ριγάνι) χωριζομένη εἰς τέσσαρα τμήματα. Πρὸς Α. ταύτης καὶ εἰς ἀπόστασιν 5' ὥρας κεῖται Προάστειον αὐτῆς ὄπερ καλεῖται Ἀφροδίτη κατάφυτον ἐκ παντοδαπῶν δένδρων, καὶ δὴ καρποφόρων καὶ κήπων διαρροεμένων ὑπὸ ἀφθόνων ποσίμων ὑδάτων, αὐτόθι ἀναβλυζόντων καθιστώντων οὕτω αὐτὸ συνεχῆ παραδείσιον κῆπον. Δύο ὁδοὶ συνδέουσιν αὐτὸ μετὰ τῆς πόλεως, ἡ μὲν παραλιακὴ μέσω ῥωμαντικωτάτων τοπέων διήκουσα, καὶ διερχομένη τὴν μαγευτικὴν θέσιν «Κάτω Κεφαλόβρυσον» σύσκιον ἐκ πλατάνων, καὶ κατακλυζομένη ὑπὸ κρυσταλλίνων ὑδάτων, εἰσβάλλει εἰς τὴν πόλιν καταλήγουσαν εἰς τὴν παρὰ τὸν λιμένα δημοτικὴν πλατεῖαν. Ἡ δὲ ἑτέρα, βορειότερον ταύτης, διέρχεται τὴν ἐπίσης ποιητικὴν θέσιν «Ἄνω Κεφαλόβρυσιν», ἔνθα τὸ Ὑδραγωγεῖον τῆς πόλεως ἐνταῦθα ἄφθονοι πηγαὶ ψυχρῶν ὑδάτων ἀναπηδῶσι παρὰ τὰς ρίζας γηραιῶν καὶ βαθυσκίων πλατάνων, ὑφ' ἃς ἔτησίως τῇ 26 Αὐγούστου τελεῖται μεγάλη ἔμποροπανήγυρις. Πρὸς ἀνατολὰς τῆς θέσεως ταύτης κεῖται λοφίσκος, ἐφ' οὗ μικρὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, βορειοδυτικώτερον δὲ ἕτερος, ἐφ' οὗ ἐπιγραφαὶ ἀρχαῖαι Ἑλληνικαὶ δυσανάγνωστοι, τὰ κράσπεδα τῶν ὁποίων σχηματίζουν εἰς λεκανοπέδιον μεταβαλλόμενον κατὰ τὸν χειμῶνα ἐκ τῶν αὐτόθι ἀναβλυζόντων καὶ ὀμβρίων ὑδάτων εἰς μικρὰν λίμνην, ἀποξηρανομένην σχεδὸν κατὰ τὸ θέρος καθισταμένην δὲ οὕτω ἔστιαν μiasματικῶν πυρετῶν, οἵτινες ἐν σμικροτάτῃ κλίμακι μαστίζουν τοὺς κατοίκους ἔνεκα τοῦ εὐαρεστάτου κλίματος. Ἐκεῖθεν ἡ ὁδὸς αὕτη χωροῦσα πρὸς Δυσμὰς καὶ ἀφ' οὗ συναντήσῃ δεξιᾷ μὲν καὶ ἄνω λοφίσκον, ἐφ' οὗ ἡ συνοικία Παρναράχη, ἀριστερᾷ δὲ καὶ κάτω τὸν ῥωμαντικώτατον καὶ σύσκιον κῆπον Νοέα, ἔνθα ὁ λάλος ἀηδῶν ἐκτελεῖ τὰς ἐμπνευσμένας συνθέσεις τῆς, εἰσβάλλει εἰς τὴν πόλιν κατὰ τὸ Ἀνατολικὸν αὐτῆς τμήμα ἢ «Ἐξω πόλιν».

Τοῦτο ἐκτὸς τοῦ φρουρίου κείμενον ἀποτελεῖ τὴν νέαν πόλιν ἔνθα ὁδοὶ εὐθεῖαι καὶ οἰκίαι ὠραῖαι καὶ νεόκτιστοι, μετὰ τῶν ὁποίων διακρίνονται τὸ Ὑποκατάστημα τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ Δημοτικὴ τῶν ἀρρένων Σχολή, ἄνωθεν τῆς ὁποίας ὁ ἐν ὠραίῳ σχεδίῳ ἀλλὰ ἡμιτελῆς ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ἄνωτέρω ταύτης κεῖται ἡ ἑτέρα τῶν δύο δημοτικῶν πλατειῶν τῆς πόλεως περιοριζομένη ὑπὸ δενδροφυτείας, ἐνῶ θάλλει ἡ ἀκακία, ἀποτελοῦσα οὕτω ἀληθὲς κόσμημα τοῦ τμήματος τούτου. Ἐντεῦθεν ὁδὸς διήκουσα πρὸς βορρᾶν ἄγει εἰς ἕτερον λεκανοπέδιον περιστοιχιζόμενον ὑπὸ βουνοσειρᾶς καὶ καλουμένου «Ἐβραϊόλακκα» κληθὲν οὕτω ὡς εἰκάζεται ἐκ τῶν πάλαι συνοικισμένων αὐτόθι Ἑβραίων.

Συνέχεια τοῦ τμήματος τούτου ἡ «Ἐσω πόλις». Αὕτη εἶναι ἡ παλαιὰ πόλις κειμένη ἐντὸς τοῦ φρουρίου, οὗτινος καταλαμβάνει τὴν πρώτην ζώνην, ἥτις χωροῦσα πρὸς τὴν θάλασσαν σχηματίζει τὸν μικρὸν ὠσειδῆ ἀλλ' ἀσφαλέστατον λιμένα τῆς πόλεως· παρ' αὐτὸν ἡ ἑτέρα τῶν πλατειῶν ἐπίσης δενδροφυτευμένη, καὶ περιστοιχιζομένη ὑπὸ ὠραιῶν σχετικῶς οἰκοδομῶν, εἰς 100 μέτρων ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀπόστασιν εὐρίσκεται ὁ Μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως Ἅγιος Δημήτριος ἔξωθεν τοῦ

ὁποῖου ὑφιοῦται γηραιὰ καὶ ὑψηλοτάτη πλάτανος. Τὸ τμήμα τοῦτο εἶναι τὸ καθαρῶς Τουρκικόν· τὸ πᾶν ἐντεῦθεν ἀναδίδει καὶ μετὰ ἐβδομηκονταετῆ ἐλευθερίαν ἀπόπνοιαν Ἀνατολικήν· πλείστα σημεῖα σωζόμενα εἰσέτι ἐπιμαρτυροῦσι τὴν κατοχὴν τοῦ βαρβάρου. Οὐκ ὀλίγαι οἰκίαι Τουρκικαὶ διασώζονται ἐν αὐτῷ κατεχόμεναι νῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον ὑπὸ Σουλιωτῶν, ὡς ἡ κατοικουμένη ὑπὸ τῆς εὐκλεοῦς Οἰκογενείας Μπότσαρη—Κίτσου, πολλὰ δὲ ἐρείπια καταπεσουσῶν τοιούτων, προδίδουσι τὸ καταπεσὸν μεγαλεῖον ἐξαφανισθείσης κυριαρχίας.

Πρὸς Β΄. τοῦ τμήματος τούτου τὴν δευτέραν ζώνην τοῦ φρουρίου κατέχει τὸ τρίτον τμήμα τῆς πόλεως τὸ καὶ ὑψιστον οἰνοεὶ δεσπότης τῆς κάτω πόλεως «**Βεζύρ-Τζαμί**» ἐπικαλούμενον, κατοικούμενον ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον ὑπὸ ἀπογόνων τῶν ἀνδρείων Σουλιωτῶν ἐκδιωχθέντων ὑπὸ τοῦ Ἀλλή-Πασσᾶ καὶ μετοικισάντων εἰς Ναύπακτον, ἐν οἷς καὶ οἱ γόνοι τῆς εὐκλεοῦς οἰκογενείας Τζαβέλλα. Ἐνταῦθα καὶ παρὰ τὴν μεγάλην Τουρκικὴν οἰκίαν Τζαβέλλα, ὑφιοῦται μέγας πλάτανος, πλησίον τοῦ ὁποῖου κρήνη Τουρκικὴ, ὑπόγειοι λουτήρες ἐπίσης Τουρκικοὶ καὶ τὰ ἐρείπια τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καταστραφέντος ἐν τῇ φυλετικῇ, οὕτως εἰπεῖν, διαμάχῃ περὶ ἐπικρατήσεως, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, μεταξύ τῶν δύο οἰκογενειῶν Βέικου καὶ Τζαβέλλα, ὑπὸ τοῦ πρώτου τούτων.

Ἀνωτέρω δὲ ταύτης πληθος ἐρειπίων Τουρκικῶν, ἅμα καὶ Ἑλληνικῶν οἰκιῶν, οἰκτρὸν τῷ ὄντι θέαμα τοῦ συντριβέντος ἐξ Ἀνατολῆς κολοσσοῦ. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τοῦ τμήματος τούτου ὑφιοῦται κυκλοτερὲς τείχος χρησιμεῦον τὸ πάλαι ὡς ἔδρα τοῦ Διοικητοῦ ἐν καιρῷ πολέμου¹⁶, καὶ μετ' αὐτὸ ἡ τρίτη

ζώνη τοῦ φρουρίου ἐν ᾧ ἀσφαλεῖς ἀποθήκαι πυρίτιδος καὶ τῶν ἄλλων ἐκκρηκτικῶν ὑλῶν. Τέλος ἀνερχόμενός τις κλίμακα εἰσέρχεται εἰς τὸν τέταρτον περίβολον τοῦ φρουρίου ἐνῶ μικρὸς ναὸς τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ, πολλαὶ δὲ δεξαμεναὶ μὲ διαρκῆ ὕδατα, καὶ ὑπόγειοι τεχνηταὶ μεγάλαι στοαὶ μία τῶν ὁποίων, ὡς λέγεται, διήκει μέχρις Ἀντιρρίου, ἧς οἱ κάτοικοι ἐποιοῦντο χρῆσιν πολιορκούμενοι, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ὁποίας, ἀδύνατον νὰ διεισδύσῃ τις ἐκ τοῦ ἐντὸς ἀναδιδομένου ἀνθρακικοῦ ὀξέως.

Ἡ θέα τῆς πρὸς δυσμὰς ἐκτεινομένης καταφύτου ἐκ σταφιδαμπέλων καὶ ἐλαιῶν πεδιάδος τῆς Ναυπάκτου (Ἐλαιοστάσιον), τῆς πρὸς ἀνατολὰς Δωρικῆς τοιαύτης διαρρομένης ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ Μόρνου, τῶν ὁρέων τῆς Δωρικῆς, καὶ τῶν πρὸς νότον ὀροσειρῶν τῆς Ἀχαΐας, ὧν τὰ κράσπεδα λούει ὁ Κορινθιακός, εἰς τὰ γαληνιῶντα ὕδατα τοῦ ὁποῖου ὡς ἄλλαι Νύμφαι κατοπτρίζονται, ἡ ἀσυλλήπτου κάλλους δύσις τοῦ ἡλίου, παρέχουσι τῷ θεατῷ ἀποψιν ἐξόχως μαγευτικὴν, ἧς ὁμοίαν ὁ κάτοικος τῆς Ἰταλικῆς Νεαπόλεως δύναται νὰ καυχηθῆ, ὅτι ἔχει θαυμάσει.

Ἡ πόλις συνδέεται διὰ δύο ἀμαξιτῶν ὁδῶν μετὰ τοῦ Μεσολογγίου καὶ Ἀγρινίου. Εἰς ἀπόστασιν 3' τῆς ὥρας ἀπὸ τῆς Δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ φρουρίου τῆς πόλεως, κεῖται τὸ ἕτερον τῶν προαστείων αὐτῆς Βαροῦσι, καὶ παρ' αὐτὸ τὸ παλαιὸν Νεκροταφεῖον, ἐν ᾧ ὁ εὐπρεπέστατος ναῖσκος Ἁγίου Στεφάνου, βορειοδυτικώτερον τοῦ ὁποῖου τὸ Νέον Νεκροταφεῖον, ἰδρυθὲν ἐπὶ τοῦ ἀειμνήστου δημοτικοῦ ἄρχοντος Ἰωάννου Κ. Ἰντζέ. Ἀκολουθῶν τις τὴν εἰς Μεσολόγγιον ἄγουσαν παράλληλον τῇ θαλάσῃ συναντᾷ ρωμαντικώτατα ἐξοχικὰ καφφεῖα, ἔνθα τὸ κέντρον τῶν Ναυπακτίων ἢ ξένων

16 Ἐν ἐκ τῶν ἐκεῖ μεγάλων τοποθετημένων πυροβόλων μετεκομίσθη εἰς Ναύπλιον.

παραθεριζόντων, ὡς καὶ κρήνη Τουρκικὴ ἴσως, καλουμένη «Ψανή», ἥς τὸ ὕδωρ ἐκ διαφόρων φαρμακευτικῶν στοιχείων συνιστάμενον ἐνδείκνυται κατὰ τῆς ψαμμιάσεως καὶ τῶν στομαχικῶν νοσημάτων· παρ' αὐτὴν καὶ ἐν τῷ ὑπογείῳ παρακειμένης οἰκίας Κ. Ἀποστολοπούλου δεξαμενὴ ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕδατος.

Ὀλίγη καλὴ θέλησις ἐκ μέρους τῆς δημοτικῆς ἀρχῆς, ἵνα τὰ ἐν λόγῳ ὕδατα ἀποθῶσιν εὐεργετικὰ διὰ τε τοὺς σωματικῶς πάσχοντας, καὶ τὴν οἰκονομικῶς καχεκτῶσαν πόλιν μας.

Κατὰ τὴν ἀνατολικομεσημβρινὴν πλευρὰν τῆς πόλεως Ναυπάκτου ἐν ἰδιωτικῷ οἰκοπέδῳ πλησίον τῆς παραλίας, ἐνεργηθείσης ἀνασκαφῆς ἀνεκαλύφθη μέγα οἰκοδόμημα Λουτρῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων, ἀποτελούμενον ἐκ τετραγώνων οἰκίσκων, ἐχόντων ἔδαφος ψηφιδωτόν. Πρὸς δυσμὰς τοῦ κτιρίου τούτου ὑπάρχει ἐρείπιον Βυζαντινοῦ ναοῦ Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Ἀνατολικώτερον εὐρίσκεται στοὰ ὕδραγωγείου.

Ἄνευρέθησαν δὲ καὶ χαλκὰ νομίσματα μὲ Ἀκτινικοὺς χαρακτῆρας ἐπιγραφόμενα «Leon en deo basilevs Romeon». Παρὰ τὸ Κεφαλόβρυσον Ναυπάκτου ἀνευρέθησαν ἀρχαῖοι τάφοι. Ἐξ ἑνὸς δὲ τούτων Ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς ἔστειλεν εἰς τὴν Γενικὴν Ἐφορείαν τῶν ἀρχαιοτήτων κατὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1899 ὁ τότε σχολάρχης Ναυπάκτου Δ. Ἀγγελίδης διάφορα κτερίσματα, συγκείμενα ἐκ χαλκίνων καὶ πηλίνων ἀγγείων καὶ ἐκ τριμμάτων πετάλου χρυσοῦ καὶ καλυπτόμενα ὑπὸ κεραμίνης λάρνακος.

Γενικά τινα

Τὸ κλίμα τῆς Ναυπάκτου εἶνε εἰς ἄκρον ὑγιεινόν· πολλοὶ δὲ ξένοι παραθερίζουσιν αὐτόθι πρὸς ἀνάρρωσιν ἢ ἀναψυχὴν. Τὸ ἔδαφος γόνιμον καὶ ἰλυῶδες· προϊόντα δέ: ἡ σταφίς κατέχουσα τὴν πρώτην θέσιν κατὰ τὴν ποιότητα, ὑπὲρ τὸ ἑκατομμύριον, ἄλλοτε ἐξέχεεν ὡς πλουτοφόρος ἀρτηρία τὸν χρυσόν, ἐξ ἧς καὶ πλοῦτος ἐν τῷ τόπῳ, ἀλλὰ καὶ οἶνον ἄφθονον καὶ κάλλιστον, καὶ σῖτον καὶ ἀραβόσιτον, καὶ κριθὴν καὶ φασιόλους καὶ διαφόρους ἄλλας ὀπώρας παράγει ἡ Ναύπακτος.

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΑΚΤΙΔΟΣ

Από τής Ναυπάκτου άγει ή όδός μετά 1 1/2 ώραν εις Άντίρριον χωρίον μικρόν μόν άλλ' εύφορον εις δημητριακούς καρπούς παρά τόν όμώνυμον φρούριον. Μολύκρειον κατά τήν άρχαιότητα, Μικρά Δαρδανέλλια δέ επί Τουρκοκρατίας επικληθέν, έχον περι τούς 190 κατοίκους. Τούτου ΒΔ επί λόφων σώζονται τά λείψανα δύο άρχαίων πόλεων, τής Μακυνίας παρά τόν χωρίον Μαμάκου έχον περι τούς 200 κατοίκους, και του Μολυκρείου προς ΒΔ του χωρίου Άγίου Γεωργίου (230 κατ.). Περαιτέρω συναντᾶ συνοικισμόν τινά «Μαγκλάρα» καλούμενον, και φθάνει εις τās ύπωρείας του όρους Ταφιασσοῦ, προς Ν. τής οποίας ή Ρίζα (120 κατ.), προς Ν. τής οποίας και έγγύς τή θαλάσση εις τούς πρόποδας του Ταφιασσοῦ αναβλύζουσι θειούχα διαυγή ύδατα υπό τά όποια ύπάρχουσιν έρυθρά πυκνώματα, άπερ θεωροῦνται ως οί μυθολογούμενοι θρόμβοι αίματος του υπό του Ηρακλέους φονευθέντος Κενταύρου Νέσσο. Έντεῦθεν άφ' οῦ εις μιᾶς ώρας απόστασιν διέλθη τήν «Κακήν Σκάλαν», κλίμακα δηλονότι Τουρκιικήν άνερχομένην κρημνώδη κλιτὸν του όρους Ταφιασσοῦ, συναντᾶ τόν χωρίον Γαυρολίμνη, επί λόφου έκτισμένον έχον Δημοτικόν Σχολεῖον, κατάφυτον πευκῶν, έλαιῶν και πλατάνων και έχον περι τούς (320 κατ.)· προς Ν τής οποίας εις απόστασιν 20' τής ώρας και παρά τόν Πατραϊκόν κόλπον κείται τόν χωρίον «Κάτω Βασιλική», προς Α' τής οποίας, δίκτην λόφου τεχνικόν λείψανα μεσαιωνικου πύργου. Παρ' αυτό και επί βράχου ύπερθεν τής θαλάσσης εύρηται τά έρείπια του «Κάστρου τής Πάγκαλης», ένθα κατά τούς αρχαιολογούντας έκκειτο ή Χαλκίς πόλις Αιτωλική, ήν αναφέρει και ό Όμηρος, ώντινων ό σωζόμενος περίβολος μετά τινος πύργου και τών πυλῶν δεσπόζει μικροῦ λιμένος· οὔτω χωροῦσα προς δυσμᾶς πάντοτε ή όδός αύτη διέρχεται παρά τήν «Άνω Βασιλικήν» έχουσαν μετά τής «Κάτω Βασιλικῆς» 260 κατ., έν τινι φάραγγι του όρους Χαλκίς (Βαράσοβα), και άφ' οῦ συναντήση παλαιόν τι κτίριον «Παλαιοκαζάρμα» καλούμενον εισελαύνει εις τήν έπαρχίαν Μεσολογγίου καταλήγουσα εις τήν όμώνυμον πόλιν. Παραθέτοντες δέ και τά χωρία Καλαβρούζαν επί τής κορυφῆς του Ταφιασσοῦ κατοικουμένην υπό 350 κατ. έχουσαν γραμματεῖον, τόν προς αύτῆς Μπεζκινδὲ διασκευασμένον εις δύο συνοικίας παρά τόν Εϋνηνόν αριθμοῦν περι τούς 300 κατ., τήν προς ΒΑ τούτου Βλαχομάνδραν απέχουσαν τής πρωτευούσης 4 ώρας και έχουσαν 100 κατ., τήν ΒΑ τής Ναυπάκτου Βελβίαν απέχουσαν 2 ώρας ταύτης, ἥς συνοικισμός τά πλησίον «Πιτσινείκα» έχοντα όμοῦ 160 κατ., και τόν προς Β του Άγίου Γεωργίου Άγραπηδόκαμπον έχοντα 65 κατ. παρ' ὧ αναβλύζουσι θειούχα πηγαί 15' τής ώρας μακράν του χωρίου άποτελεσματικαί εις τούς πάσχοντας έκ διαφόρων πληγῶν, ρευματισμῶν και λοιπῶν τοιούτων νοσημάτων, περατοῦμεν τόν νότιον τμήμα του δήμου Ναυπακτίδος καλούμενον **Κάτω Βενέτικον**.

Τά δέ άποτελοῦντα τόν βόρειον τμήμα του δήμου χωρία εἶνε τά έξῆς:

Σκάλα έχουσα 240 κατ. και γραμματεῖον απέχουσα δέ τής Ναυπάκτου 1 1/2 ώρας. Έναντι ταύτης ή άρχαία μονή του Άγίου Ίωάννου. Τόν μοναστήριον τοῦτο σώζεται από τής αρχαιοτάτης έποχῆς, τών Τούρκων έξαιρετικῶς σεβασθέντων τοῦτο, φαίνεται δέ κτισθὲν 700 ἔτη πρό ήμῶν. Η τοποθεσία έφ' ἥς έκτισμένον έξαισία, ή δέ διαμονή, ίδια κατά τήν έτησίως τελουμένην πανήγυριν τῆ 29ῆ Αϋγουστου, έξόχως μαγευτική· όδός βατή φέρει από Ναυπάκτου μετά δίωρον διάστημα εις τόν έν λόγω μοναστήριον. Ξεροπήγαδον έχον 80 κατ., απέχον τής πρωτευούσης 1/2 τής ώρας. Δάφνη έχουσα 130 κατ. και απέχουσα τής Ναυπάκτου 1 ώραν. Παλαιοχωράκιον έχον

περίπου 170 κατ. μακρὰν τῆς πρωτευούσης 3 ὥρας. Νεόκαστρον (οὗ τμήμα ἡ Ῥίζα καὶ ὁ Ἄγραπηδόκαμπος) ἔχον περιὶ τοὺς 370 κατ. καὶ ἀπέχον τῆς πρωτευούσης 4 ὥρας. Βομβοκοὶ ἀπέχουσι τῆς πρωτευούσης 1 1/2 ὥρας καὶ ἔχουσι περιὶ τοὺς 200 κατ. Μαμουλάδα ἔχουσα γραμματεῖον καὶ 290 κατ. ἀπέχει τῆς πρωτευούσης 1 ὥρας φημιζομένη διὰ τὰς ὡραίας γυναῖκας. Βρώστιανη (ἧς τμήμα ἡ Βλαχομάνδρα) ἀπέχουσα τῆς πρωτευούσης 5 ὥρας, ἔχει περιὶ τοὺς 550 κατ., ἐπίσης φημιζομένη διὰ τὰς καλλιπαρεῖους γυναῖκας, ἔχουσα γραμματεῖον. Φαμήλα, ἀπέχουσα 6 ὥρας ἔχει 400 κατ. Φροξυλιὰ ἔχουσα 164 κατ. ἀπέχει τῆς πρωτευούσης 3 ὥρας. Εἰς ἀπόστασιν 1 1/2 ὥρας τῆς ὑπείας πρὸς Β.Α. θειοῦχαι πηγαὶ καλούμεναι Πύρινοι. Ταῦτα πάντα ἀπαρτίζωσιν ἐνὶ ὀνόματι τὸ «Ἄνω Βενέτικον».

www.pentalofo.gr

ΔΗΜΟΣ ΠΥΛΗΝΗΣ

Ὁ δῆμος οὗτος τ' ὄνομα λαβὼν ἐκ τῆς ἀρχαίας πόλεως Πυλῆνης, ὀρίζεται ὑπὸ τῶν δῆμων Ἀποδοτίας καὶ Ναυπακτίδος καὶ τοῦ Εὐήνου ποταμοῦ πρὸς Β., Ν. καὶ Α., πρὸς δὲ Δ. ὑπὸ τινος παραποτάμου τοῦ Εὐήνου, ὅστις χρησιμεύει ὡς ὄριον αὐτοῦ πρὸς τὸν δῆμον Προσχίου.

Τὸ ἔδαφος τοῦ Δήμου τούτου σχετικῶς εἶναι εὐφορον καὶ καλλιεργήσιμον, οἱ δὲ κάτοικοι ἐπιδίδονται πλὴν τῆς γεωργίας εἰς τὴν κτηνοτροφίαν καὶ ὑλοτομίαν· τὰ προϊόντα αὐτοῦ εἶναι σίτος, ἀραβόσιτος, φασόλια καὶ κάστανα.

Κατοικεῖται ὑπὸ 3,100 κατοίκων, ἀπαρτίζεται δὲ ἐξ ἑννέα χωρίων, ἅτινα εἶναι τὰ ἑξῆς:

Σίμου πρωτεύουσα τοῦ δήμου ἔχουσα ταχυδρομικὸν γραφεῖον, νεόδμητον Δημοτικὴν Σχολὴν, ἀρκετὰ ὕδατα ψυχρὰ καὶ διαυγῆ καὶ κατάφυτος ἐξ ὠραίων κήπων. Βελήβιτσκινα πρὸς Α. τῆς πρωτεύουσας ἀπέχοντα ταύτης 1 1/2 τῆς ὥρας περίπου, χωρίον διασκευασμένον κατὰ συνοικίας, ἔχον Δημοτικὸν Σχολεῖον. Δορβιτσὰ πρὸς Δ. τῆς πρωτεύουσας ἀπέχουσα 1 1/4 τῆς ὥρας, χωρίον ὅλως ἄγονον, πρᾶγμα ὅπερ ἐπιβάλλει εἰς τοὺς κατοίκους τὸν ἐκπατρισμὸν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν, ἐξ οὗ ἄφθονος ὁ χρυσὸς ἐν τῷ μικρῷ τούτῳ χωρίῳ, ἔχει Δημοτικὸν Σχολεῖον. Ἐλευθέριανη πρὸς Β. ἀπέχουσα 2 ὥρας τῆς πρωτ. χωρίον ὅλως ἀπρόσιτον καὶ ἀνώμαλον κατάφυτον ἐκ καστανεῶν καὶ ἐλατῶν. Κολοσύρτης πρὸς ΒΑ τῆς πρωτ. κατάφυτον ἐκ δρυῶν. Λευτοκαριά εἰς τὸ βορειότερον μέρος τοῦ δήμου, εἰς ἄκρον ἀπρόσιτον, καθ' ὃ ἐπὶ τοῦ ὄρους Παπαδιὰ κείμενον, κατοικούμενον ὑπὸ κτηνοτρόφων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, καταλιπόντων διὰ τὸ δριμὺ τοῦ χειμῶνος ἐμμέσως τὰς ἐστίας αὐτῶν καὶ διαχειμαζόντων ἐν Ναυπάκτῳ. Πωκίστα πρὸς Δ'. τῆς πρωτ. ἡμίσειαν ὥραν ἀπέχουσα αὐτῆς, χωρίον μικρὸν ἀποτελούμενον ἐκ 40 οἰκογενειῶν. Στύλια πρὸς Ν.Α. τῆς πρωτ. ἀπέχει περὶ τὴν μίαν ὥραν, χωρίον κατάφυτον ὑπὸ μωρεῶν καὶ κερασιῶν, ὡσαύτως μικρὸν κατοικούμενον ὑπὸ ἑβδομήκοντα οἰκογενειῶν. Στράνωμα ἀπέχουσα 2 ὥρας τῆς πρωτ. ἔνθα βρίθεται ἡ συκῆ, καὶ ἡ ἀπιδέα.

Πρὸς τοῖς ἄλλοις οἱ κάτοικοι τοῦ Δήμου ἀσχολοῦνται εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς σηροτροφίας ἣτις παρέχει αὐτοῖς σχετικῶς πόρον ζωῆς.

Περὶ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου 1904 εἰς θέσιν Ἀπάνω Κάμπον περιφερείας Στρανώμης δήμου Πυλῆνης παρὰ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Εὐήνου ἀνεκάλυψεν ὁ σχολάρχης Πλατάνου κ. Δ. Ἀγγελίδης πατρῶον Αἰτωλῶν μνημα, κείμενον ἐν ἀγρῷ Ἰάννου Δημοπούλου καὶ ἀποτελούμενον ἐκ διαδρόμου καὶ δύο νεκρικῶν θαλάμων, ἐν οἷς ἦσαν διάφορα κτερίσματα. Ἐξῆθεν τῶν τάφων εὐρέθη ἀετόμορφος πλάξ τεθραυσμένη μετ' ἐπιτυμβίου ἐπιγραφῆς «ΚΙΑΣ ΟΛΕΜΑΙΟΥ» ἣτοι κατὰ τὴν ἐρμηνείαν Ἀγγελίδου ΟΙΚΙΑΣ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ. (μνημα).

Ἡμίσειαν δὲ ὥραν μακρὰν τοῦ οἰκογενειακοῦ τάφου τοῦ Πτολεμαίου εἰς θέσιν Πύριαρι εὔρεν ὁ αὐτὸς Ἀγγελίδης ἐπὶ ἀετομόρφου στήλης καὶ ἐπιγραφῆν «ΚΡΙΝΟΛΑΟΥ».

*

ΔΗΜΟΣ ΠΡΟΣΧΙΟΥ

Ὁ δῆμος Προσχίου κείμενος εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς Ἐπαρχίας Ναυπακτίας εἶναι δῆμος Βας τάξεως ἔχων 3300 κατ. ἀσχολουμένους εἰς τὴν γεωργίαν καὶ κτηνοτροφίαν, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποδημοῦντας εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν πρὸς εὐρεσιν πόρου, ἔνεκεν τοῦ ἀγόνου ἐδάφους. Εἶναι ὄρεινός ἐξ ὀλοκλήρου μὴ ἔχων οὐδ' ἐλαχίστην λωρίδα πεδινήν. Τὰ κυριώτερα τῶν ὀρίων τοῦ ὁποίου εἶναι τὰ ἐξῆς.

«Ἐηροβούνι» 1600 μέτρων, «Ἄλωνάκι» 1500 μ. καὶ δύο ἄλλα ὑπὸ κοινὸν ὄνομα «Ἄνεμίται» 1200 μ. Ἔνεκα δὲ τοῦ ὄρεινου ἐδάφους τὰ μόνα προϊόντα αὐτοῦ εἶναι ἡ παραγωγὴ κουκουλιῶν καὶ τούτων ἐν μεγάλῃ ποσότητι, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὸ μόνον ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον τοῦ Δήμου καὶ ὀλίγη ποσότης οἴνου, μόλις ἐξαρκούσα εἰς τὰς ἀνάγκας τῶν κατοίκων. Τὰ λοιπὰ προϊόντα οὐδὲ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κατανάλωσιν ἐπαρκοῦσι, ἐντεῦθεν δ' ἡ ἀνάγκη τοῦ ξενικοῦ χρήματος.

Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸ φυτικὸν βασιλεῖον τοῦ τόπου ἡ κτηνοτροφία ἐν αὐτῷ εὐρῆται εἰς νηπιώδη κατάστασιν, διότι ἔνεκα τοῦ αὐχμηροῦ τοῦ ἐδάφους μόλις 6–7 χιλιάδες κτηνῶν ἀποτελοῦσι τὸ ζωικὸν βασιλεῖον.

Διὰ τὸ ἀνώμαλον τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ συγκοινωνία τοῦ δήμου, τόσον μεταξὺ τῶν χωρίων αὐτοῦ ὅσον καὶ μετὰ τῶν ἄλλων δήμων τῆς Ἐπαρχίας εὐρίσκεται εἰς οἰκτρὰν κατάστασιν. Ἀτραποὶ λίαν ἐπικίνδυνοι καὶ μόνον δι' αἰγάγρους πρόσφοροι εἶναι τὰ μόνα μέσα τῆς συγκοινωνίας τοῦ τόπου, μόνον μιᾶς ὁδοῦ βατῆς ὑπαρχούσης μεταξὺ τῆς πρωτεύουσας Πλατάνου καὶ Ναυπάκτου. Ἡ ταχυδρομικὴ συγκοινωνία διενεργεῖται τετράκις τῆς ἐβδομάδος μετὰ τῆς Ναυπάκτου, ἐκ παραλλήλου δὲ καὶ Τηλεγραφεῖον λειτουργεῖ ἐν Πλατάνῳ.

Ἄλλ' ἂν ἡ χλωρίς, τὸ ζωικὸν βασιλεῖον καὶ ἡ συγκοινωνία τοῦ δήμου εὐρίσκονται ἐν πολλῷ κατωτέρα μοίρᾳ ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλους δήμους τοῦ Κράτους, δὲν δύναται τις ὅμως ν' ἀρνηθῆ, ὅτι ὑπὸ ὑγιεινὴν ἔποψιν κατέχει μίαν τῶν ἀνωτάτων βαθμίδων τῆς ὑγιεινῆς κλίμακος ἐν σχέσει πρὸς ἄλλους ὄρεινους δήμους· ψυχρὰ πηγαῖα ὕδατα καὶ κλίμα συγκεκρασμένον καθιστῶσι τῷ ὄντι τὸν δῆμον μίαν τῶν τερπνοτέρων διαμονῶν καὶ ἰδίᾳ ἐν καιρῷ θέρους.

Χωρίζεται τῶν λοιπῶν δήμων τῆς Ἐπαρχίας διὰ φυσικῶν ὀρίων καὶ πρὸς μὲν ἄρκτον καὶ δυσμὰς περιβρέχεται ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ Εὐήνου, ὅστις χωρίζει τὸν δῆμον τοῦτον πρὸς ἄρκτον μὲν ἀπὸ τὸν δῆμον Παρευνηίων, πρὸς Δ. δὲ ἀπὸ τὸν τῆς Παμφίας τῆς Τριχωνίας· πρὸς δὲ Μ. περιβρέχεται ὑπὸ τινος παραποτάμου τοῦ Εὐήνου καλουμένου Ποταμάκι, ὅπερ χωρίζει τὸν δῆμον ἀπὸ τὸν τῆς Πυλῆνης καὶ πρὸς Α. χωρίζεται ἀπὸ τοὺς δήμους Ἀποδοτίας καὶ Κλεπαΐδος διὰ τινος βουνοῦ Ἄρδινι καλουμένου ὕψους 1700 μέτρων.

Ἀποτελεῖται ἐξ ὀκτῶ χωρίων, ὧν τὸ μεγαλειότερον καλούμενον Πλάτανος εἶναι ἡ πρωτεύουσα αὐτοῦ. Τὰ λοιπὰ κείμενα κύκλῳ τῆς πρωτεύουσας καὶ παρὰ τὰς ὑπωρείας τῶν ἄνω μνησθέντων βουνῶν εἶναι τὰ ἐξῆς.

Πλάτανος έχει 1,224 κατ., Είρηνοδικεῖον εἰς ὃ ὑπάγονται καὶ οἱ δήμοι Παρευηνίων, Κλεπαΐδος καὶ Πυλῆνης, Αστυνομίαν, Τηλεγραφεῖον καὶ Ταχυδρομεῖον, Ἑλληνικὸν Σχολεῖον, διτάξιον Δημοτικὸν καὶ μονοτάξιον τῶν θηλέων. Ὑπεράνω τοῦ χωρίου κατὰ μῆκος ἐκτείνεται δάσος «Ρουμάνι» ὑπὸ τῶν ἐγγχωρίων καλούμενον, ἐξ ἐλατῶν καὶ ἄλλων ἀγρίων δένδρων, ὅπερ εἶναι τὸ μόνον τὸ ὁποῖον ἔχει νὰ ἐπιδείξη ὁ δῆμος, διότι τὰ ἄλλα βουνὰ αὐτοῦ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον γυμνὰ καὶ ξηρά. Ὁ Πλάτανος φημίζεται διὰ τὰς εὐρώστους καὶ ὠραίας γυναῖκας του.

Περίστα κεῖται πρὸς Β. τοῦ Πλατάνου ἀπέχουσα τούτου περὶ τὴν 1 1/2 ὥραν καὶ ἔχουσα 694 κατ. καὶ Δημοτικὸν σχολεῖον ἀρρένων. Πέρκος κεῖται καὶ οὗτος πρὸς Β. τοῦ Πλατάνου ἀπέχων τούτου περὶ τὴν 1 1/2 ὥραν καὶ ἔχων 550 κατ. καὶ Δημοτικὴν Σχολὴν ἀρρένων. Σέλψα κειμένη πρὸς Δ. τοῦ Πλατάνου ἐξ οὗ ἀπέχει 2 ὥρας, ἔχει 131 κατ. Ἄρτοτίβα κειμένη Ν.Δ. τοῦ Πλατάνου ἐξ οὗ ἀπέχει 2 ὥρας, ἔχει 134 κατ. καὶ γραμματεῖον ἠνωμένον μετὰ τῆς Σέλψης. Βονώρτα κειμένη πρὸς Ν. τοῦ Πλατάνου, ἐξ οὗ ἀπέχει 1/4 τῆς ὥρας, ἔχει 347 κατ. τὸ σχολεῖον τῆς ὁποίας εἶναι ἠνωμένον μετὰ τοῦ Πλατάνου. Χώμωρη κεῖται πρὸς Α. τοῦ Πλατάνου ἀπέχουσα τούτου 2 1/2 τῆς ὥρας καὶ ἔχουσα 350 κατ. καὶ γραμματεῖον. Καστανιὰ κειμένη πρὸς ΒΑ τοῦ Πλατάνου καὶ ἀπέχουσα τούτου περὶ τὰς 2 1/2 ὥρας ἔχει 140 κατ. καὶ γραμματεῖον.

Ὁ δῆμος Προσχίου ἔλαβε τὸ ὄνομα ἐξ ἀποικίας τῆς ἀρχαίας Αἰτωλικῆς πόλεως Πυλῆνης, ἧς οἱ κάτοικοι μετοικήσαντες βορειότερον ἔκτισαν τὴν πόλιν Πρόσχιον· ἄγνωστον ἀκριβῶς ποῦ, καθ' ὅσον οὐδὲν σώζεται καθ' ἅπαντα τὸν δῆμον τεκμήριον, ἐλέγχον τὴν τοποθεσίαν ταύτης.

ΔΗΜΟΣ ΠΑΡΕΥΗΝΙΩΝ

Συγγένεια και γλώσσα, ήθη και έθιμα, επί πάσι δέ τούτοις ζωτικώτατα συμφέροντα, αναγόμενα εις την γεωργίαν, την βιομηχανίαν και τὸ εμπόριον, ανέκαθεν συνδέουσι μετὰ τῆς Τριχωνίας Κόνισκαν και Τερπίτσαν, τὰ δύο χωρία, ἐξ ὧν συνέστη ὁ δήμος Παρευηνίων τῆς Ναυπακτίας.

Τὰ χωρία ταῦτα πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ἀποτελοῦντα μέρος τοῦ Ἀποκούρου, τῆς ἀρχαίας τῶν Κουρήτων χώρας, ὑπήγοντο εις τὴν διοίκησιν Ἀγρινίου, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1833 ἀποσπασθέντα αὐθαιρέτως και κακῆ τῆ μοίρα ἐκ τῆς χώρας, εις ἣν φυσικῶς ἀνήκουσιν, ὑπήχθησαν εις τὴν Ναυπακτίαν παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας τῶν κατοίκων διαμαρτυρίας.

Τὸν δήμον Παρευηνίων οὐδὲν συμφέρον συνδέει μετὰ τῆς Ναυπακτίας, ἀφ' ἧς οὗτος χωρίζεται φυσικῶς ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ Εὐήνου, κείμενος ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχτης αὐτοῦ.

Ἡ ἀπὸ Κονίσκης ἀπόστασις μέχρι μὲν Ναυπάκτου διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Εὐήνου γεφύρας Πούλιανης τῆς συγκοινωνίας γινομένης εἶναι δεκαπεντάωρος, μέχρι δὲ Πλατάνου τῆς ἑδρας τοῦ Εἰρηνοδικείου Προσχίου διὰ τῆς γεφύρας Ἀρτοτίβας εἶναι τριῶν ὥρων· ἡ δὲ ἀπὸ Τερπίτσης μέχρι τῶν σημείων τούτων ἀπόστασις εἶναι κατὰ δύο ἔτι ὥρας μακροτέρα.

Ἐπὶ Ὅθωνος ὀκνοῦντες οἱ κάτοικοι νὰ πορεύωνται τὴν μακροτάτην μέχρι τοῦ Εἰρηνοδικείου ὁδὸν συνεβάλλοντο ἰδιωτικῶς και συνέστησαν ἐν Κονίσκῃ δικαστήριον γερόντων, ὅπερ ἐδίκαζε διαιτητικῶς τὰς ἀναφουμένας πρὸς ἀλλήλους διαφοράς, αἱ δὲ ἀποφάσεις διετηρήθησαν σεβασταὶ και ἀπρόσβλητοι και εις τοὺς μετέπειτα χρόνους. Νῦν ὁμως, ὅτε ἐξέλιπον οἱ γέροντες, δικάζονται ἐρήμην πλεισταὶ, μὴ δυνάμενοι νὰ μεταβῶσιν εις Πλάτανον.

Χάριν δὲ συντομίας τῆς ἀποστάσεως ἐπενόησέ τις ἐν Κονίσκῃ νὰ ζεύξῃ τὸν ὀρητικὸν και ἀδιάβατον Εὐήνον διὰ σχοινίου, τὸ ὁποῖον ἔδεσεν ἐπὶ δύο πλατάνων τῶν ὀχθῶν αὐτοῦ, ἵνα διὰ τῆς τριχίνης ταύτης γεφύρας ἥτις κοινῶς ὀνομάζεται καμέλι, διαπεραιῶνται ὅσοι ἔνεκα τῶν ταλαιπωριῶν ἐβαρύνθησαν τὴν ζωὴν και προτιμῶσιν ἀντ' αὐτῆς νὰ μὴ παραβλάπτωνται ὑπὸ ἐρημοδικίας τὰ ὑλικά αὐτῶν συμφέροντα. Διὰ τοῦ Χαρωνείου αὐτοῦ πορθμείου γίνεται μὲν τετράωρος ἢ μέχρι Πλατάνου ἀπόστασις, τῆς μέχρι Ναυπάκτου μενούσης ἀμεταβλήτου, ἀλλ' ὁμως οὐκ ὀλίγοι πνιγόμενοι ἐπισκέπτονται προῶρος τὰς πύλας τοῦ Ἄδου.

Δὲν ἐπιθυμοῦσι συγκοινωνίαν μετὰ τῆς Ναυπακτίας, διότι αὕτη οὐδόλως ἤθελεν ὠφελῆσει αὐτούς. Ἀνάγκην ἔχουσιν, ἵνα συγκοινωνῶσι μετὰ τῆς Τριχωνίας και δὴ μετὰ τοῦ Κεφαλοβρύσου, τοῦ ἀρχαίου Θέρμου, ὅπερ πέντε ὥρας μακρὰν τῆς Κονίσκης κείμενον εἶνε τὸ ἐγγύτατον σημεῖον ἐνώσεως τριῶν ἀμαξιτῶν ὁδῶν, Ἀγρινίου, Μεσολογγίου και Ναυπάκτου· χάριν τῆς μετὰ τοῦ Κεφαλοβρύσου συγκοινωνίας, ὡς οἱ πατέρες αὐτῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἰδίως ἀναλώμασι κατεσκεύασαν τὰς ἔτι και νῦν σωζόμενας γεφύρας Αἰγιδομανδρίτου και Φιδακίων παραποτάμων τοῦ Εὐήνου, οὕτω και αὐτοὶ πρὸ τεσσάρων ἢ πέντε ἐτῶν χωρὶς νὰ ζητήσωσιν ὀβολὸν ἐκ τοῦ Δημοσίου

Ταμείου κατεσκεύασαν διὰ προσωπικῆς αὐτῶν ἐργασίας μέγα τμήμα ἐθνικῆς ὁδοῦ χαραχθείσης ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ Ναυπακτίας ἀπὸ τοῦ εἰρημένου Αἰγιδομανδρίτου μέχρι τῆς θέσεως Ψόργιαρι τοῦ δήμου Ἀμβρακίας τῆς Τριχωνίας καὶ ἐν τῷ τμήματι τούτῳ ἐπὶ τοῦ Κοσκινορρέυματος κατεσκεύασαν ἰδιωτικῆ δαπάνῃ γέφυραν.

Ἄρκει νῦν ἡ πάση θυσίᾳ ὑπ' αὐτῶν διατηρουμένη συγκοινωνία μετὰ τοῦ Κεφαλοβρούσου καὶ ἡ ἐκεῖθεν μέχρις Ἀγρινίου, τοῦ δέκα ὥρας τῆς Κονίσκης ἀπέχοντος, ὑπάρχουσα ὁδός. Δὲν ζητοῦσι συγκοινωνίαν, ἀλλ' ἀπαιτοῦσιν οἱ Παρευήνιοι, ἵνα νομοθετικῶς ἀποκοπῆ ὁ μίτος ὁ συνδέων αὐτοὺς μετὰ τῆς Ναυπακτίας καὶ τεθῆ οὕτω πλέον τέρμα εἰς τὰ τοσαῦτα αὐτῶν δεινά.

Κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1898 ὁ Δ. Ἀγγελίδης πλησίον τῆς Κονίσκης ἐπὶ κλιτύος ῥάχεως καλουμένης Ζερβᾶ ἀνεκάλυψεν ἐρείπια κτιρίου ἀρχαίου καταρρεύσαντος ἐκ καθιζήσεως τοῦ ἐδάφους. Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο εἰκάζει ὅτι ἦτο ἄγνωστος Ἑλληνικὸς ναὸς, ὅστις μετετράπη εἰς ἄγνωστον χριστιανικόν.

Μίαν ὥραν μακρὰν τῆς Κονίσκης πρὸς δυσμὰς μεταξὺ τῶν δηράδων Πλακολιθιάς καὶ Ζογοῦ κεῖται ἡ Κόκκιανη, ἥτις μετωνομάσθη νῦν Ἅγιος Ἰωάννης διὰ Β. Διατάγματος. Κάτωθεν αὐτῆς ἐπὶ περιόπτου καὶ ἐχυρᾶς θέσεως ἐνσφηνοῦται τὸ Καταφύγι, πετρώδης τις λόφος, λήγων ἀποτόμως εἰς τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Εὐήνου· καὶ σώζων ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ ἐρείπια τείχους ἀρχαίου καὶ συντρίμματα κεράμων. Παρὰ τὸν ναὸν Ἁγίου Ἰωάννου ἐπὶ κλιτύος τῆς Πλακολιθιάς ἀνεκάλυψεν ὁ Ἀγγελίδης καὶ ἕτερον ἀρχαῖον κτίριον λείψανα, συνιστάμενα ἐκ λίθων μεγάλων, πρότερον μὲν συνδεδεμένων διὰ μεταλλίνων γόμφων καὶ μολύβδου ἐν τόρμοις λελαξευμένοις, νῦν δὲ διεσκορπισμένων εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν. Καὶ τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο ὑποθέτει ὅτι ἦτο Ἑλληνικὸς ναὸς ἀγνώστῳ θεῷ καθιερωμένος.

ΔΗΜΟΣ ΚΛΕΠΑΪΔΟΣ

Ο δήμος ούτος κατέχει τήν βορειοτέραν άκραν τής έπαρχίας, οριζόμενος πρὸς Α. καὶ Β. ὑπὸ τοῦ Νομοῦ Εὐρυτανίας, πρὸς Δ. ὑπὸ τοῦ δήμου Παρευηνίων, πρὸς Ν. ὑπὸ τοῦ δήμου Ἀποδοτίας, Ν.Α. ὑπὸ τῆς Ὀφιονείας, καὶ Ν.Δ. ὑπὸ τοῦ δήμου Προσχίου, εἰς ὃν καὶ δικαστικῶς ὑπάγεται, διαρρέεται δὲ ὑπὸ τοῦ Εὐήνου ποταμοῦ.

Πρωτεύουσα τοῦ δήμου θερινὴ μὲν ἡ Ἀράχωβα, ἔχουσα 250 κατ. περίπου, Δημοτικὸν σχολεῖον, ἀστυνομικὸν σταθμὸν πατρὶς τῶν Σισμανέων, χειμερινὴ δὲ ἡ Κλεπαῖ τὸ μεγαλείτερον τοῦ δήμου χωρίον διασκεδασμένον εἰς τρεῖς συνοικίας, ἀρδευόμενον ὑπ' ἀφθόνων ὑδάτων καὶ εἶνε τὸ μᾶλλον εὐφορον τοῦ δήμου χωρίον, ἔχει Δημοτικὸν Σχολεῖον, Ἑλληνικὸν Σχολεῖον, Ταχυδρομικὸν γραφεῖον καὶ 1,000 κατ., ἔτι δὲ λαμπροὺς ναοὺς, ἐν οἷς διακρίνεται ὠραῖος καὶ νεόδμητος τοιοῦτος τῶν Ἁγίων Ταξιάρχων, τροφοδοτούμενος ἐκάστοτε ὑπὸ γενναίων δωρεῶν τῶν ἐν Βλαχία ἐγκαταστημένων πλουσίων ἀδελφῶν Πρωτοπαπᾶ.

Ἄνωθεν ταύτης τὸ μικρὸν ἀλλ' ὠραιότατον βουνὸν Κοκκινιά, ἣτις δεσπόζει τῆς Κλεπαΐδος, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ὁποίας βλέπει τις τὰ ὄρη τῆς Τριχωνίας, Μεσολογγίου, καὶ εἰς ἣν, ὡς διηγοῦνται, συνήφθη μάχη μεταξὺ τῶν ἐκ Καρπενησίου ἐκδραμόντων Τούρκων καὶ τῶν Κλεπαϊτῶν τὸ 1828, καθ' ἣν κατετροπώθησαν καὶ ἐξεδιώχθησαν οἱ Τούρκοι ὑπὸ τῶν Κλεπαϊτῶν ἀφήσαντες πάμπολλα πολεμοφόδια. Πρὸς Ν. τῆς Κλεπαῖς 3/4 τῆς ὥρας ἡ Συνίστα, χωρίον ἔχον 250 περίπου κατ. μέσω ἑλατῶν καὶ ἄλλων δένδρων, φημιζόμενον διὰ τὰς ὠραίας γυναίκας, χωριζόμενον ἐκείνης ὑπὸ τοῦ Εὐήνου ποταμοῦ. Μίαν ὥραν μακρὰν τῆς Ἀραχώβης κεῖται τὸ Νεοχώριον, ἔχον Δημοτικὸν Σχολεῖον καὶ 700 περίπου κατ., ΝΒ δὲ τῆς Ἀραχώβης ὁ Ἅγιος Δημήτριος, ἔχων περὶ τοὺς 400 κατ. καὶ γραμματεῖον. Πρὸς Α. τῆς Κλεπαῖς ἡ Τέρνοβα, τὸ μικρότερον χωρίον τοῦ δήμου, ἐν ᾧ λειτουργεῖ γραμματεῖον καὶ ἔχει 200 κατ., πρὸς ΒΔ δὲ τέλος ἡ Ἀβώρανη ἔχουσα γραμματεῖον καὶ 320 κατοίκους.

Οἱ κάτοικοι τοῦ δήμου ἀσχολοῦνται εἰς τὴν κτηνοτροφίαν καὶ γεωργίαν, ὀνομαστὰ δὲ καὶ μοναδικὰ ἴσως τὰ φασόλια τῆς Κλεπαῖς. Εὐνομία καθ' ἅπαντα τὸν δήμον ἐπικρατεῖ, χάρις εἰς τοὺς προστατεύοντας ταύτην, κατὰ διαδοχὴν Δημάρχους ἐκ τῆς Οἰκογενείας Σισμάνη, ἀπολαμβανόντων μεγάλης ἐκτιμῆσεως παρὰ τῶν συνδημοτῶν των.

ΔΗΜΟΣ ΑΠΟΔΟΤΙΑΣ

Ι Βετολίστα

Τῆς περιγραφῆς τοῦ Δήμου Ἀποδοτίας ἀρχόμεθα ἀπὸ τῆς Βετολίστης, χωρίου οἰκουμένου ὑπὸ 1121 ψυχῶν, προέχοντος δὲ ἐν πᾶσι πάντων τῶν λοιπῶν χωρίων τοῦ Δήμου, ἅτε εὐνοηθέντος ἐξαιρετικῶς ὑπὸ τῆς τύχης ἐν τῇ διαμορφώσει τῶν πρὸς προαγωγὴν τόπου τινὸς ἀναγκαιουσῶν συνθηκῶν.

Ἐκτισμένη εἰς τὰς ὑπωρείας μεσημβρινῆς διακλαδώσεως τοῦ βουνοῦ Δριτσοβᾶ, κέκτηται γονίμους ἐκτάσεις παρεχούσας ἐπαρκεῖς διὰ τοὺς κατοίκους δημητριακοὺς καρπούς, οἷτινες πολλῶ ἀφθονώτερον παρήγοντο ἄλλοτε ὑποβοηθούσης καὶ τῆς ἐκλιπούσης νῦν κτηνοτροφίας ἕνεκεν τῆς ἐπ' ἄλλα τροπῆς τῶν κατοίκων. Δυναμένη, διὰ τῶν λειμώνων αὐτῆς νὰ διαθρέψῃ χειμῶνός τε καὶ θέρους μυριάδας αἰγοπροβάτων, μόλις ἀριθμεῖ ἤδη δισχίλια τοιαῦτα, ἀνήκοντα εἰς εὐαρίθμους ποιμένας, μήπω ἀνταλλάξαντας τὸν ποιμενικὸν πρὸς τὸν χειρωνακτικὸν τῶν πόλεων βίον, πρὸς ὃν οἱ λοιποὶ τῶν κατοίκων ἐτράπησαν.

Ἡ Βετολίστα ὑπῆρξε κοιτὶς μεγάλης πολιτικῆς οἰκογενείας, σπουδαίως ἐπ' ἀγαθῶ τῆς Ναυπακτίας ἐργασαμένης, τῆς οἰκογενείας δὲ ταύτης κορυφὴ ὑπῆρξεν ὁ Δημήτριος Κοκκοτάκης, διατελέσας ἀντιπρόσωπος τῆς ἐπαρχίας ἐπὶ μακρὸν, δρέψας δὲ ἀφθόνους τοὺς καρπούς τῆς πρὸς τὸν Ὅθωνα ἀφοσιώσεώς του. Ἐν τῷ πολιτικῷ σταδίῳ διεδέξατο αὐτὸν ὁ ἐπ' ἀδελφῇ ἀνεψιὸς αὐτοῦ Νικόλαος Γ. Καλαντζόπουλος ἐξ Ἑλετσοῦς, περὶ οὗ ἐν τῷ οικείῳ μέρει θέλομεν ἀσχοληθῆ. Ἐναλλάξ μετὰ τῆς Μεγάλης Λομποτινᾶς διατελέσασα ἔκπαλαι πρωτεύουσα τοῦ δήμου ἢ Βετολίστα, εἶχε πάντοτε δημοτικὸν καὶ Ἑλληνικὸν σχολεῖον. Μὲ τὰ ἐκ τῶν σχολείων δὲ τούτων ἀποκομιζόμενα ἐφόδια, κατέλιπον τὴν μικρὰν πατρίδα αὐτῶν οἱ Βετολισταῖοι καὶ ἀπεδήμουν εἰς τὰς μεγαλόπολεις τῆς Ἑλλάδος, ἐν αἷς ἐκυφορήθη καὶ ἐξ ὧν ἐπήγαγεν ἢ κατ' ἐξοχὴν ἐπίζηλος σημερινὴ ὄψις τῆς Βετολίστης. Ἄλλοι μὲν τῶν βιοπαλαιστῶν κατετάσσοντο εἰς τὸν στρατὸν, ἐν ᾧ λαμπρὸν τὸ μέλλον προσεμεῖδία αὐτοῖς, ἄλλοι διὰ τῶν οἰκονομιῶν τῆς οἰκογενείας αὐτῶν ἐξηκολούθουν τὰς σπουδὰς των, πλείονες ἔπραττον τοῦτο ἐργαζόμενοι ἅμα παρ' εὐπόροις οἰκογενείαις, οἱ δὲ λοιποὶ περιεβάλλοντο τὴν τετιμημένην ὑπηρετικὴν περιβολὴν ἀναλαμβάνοντες ἐργασίαν ἐν παντὸς εἴδους καταστάμασιν.

Πᾶς τις δύναται νὰ φαντασθῇ ὁποῖαν ἠθικὴν, κοινωνικὴν καὶ ὑλικὴν πρόοδον ἐπήνεγκεν ἢ πλουτοφόρος αὕτη ἀρτηρία, εἰς ἣν ἐπ' ἐσχάτων προσετέθη ἐπικουρικῶς καὶ ἡ ἐμφάνισις τῶν ὠραίων δολλαρίων, ἅτινα ἐκ τοῦ Νέου Κόσμου ἀποστέλλουσιν οἱ παρασυρθέντες ὑπὸ μεταναστευτικοῦ ρεύματος νεανία, ἀνερχόμενοι εἰς δέκα καὶ πέντε καὶ ἐργαζόμενοι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐν Mashville Tenn, ἐν Ἀγίῳ Λουδοβίκῳ καὶ εἰς μόνον ἐν Νέα Ὑόρκῃ. Ἀποφεύγοντες ν' ἀποφανθῶμεν γνώμην κατὰ πόσον εἶναι καλῆς ἢ

κακῆς φύσεως ἡ ἐπιδημία τῆς ἀποδημίας τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων περιοριζόμεθα μόνον εἰς τὴν χρηματιστικὴν ὄψιν αὐτῆς καὶ διαβεβαιούμεν τὸν ἀναγνώστην ὅτι, τὸ γε νῦν ἔχον, ἡ θέσις τῶν ἐξ Ἀποδοτίας μεταναστῶν, περὶ ὧν καὶ ἀλλαχοῦ ποιησόμεθα λόγον, εἶναι ἐπίζηλος.

Ἐξ ὅλων τῶν ἀνωτέρω χρηματικῶν πόρων ἐδημιουργήθη κομψότατον χωρίον, μὲ λαμπρὰς πολυπόρους οἰκοδομὰς καὶ μὲ κοινωνίαν ἀνωτέραν ὑπὸ ἔποψιν πολιτισμοῦ πάσης συγκρίσεως. Ἐδρεύει δ' ἐνταῦθα Ἑλληνικὸν σχολεῖον πλήρες, παρθεναγωγεῖον, δημοτικὸν σχολεῖον ἀρρένων καὶ ταχυδρομεῖον, κατὰ τὸν χειμῶνα δὲ μόνον τὸ Δημαρχεῖον, τὸ Εἰρηνοδικεῖον καὶ ἡ Ἀστυνομία.

II

Μίαν ὥραν νοτιοδυτικῶς τῆς Βετολίστης κεῖται ἡ Λιμνίστα ἣτις μετὰ τῶν δύο παρακειμένων χωριδίων Νισβάρεως 250 κατ. καὶ Χρυσόβου 224 κατ., ἀποτελεῖ ἰδίαν περιφέρειαν ἐν τῷ δήμῳ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Λεβεντοχώρια». Ἄγνωστος ἡ αἰτία τῆς ἐπωνυμίας ταύτης, λυπηρὸν δὲ ὅτι μεθ' ὅλην τὴν ἀγαθὴν ἡμῶν προαίρεσιν δὲν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς ταύτην τὸ λεβέντικον παράστημα τῶν κατοίκων, καθ' ὅσον οὗτοι οὐδαμῶς κατὰ τοῦτο πλεονεκτοῦσι τῶν ἄλλων Ἀποδοτῶν. Παρὰ τὴν Λιμνίσταν καὶ ἐν παρακειμένῃ τῷ Μόνῳ ποταμῷ κοιλάδι ἀνευρέθησαν ἀρχαιότατοι τάφοι, ἐξ ὧν εἰκάζεται ὅτι ἐκεῖ ἦν ἐκτισμένον τὸ ἀρχαῖον Αἰγίτιον, ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἀρχαίας Ἀποδοτίας.

Οἱ παῖδες καὶ τῶν τριῶν χωρίων φοιτῶσιν εἰς δύο γραμματεῖα ἐδρεύοντα ἐν Λιμνίστῃ καὶ Χρυσόβῳ, οἱ ὅλοι δὲ κάτοικοι αὐτῶν ἐπιδεδόμενοι εἰς τὴν γεωργίαν καὶ κτηνοτροφίαν ἀποζῶσιν ἐξ αὐτῶν. Ἐκ Χρυσόβου μάλιστα καὶ Νισβάρεως ἀρκετὴ ποσότης σίτου πωλεῖται εἰς τὰ ὄμορα χωρία.

Βορειοδυτικῶς τοῦ Χρυσόβου εὐρίσκεται ὁ Ἀσπριαῶς οἰκούμενος ἐκ 392 κατ. ἀσχολουμένων μὲν καὶ εἰς τὴν ἀρκετὰ ἀποδίδουσιν ἐνταῦθα γεωργίαν, ἀποδημούντων δὲ καὶ εἰς διαφόρους πόλεις καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ Λαύριον, ὑπόθεν ἐπιστρέφουσιν ἀποκομίζοντες τὰ ἐκ τῶν μεταλλευτικῶν ἐργασιῶν κέρδη αὐτῶν, δι' ὧν κατώρθωσαν νὰ ἀνακαινίσωσι τὰς πλείους οἰκίας τοῦ χωρίου των, ὅπερ οὕτω θεωρεῖται ὡς ἐν τῶν εὐπορωτέρων χωρίων τῆς Ἀποδοτίας. Ἔχει καὶ γραμματεῖον.

III

Δυτικῶς τοῦ Ἀσπριαῶ καὶ ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν ὑπωρειῶν τῆς Παππαδιᾶς εὔρηται ἡ Ἀμώρανη ἀποτελουμένη ἐκ 593 κατοίκων. Ἀπότομον καὶ κρημνώδες καὶ ὑπὸ πολλῶν χειμάρρων διαυλακούμενον τὸ ἔδαφος αὐτῆς, οὐδὲν πλεονέκτημα πρὸς οἴκησαν παρουσιάζει, ἀληθεῖς δὲ τιτᾶνες θεωρητέοι οἱ τὰς πρώτας κατοικίας αὐτῆς πῆξαντες. Περὶ γεωργίας οὐδεὶς λόγος χωρεῖ ἐνταῦθα, διατρέφονται ὅμως ἀρκετὰ αἰγοπρόβατα,

ῶν τό τε κρέας καὶ ὁ τυρὸς καὶ τὸ βούτυρον εἶναι ὄντως ἐξαιρέτου ποιότητος λόγω καταλλήλου πρὸς τοῦτο διαπλάσεως τῆς φυτικῆς ζωῆς ἐν τοῖς πέριξ. Ἐνταῦθα σφύζεται εἰσέτι τὸ ἀρχοντικὸν μέγαρον τῆς οἰκογενείας Τριανταφύλλου Ἀμωρανίτου ταγματάρχου ἱατροῦ.

Ἐπ’ αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ τόπου αὐτῶν ἀποδιωκόμενοι ἄθροοι πρὸς τὴν ξένην ἐτράπησαν οἱ εὐφυεῖς Ἀμωρανῖται, πολλαχῶς δὲ καὶ πολυτρόπως ζυμωθέντες ἐν τῇ τύρβῃ τῶν μεγαλοπόλεων ὑπερηφάνως δύνανται νὰ προβάλωσι τοῖς συνδημόταις αὐτῶν κοινωνίαν περικλείουσαν ἀρκετοὺς ἀξιωματικούς καὶ ὑπαξιωματικούς καὶ εὐαριθμούς μεγαλεμπόρους ἐν Ναυπάκτῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Ὑπάρχει ἐνταῦθα καὶ δημοτικὸν σχολεῖον.

Βορειότερον τῆς Ἀμωρανῆς καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς πλευρᾶς τῆς Παπαδιᾶς εἶναι ἡ Βετοψίστα, τῶν κατοίκων ἀσχολουμένων ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν γεωργίαν καὶ κτηνοτροφίαν. Ἐντεῦθεν κατάγεται ὁ ἀπὸ δεκαπενταετίας περίπου δημοτικὸν ἄρχων Ἀποδοτίας κ. Βασίλειος Κ. Θωμόπουλος. Ὑπῆρχεν ἄλλοτε ἐνταῦθα καὶ δημοτικὸν σχολεῖον, εἰς ὃ ἐφοίτων καὶ οἱ ἐξ Ἀνδριβίστης μαθηταί, πρὸ διετίας ὅμως διηρέθη εἰς δύο γραμματεῖα, ῶν τὸ μὲν ἐδρεύει ἐνταῦθα, τὸ δὲ ἐν Ἀνδριβίστῃ, χωρίῳ ἀνατ. τῆς Βετοψίστης κειμένῳ καὶ οἰκουμένῳ ὑπὸ 215 ψυχῶν ἀποζώντων ἐκ τῆς καλλιεργείας τῶν ἀγρῶν των. Ἀλλ’ ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν Βετοψίσταν καὶ ἄς προσθέσωμεν ὅτι, δικαιοτάτον θὰ ἦτο ἂν αὕτη καὶ οὐχὶ ἡ Λιμνίστα μετὰ τῶν ἐαυτῆς δορυφόρων ἐκαλεῖτο Λεβεντοχώριον. Καὶ ὄντως πάντες ἄνευ σχεδὸν ἐξαιρέσεως οἱ ἄλκιμοι νεανῖαι αὐτῆς ἐπιδεικνύουσιν ὑπερηφάνως τὸ Ἡράκλειον αὐτῶν ἀνάστημα καὶ τὴν ῥοδίζουσαν μορφήν τοῦ ἀληθοῦς τέκνου τῶν ὀρέων, ἣν δὲν ἀπελέπτυνεν, οὐδ’ ὠχρὰν κατέστησεν ἡ βιοπάλη τῶν πόλεων, ἅτε τῶν τέκνων τῆς Βετοψίστης ζηλοτύπως προσηλωθέντων εἰς τὰς ὠραίας ὑπωρείας τῆς Παπαδιᾶς, ἐφ’ ὧν διέρχονται τὸ πλεῖστον τοῦ ἔτους ποιμαίνοντα τὰ αἰγοπρόβατα αὐτῶν, ἅτινα κατὰ τοὺς χειμερινούς μῆνας ὀδηγούσιν εἰς τοὺς λειμῶνας τῆς Ναυπακτίδος.

Δὲν παρατηρεῖται ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τοὺς κατοίκους τῶν ἐν ταῖς δυτ. ὑπωρείαις χωρίων Δέλγας καὶ Γολέμη, ῶν καὶ ἡ ἰδιοσυγκρασία ἀποτελεῖ τὸ μεταίχμιον τοῦ ὄρεσιβίου ποιμένος καὶ τοῦ γεωργοῦ τῶν πεδιάδων. Πλησιέστερον πρὸς τὴν θάλασσαν οὗτοι δὲν παρουσιάζουσι πλεον τὰς εὐγράμμους μορφὰς τῶν ὀρεινοτέρων Ἀποδοτῶν, ἀλλὰ πρόσωπα ὑπώχρα φέροντα ἀποτετυπωμένην ζωγρῶς τὴν ἀγωνίαν τοῦ βιοπαλαιστοῦ, ὅστις τὸν ἐκ τῆς καλλιεργείας τῶν ἰδίων ἀγρῶν ὑπολειπόμενον χρόνον, διατίθησιν εἰς ἡμερομίσητον ἐργασίαν ἐν τοῖς κτήμασι τῶν Ναυπακτίων. Ταῦτ’ ὀρητέον καὶ περὶ τῆς Γρανίτσης (κατ. 392) ἦτις μετὰ τῶν προμνησθέντων δύο χωρίων καὶ τοῦ παρακειμένου συνοικισμοῦ τῶν Κουτσογιανναίων ἀποτελεῖ τὴν Νοτιοδυτικὴν Ἀποδοτίαν.

IV

Δύο ὥρας βορειοδυτικῶς τῆς Βετολίστης εὐρίσκομεν τὴν Μεγάλην Λομποτινᾶν. Αὕτη εἶναι θερινὴ πρωτεύουσα τοῦ δήμου καὶ κατοικεῖται ὑπὸ 938 ψυχῶν ἀσχολουμένων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς τὴν κτηνοτροφίαν. Καστανεῶνες ἀπέραντοι, ὑφιστάμενοι δυστυχῶς καὶ οὗτοι τὰ δεινὰ τῆς πρὸς καταστροφὴν τῶν δασῶν μανίας

τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, ἐκτείνονται καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν τοῦ χωρίου, ὁ καρπὸς δ' αὐτῶν ἀποτελεῖ ἐν τῶν κυριωτέρων προϊόντων τοῦ τόπου, ὅπερ οἱ δραστήριοι κάτοικοι μεταφέρουσι καὶ δι' ὅλου τοῦ φθινοπώρου καὶ χειμῶνος εἰς πεδινὰ χωρία, ἔνθα ἀνταλλάσσουν αὐτὸν διὰ σίτου ἢ ἀραβοσίτου. Τοῦτ' αὐτὸ ἐπιτελεῖται καὶ διὰ τὰ ἀφθόνως ἐνταῦθα παραγόμενα ὠραῖα μῆλα καὶ γεώμηλα. Καὶ ἡ κτηνοτροφία ὡς προεῖπομεν ἀκμάζει σχετικῶς ἐνταῦθα, οἱ δὲ κτηνοτρόφοι ἀποδημοῦσιν οἰκογενειακῶς κατὰ τὸν χειμῶνα εἰς Ναυπακτίδα, πλουσίαν εἰς χειμερινὰς νομάς.

Ἀντίζηλος τῆς γείτονος αὐτῆς Βετολίστης ἢ Λομποτινὰ διεξάγει ἀπὸ ἐτῶν ἀγῶνα ἐπικρατήσεως ἐπιδιώκουσα τὴν μόνιμον ἐν αὐτῇ ἐγκατάστασιν τῶν ἀρχῶν. Καὶ ὑπὲρ τῆς Λομποτινᾶς μὲν συντρέχουσιν ἐπὶ τούτου δύο ὄροι: Τὸ μὲν ἔνεκα λόγων ἱστορικῶν, ἅτε ἀπὸ Τουρκοκρατίας προέχουσα τῶν λοιπῶν χωρίων ὡς πατρίς τῶν ἀρχαίων οἰκογενειῶν Καναβοῦ, Σωτηροπούλου κλ. π., τὸ δὲ ὡς μᾶλλον κεντρικὴν κατέχουσα τοποθεσίαν ὡς πρὸς τε τὸν δῆμον Ἀποδοτίας καὶ τὸν τῆς Ὀφιονείας, τῆς συνδεούσης τὴν Ναύπακτον μετὰ τῆς Ὀφιονείας ὁδοῦ διερχομένης διὰ μέσου Λομποτινᾶς. – Ὑπὲρ τῆς Βετολίστης δὲ, ἣτις ἦττον ἰδιατελῆς τῆς πρώτης, ἀρκεῖται εἰς τὸν τίτλον τῆς χειμερινῆς ἔδρας, συντρέχει τὸ ὄντως χειμερινὸν αὐτῆς κλίμα τὸ καθιστὸν τὴν διαμονὴν αὐτόθι μᾶλλον εὐάρεστον ἢ ἐν Λομποτινᾷ. Ἐχουσα ἀπὸ καταβολῆς τοῦ βασιλείου δημοτικὸν σχολεῖον κατὰ περιόδους δὲ καὶ ἑλληνικόν, ἀρτισύστατον δὲ Παρθεναγωγεῖον καὶ Ταχυδρομεῖον, εἶδε πολλὰ τῶν τέκνων τῆς προαχθέντα ἐν τοῖς γράμμασιν.

Ὅπως ἰδιαζόντως ὁμως σεμνύνεται ἡ Μεγ. Λομποτινὰ βλέπουσα εὐγενῆ αὐτῆς βλαστὸν τὸν βουλευτὴν Ναυπακτίας κ. Ἰωάννην Καναβόν, προαγόμενον σπουδαίως ἐν τῇ πολιτικῇ κονίστρα καὶ συνεχίζοντα τὸ στάδιον τῆς ἀρχοντικῆς αὐτοῦ οἰκογενείας. Καίπερ πρὸ ἐτῶν μετοικήσαντα εἰς Ναύπακτον ἔνεκα γενικωτέρων πολιτικῶν συμφερόντων, οὐχ ἦττον οἱ συμπολίται αὐτοῦ θεωροῦσι ζηλοτύπως αὐτὸν κάτοικον Λομποτινᾶς, ἐν ᾗ διατηρεῖται καὶ τὸ μεγαλοπρεπὲς πατρικὸν αὐτοῦ μέγαρον. Ὁ πρὸ τριετίας ἀποβιώσας πατὴρ αὐτοῦ Νικόλαος Καναβὸς ἦν ὁ μόνος ἄρρηγ γόνος τῆς περικλεοῦς οἰκογενείας του, ὅστις περιεσώθη ἐκ τοῦ λυσιπώδους πολέμου, ὃν κατ' αὐτῆς διεξήγαγεν ἐπὶ μακρὸν ἢ ἀντίζηλος οἰκογένεια τοῦ Σωτηροπούλου, οἵτινες ἐν τέλει καὶ δι' ὑπονόμου διηκούσης ἀπὸ τῆς κατοικίας αὐτῶν μέχρι τῆς οἰκίας Καναβοῦ, ἀνετίναξαν ταύτην εἰς τὸν ἀέρα.

Ἄλλὰ καὶ ἐκεῖνοι ἀπώλοντο καὶ σήμερον μόνον τὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας αὐτῶν σώζονται ἐνταῦθα. Ὁ δὲ Καναβὸς διατελέσας ἐπὶ μακρὸν Δήμαρχος Ἀποδοτίας καὶ βραδύτερον βουλευτῆς ἦτο ἐκ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Ὄθωνος. Ὅτε ὁ ἀείμνηστος ἐκεῖνος βασιλεὺς περιηγούμενος τὴν Ἑλλάδα διῆλθεν ἐκ Λομποτινᾶς ὁ Καναβὸς ἀποστέργων τὴν πολιτικὴν του, προκλητικώτατα ἀπῆλθεν ἐκ τοῦ χωρίου του, προκαλέσας οὕτω τὴν μῆνιν φιλοπάτριδος ἀλλὰ καὶ τυραννικοῦ μονάρχου, μῆνιν, ἣς τὰς συνέπειας βαθέως ἠσθάνθη ἐπὶ μακρὸν βλέπων τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ἰσχὺν μειουμένην ἐπαισθητῶς ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ ἀυλικοῦ ἀντιπάλου του Κοκκοτάκη. Ἐξηκολούθησε δὲ μειοψηφῶν ἐν τῇ πολιτικῇ μέχρι τοῦ 1895, ὅποτε τὸ πρῶτον ὁ καὶ νῦν βουλευτῆς υἱὸς του Ἰωάννης ἐξελέγη βουλευτῆς, ἐδραιώσας ἔκτοτε παγίως τὴν κληροδοτηθεῖσαν αὐτῷ παρὰ τοῦ πατρὸς του πολιτικὴν δύναμιν, ὁσημέραι ἐπαυξάνων ταύτην.

Ἦδη δὲ τὰ πάντα ἀποκατεστάθησαν ὁμαλώτερον καὶ ἕκαστος τῶν ἐν Ἀποδοτία πολιτικῶν οἴκων Καναβοῦ–Καλαντζοπούλου ἐπίσης φιλοστόργως περιβάλλεται ὑπὸ τῆς ἀγάπης τῶν Ἀποδοτῶν, παρ' ἀμφοτέρων ἀπεκδεχομένων τὴν προαγωγὴν τοῦ τόπου τῶν.

V

Δύο ὥρας μακρὰν τῆς Λομποτινᾶς εὐρίσκεται ἡ Κοζίτσα (κατ. 513), ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ μεγαλειτέρων χωρίων τοῦ δήμου, ἐκτισμένη δὲ εἰς τὰς δυτικὰς ὑπωρείας τοῦ Ἀρδίνη (ὑψ. 1736 μ.). Τὸ ἔδαφος αὐτῆς ἀρκέτα εὐφορον στερούμενον ὁμως ἀρδευσίμων ὑδάτων ἐλάχιστα ἀποδίδει τοῖς κατοίκους, οἵτινες οὕτως ἀποδημοῦσιν εἰς διάφορα μέρη τῆς τε Στερεᾶς καὶ Πελοποννήσου, ἔνθα ἐξασκοῦσι τὴν τέχνην τοῦ ῥάπτου, ἣτις ὡς κληρονομία ἀπὸ πατρὸς εἰς υἱὸν μεταδίδεται. Ἐκ τῆς τέχνης ταύτης ἀρκετὰ χρήματα εἰσάγονται ἐτησίως εἰς Κοζίτσαν, ἧς οἱ παῖδες φοιτῶσιν εἰς τὸ ὑπάρχον ἐνταῦθα δημοτικὸν σχολεῖον. Ὀλίγα λεπτὰ ἄνωθεν τοῦ χωρίου ἐπὶ θέσεως ἐξόχως μαγευτικῆς ἴδρυται ἀπὸ ἐκατονταετηρίδων ἡ Ἱερὰ Μονὴ «Παναγίας τῆς Ἀμπελακιωτίσσης» ἐν ἣ εὗρηται καὶ ἡ σεβασμία χεῖρ τοῦ Ἁγίου Πολυκάρπου Ἐπισκόπου Σμύρνης. Τὸ ἱστορικὸν τῆς Μονῆς φιλοπονηθὲν ὑπὸ τοῦ κ. Ἰωάννου Καλλιαμβάκου ἐξετυπώθη ἐν ἰδίῳ τεύχει ὅπερ δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι κοσμεῖ τὴν βιβλιοθήκην παντὸς φιλομαθοῦς Ναυπακτίου. Διὰ τοῦτο ἀποφεύγομεν νὰ ποιήσωμεν ἐξειδικασμένον περὶ τῆς Μονῆς λόγον.

Μεταξὺ τῆς Κοζίτσης καὶ Μεγ. Λομποτινᾶς εἶναι τὸ μικρὸν χωρίον Πόδος ὅπερ διὰ τῶν ὀλίγων μὲν ἀλλ' εὐφόρων ἀγρῶν του διατρέφει τοὺς κατοίκους του.

Βορειανατολικῶς δὲ αὐτοῦ καὶ ἔναντι τῆς Μεγάλης Λομποτινᾶς, 15' δὲ λεπτὰ τῆς ὥρας μακρὰν αὐτῆς, εὐρίσκομεν τὴν Μικρὰν Λομποτινάν. Ἐκ τῶν 422 κατ. οἱ πλεῖστοι διαμένουσιν ἐν τῷ χωρίῳ αὐτῶν ποριζόμενοι τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἐκ τῆς πωλῆσεως ἢ ἀνταλλαγῆς τῶν ἀφθονούντων καὶ ἐνταῦθα ὡς καὶ ἐν τῇ πρεσβυτέρᾳ αὐτῆς ἀδελφῇ καστάνων, μήλων καὶ γεωμήλων, οἱ δὲ λοιποὶ ἀποδημοῦσι πρὸς πλουτισμὸν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα οὐχὶ δ' ὀλίγοι καὶ εἰς Ἀμερικὴν.

Περατοῦντες τὴν περιγραφὴν τοῦ δήμου Ἀποδοτίας ἀναφέρομεν τὸ χωρίον Ἐλετσοῦ. Ἐκτεινόμενον εἰς τὰς ὑπωρείας τῆς Δριστοβάς οἰκεῖται ὑπὸ 438 κατ., ἐμελουμένων μὲν ἐν πολλοῖς τῆς τε γεωργίας καὶ κτηνοτροφίας, ἀποδημοῦντων δὲ καὶ ἀλλαχοῦ πρὸς πλουτισμὸν εἰς τὰ μεταλλουργικὰ κέντρα. Κατ' ἐξοχὴν ὁμως ἐπίζηλον θέαν παρουσιάζουσιν ἐνταῦθα ὁ ναὸς καὶ τὸ σχολεῖον τοῦ χωρίου. Εἰς τὴν κορυφὴν αὐτοῦ ἴδρυται ὁ περικαλλῆς ναὸς τῆς «Μεταμορφώσεως»· ἔξωθεν αὐτοῦ ἀπλοῦται δενδρόφυτος καὶ ὠραία πλατεία, ἄνωθεν τῆς ὁποίας περίφρακτον ἐκτείνεται τὸ κοιμητήριον. Κατερχόμενος δὲ τις νοτίως τῆς πλατείας λαμπρὰν λιθίνην κλίμακα καὶ ἀφήνων ἀριστερᾶ κομφότατον φυτῶριον ὑψικόμων δένδρων, ἐξ οὗ λαμβάνονται τὰ πρὸς καλλωπισμὸν τῆς πλατείας καὶ τοῦ νεκροταφείου φυτὰ, φθάνει εἰς ἑτέραν πλατεῖαν μικροτέραν τῆς πρώτης, ἣτις χρησιμεύει ὡς αὐλὴ τοῦ εἰς τὸ βάθος αὐτῆς ἀνυφουμένου κτηρίου περικαλλοῦς τῆς δημοτικῆς σχολῆς. Πάντα ταῦτα σὺν τῷ

ἐπιστέφοντι τὸ ὅλον χωρίον πυκνοτάτῳ ἐξ ἐλατῶν, ὅπερ ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ διαφυλάττουσιν οἱ φιλότιμοι κάτοικοι, παρέχουσι τὸ δικαίωμα τῇ εὐάνδρῳ Ἐλετσοῦ νὰ θεωρῇ ἑαυτὴν ὡς πρότυπον χωρίου, ἐν ᾧ ἕκαστος ἔχει συνείδησιν τῶν τε δικαιωμάτων καὶ καθηκόντων αὐτοῦ.

Ξένος τις πρὸς τὰ πράγματα τῆς Ναυπακτίας θὰ διηπόρει βλέπων τὴν Ἐλετσοῦν καὶ δικαίως θὰ ἀπηυθύνετο πρὸς τὸν πρῶτον διαβάτην ἐρωτῶν: ὑπῆρξεν ἐνταῦθα ἐξοχόν τι πνεῦμα δημιουργήσαν τὸ μικρὸν τοῦτο τμήμα τῆς Ἑλβετίας; Καὶ ὁ διαβάτης σεμνυνόμενος θὰ ἐξέθετεν εὐλαβῶς πρὸς τὸν ξένον ἐν ἀγροτικῇ διαλέκτῳ τὴν ἱστορίαν εὐκλεοῦς γόνου τῆς Ἐλετσοῦς ἔχουσας ἐν συντόμῳ ὡς ἑξῆς.

Ἀνεψιὸς ἐπ' ἀδελφῆ τοῦ ἐκ Βετολίστης πολιτευομένου Κοκκοτάκη ὁ Νικόλαος Γ. Καλαντζόπουλος, διεδέξατο ἐκεῖνον ἐν τῇ πολιτικῇ σταδιοδρομίᾳ, ἐφιέμενος δὲ φύσει παντὸς ὑψηλὸ καὶ εὐγενὲς ἠνάλωσε τὸν βίον αὐτοῦ καλλιεργῶν τὸ ἠθικόν, πνευματικὸν καὶ ὑλικὸν συμφέρον τῶν ἑαυτοῦ συνδημοτῶν, νεώτατον ἀναγαγόντα αὐτὸν εἰς τὸ δημορχικὸν ἀξίωμα, καὶ ἐπεξέτεινε βραδύτερον τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ πρὸς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν συμπάσης τῆς Ναυπακτίας, ἧς ἐπὶ πολλάς περιόδους διετέλεσεν ἀντιπρόσωπος ἐν τῇ Βουλῇ. Προικίσας δὲ τὸν τε δῆμον Ἀποδοτίας καὶ τὴν ὅλην Ναυπακτίαν διὰ πολλῶν κοινωφελῶν ἔργων, ἐξ ὧν ἄλλος τις πολὺν θὰ προσεπορίζετο πλοῦτον, πένης κατέλιπε τὰ ἐπίγεια τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1902 καὶ σήμερον ἐν μνημείῳ ἀεὶ κοσμουμένῳ δι' ἀνθέων καὶ περιφραγμένῳ διὰ κιγκλίδων ἐκ ξύλου δρυός, ἀναπαύεται ὁ σεπτὸς νεκρὸς ἀποκομίσας ἐκ τοῦ κόσμου τούτου τὴν παρήγορον ἰδέαν, ὅτι ἐπετέλεσε πλήρες τὸ ἐφ' ἑαυτόν, καταλιπὼν δὲ τῷ μονογενεῖ υἱῷ αὐτοῦ Γεωργίῳ, πρὸς τῷ τετιμημένῳ ὀνόματί του, καὶ πολιτικὴν δύναμιν κραταιάν, δι' ἧς προώρισται, ἐνήλικος γενόμενος, νὰ δράσῃ ἐπ' ἀγαθῷ τῆς πατρίδος του ἐπαξίως τῶν προσδοκιῶν αὐτῆς. Πρωτεξάδελφοι τοῦ ἀποβιώσαντος ἦσαν οἱ ἀδελφοὶ Δημήτριος καὶ Νικόλαος Ι. Καλαντζόπουλος, ὧν ὁ μὲν Δημήτριος ἀπεβίωσε πρὸ ἐτῶν μετὰ δωδεκαετῆ δημορχικὴν δράσιν, ὁ δὲ δεύτερος διαδεχθεὶς κατ' ἀρχὰς τὸν ἀδελφόν του ὡς Δήμαρχον Ἀποδοτίας, διαμένει ἤδη ἐν Ναυπάκτῳ ἐνασκῶν τὴν ἰατρικὴν. Ἀνεψιὸς δὲ τούτων τυγχάνει καὶ ὁ πρῶην βουλευτῆς Ναυπακτίας Ἴω. Κ. Καλαντζόπουλος δικηγόρος συνεχίσας τὸ πολιτικὸν στάδιον τοῦ θείου αὐτοῦ Νικολ. Καλαντζοπούλου.

ΔΗΜΟΣ ΟΦΙΟΝΕΙΑΣ

Οὗτος τυγχάνει ὁ βορειότερος τῆς Ναυπακτίας δῆμος ἀπέχων τῆς πρωτευούσης ὥρας 13, συγκοινωνεῖ δὲ διὰ ὁδοῦ βατῆς πρὸ ὀλίγων ἐτῶν χαραχθείσης. Τὸ ἔσχατον πρὸς Β'. ὄριον εἶνε ἡ Ὁξυά, πρὸς Α'. παραπόταμός τις τοῦ Εὐήνου, πρὸς Δ'. τὸ βουνὸν Πύργος καὶ πρὸς Ν'. ἡ Κερασιά. Ἐκ τῶν ὀκτῶ χωρίων τοῦ Δήμου, τὸ μεγαλείτερον εἶνε ἡ Βοϊτσᾶ, ἣτις τυγχάνει πρωτεύουσα ὡς χειμερινή διαμονή, οἰκουμένη ὑπὸ 900 κατ. περίπου ἀσχολουμένων εἰς τὴν γεωργίαν ἕνεκα τῶν πολλῶν καλλιεργησίμων ἐκτάσεων τῶν ποτιζομένων ἀφθόνως. Ἡ κτηνοτροφία ἢ μέχρι τινὸς ἀκμάσασα δὲν ὑπάρχει πλέον ἐκ τῆς καταστροφῆς τῶν ὠραιότατων δασῶν, ἅτινα μετεβλήθησαν εἰς ἀγρούς. Ἡ κωμόπολις Βοϊτσᾶ κειμένη ἐπὶ ὠραιότατου ὄροπεδίου ἔχει δημοτικὸν καὶ μονοτάξιον Ἑλληνικὸν Σχολεῖον, ταχυδρομεῖον καὶ δύο ὠραίους ναοὺς. Εἶνε πατρὶς τῆς πολιτευομένης Οἰκογενείας Φαρμάκη, ἧς ὁ μόνος ἀπομείνας γόνος Δημ. Φαρμάκης, ἕνεκα γενικωτέρων πολιτικῶν συμφερόντων κατοικεῖ εἰς Ναύπακτον πάντοτε ἀπολαμβάνων τῆς εὐνοίας τῶν συνδημοτῶν του. Περὶ τὰς δύο ὥρας πρὸς Β. εὐρίσκεται ἡ Ζελίτσα θερινή πρωτεύουσα παρὰ τὸν Εὐήνον, οἰκουμένη ἐξ ἑκατὸν οἰκογενειῶν ἀσχολουμένων εἰς τὴν κατεργασίαν τοῦ χαλκοῦ καὶ τὴν σηροτροφίαν, ἐξ ὧν πολλὰ προσπορίζονται, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ γράμματα (δι' ὃ καὶ Δασκαλοχωρὶ ἀποκαλεῖται). Πρὸς Δ. δὲ τῆς Βοϊτσᾶς κεῖται ἡ ποιμενικὴ καὶ γεωργικὴ κωμόπολις Κοντουλίστα ἔχουσα 600 κατ. περίπου. Πρὸς Β. τῆς πρωτευούσης ἡ Μικρὰ Παλούκοβα ἐκ πεντήκοντα περίπου οἰκογενειῶν συγκειμένη ἔχουσα δημοτ. Σχολεῖον. Ὁμοία κατὰ τὸν πληθυσμὸν ἡ Μεγάλη Παλούκοβα. Σιτίστα ἔχουσα ἑκατὸν εἴκοσι περίπου οἰκογενείας. Στρωμίνιανη ἔχουσα τεσσαράκοντα οἰκογενείας καὶ πρὸς Ν. τῆς πρωτευούσης τὸ Γρηγόρι ἔχον γραμματεῖον καὶ περὶ τὰς πεντήκοντα οἰκογενείας.

Ἐν γένει τὸ κλίμα ὑγιεινὸν καὶ ψυχρότατον, οἱ δὲ κάτοικοι ἐργατικοὶ καὶ εὐφρέστατοι.

Ἄνδρες διαπρέψαντες ὅπωςδήποτε ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ Ναυπακτίας

Μελετήσαντες καὶ ἀναδιφήσαντες τὰς τῆς ἡμετέρας Ἐπαρχίας ὅπωςδήποτε ἀπτομένας διαφόρους συγγραφάς, καὶ ἐν τῇ διεξόδῳ τῆς Ἱστορίας αὐτῆς ἐμνημονεύσαμεν ἤδη ὡς διαπρέψαντας ὅπωςδήποτε Ναυπακτίων ἀνδρῶν τῆς μὲν πάλαι ἐποχῆς τὸν Καρκίνον, Μεναίχμον καὶ Στίδα, ἐν τοῖς Μακεδονικοῖς χρόνοις τοὺς Ἀγέλαον καὶ Κλεόνικον, ἐν δὲ τῷ 18ῳ αἰῶνι τὸν Κων. Σισμάνη καὶ ἐντεῦθεν πλείστους ἄλλους. Ἀγέλαος ὁ Ναυπάκτιος, φέρεται ὡς ἀνὴρ σώφρων, διακρινόμενος ἐπὶ πολυμαθείᾳ καὶ ἔξοχος χειριστῆς τοῦ λόγου, ὑπερμαχήσας, ὡς γνωστόν, τῆς συμμαχίας Αἰτωλῶν καὶ Φιλίππου. Εἶνε ὁ ἱστορικὸς ἐκεῖνος στρατηγός, οὗ τὴν ἰκανότητα ἀναγνωρίζων ὁ Φίλιππος, καὶ ὄντινα μὴ θέλων ν' ἀντιμετωπίσῃ, σταλέντα εἰς Ἡλείαν ὑπὸ τῶν αὐτόθι Αἰτωλῶν, ἀνέκοψε τὴν κατ' ἐκείνων μελετωμένην ἐκστρατείαν.

Κλεόνικος ὁ Ναυπάκτιος, γνωστὸς διὰ τὴν παροιμιώδη φιλοξενίαν του, ὑπῆρξεν ἀνὴρ συνετός, πολλάκις ἐν δυσχερέσι περιστάσεσι διαπραγματευθεὶς ὄρους εἰρήνης τῶν Αἰτωλῶν πρὸς διαφόρους. Τῶν λοιπῶν ἐμνημονεύσαμεν ἤδη ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

Πρὸς τοῖς ἀνωτέρω οὐδενὸς ἑτέρου μέχρι τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος εἰδικῶς ἔχομεν νὰ μνημονεύσωμεν ὡς γνωστόν ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

Γενικῶς ὅμως δύναται τις εἰπεῖν, ὅτι ἡ ἡμετέρα Ἐπαρχία δὲν δύναται νὰ κατηγορηθῇ ἐπὶ λειψανδρίᾳ, ἢ μᾶλλον ὅπως ἀντίθετον δύναται νὰ λεχθῇ περὶ αὐτῆς, ἥς τινὸς οἱ κάτοικοι ἔμφυτον ἔχοντες ἀρετὴν τὴν αὐταπάρησιν καὶ φιλοπατρίαν πλέον ἢ ἀπειράκις ἔδωκαν δείγματα αὐτῶν, παραδόντες ἑαυτοὺς ὀλοκαύτωμα εἰς τὸν βωμὸν τῆς ἱερᾶς ιδέας, ἀξιομίμητον παράδειγμα γινόμενοι τοῖς ἐπιγιγνομένοις.

Ἀρχομένης ἤδη τῆς ἐπαναστάσεως οὐκ ὀλίγους ἡ ἡμετέρα Ἐπαρχία ἔχει νὰ ἐδείξῃ ἄνδρες δράσαντας εἴτε τοπικῶς, εἴτε γενικώτερον Ἐθνικῶς, ἐν οἷς καὶ οἱ ἑξῆς:

Δημήτριος Ράπτης

Ἐκ Κοζίτσης καταγόμενος μετώκησε βραδύτερον εἰς Βοϊτσᾶ ἐπαγγελλόμενος τὸν ῥάπτην ἐξ οὗ καὶ Ράπτης ὠνομάσθη, πρότερον Μποῦσγος καλούμενος. Οὗτος ἀρξάμενος τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἱεροῦ ἀγῶνος μέχρι τοῦ 1829, ἐπεδείξατο ὄντως παραδειγματικὴν ἀνδρείαν λαβὼν μέρος εἰς πλείστας μάχας καὶ δῆ:

Τῷ 1821 εἰς τὴν πολιορκίαν τῆς Ναυπάκτου ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Γεωρ. Πηλάλα.

Τῷ 1821 εἰς Ἀράχωβαν ὑπὸ τὸν Εὐθ. Εὐδην.

Τῷ 1823 εἰς Καλιακούδα ὑπὸ τὸν Μάρκον Βότσαρη.

Τῷ 1824 εἰς Κρεμμύδι Νεοκάστρου.

Τῷ 1825 εἰς Μεσολόγγιον.

Τῷ 1826 εἰς Ἀράχωβα καὶ τὴν ἄλωσιν τοῦ Μεσολογγίου.

Καθ' ὅλας τὰς Μάχας ταύτας διακριθεὶς ἐτιμήθη διὰ προαγωγῆς εἰς Μπουλουκτζήν. Παρακολουθεῖτο δὲ κατ' αὐτὰς καὶ ὑπὸ τῶν δύο αὐτοῦ υἱῶν Ἀναγνώστου καὶ Ἡλίας, ὧν τινων ὁ μὲν εἷς ἐπληρώθη ἐν Νεκροπόλει, ὁ δὲ ἔπεσεν ἐν Μεσολογγίῳ. (Πιστοπ. Τζαβ. Φωτομ. Βοτσαΐτου).

Εὐθ. Εὐδης

Οὗτος ἐγεννήθη ἐν Σίμῳ ἐν ἔτει 1795 καὶ ἐφονεύθη εἰς τὸ Κρεμμύδι πολεμῶν κατὰ τοῦ Ἰμβραήμ. Ἀντὶ πάσης ἄλλης βιογραφικῆς περιγραφῆς τῆς δράσεως αὐτοῦ παραθέτομεν τὴν ιδιόχειρον ἀναφορὰν κατατεθεῖσαν πρὸς τὸ Μινιστέριον τοῦ πολέμου τῷ 1823 ὑπ' αὐτοῦ ἔχουσα ὡς ἑξῆς:

Ἐξοχώτατε

Ἡ τόλμη τὴν ὁποίαν λαμβάνω ν' ἀναφερθῶ σήμερον διὰ τῆς παρουσίας μου πρὸς τὴν ὑπερτάτην Διοίκησιν δὲν προήλθεν εἰμὴ ἀπὸ τὴν ἄκραν συμπάθειαν, τὴν ὁποίαν ἡ φιλότατη πατρίς ἔδειξε καὶ εἰς τοὺς πλέον μικροὺς ὑπερασπιστὰς τῶν δικαιωμάτων της, εἰς τῶν ὁποίων κἂν τὴν σειρὰν κολακεύομαι νὰ συναριθμήσω καὶ τὸν ἑαυτὸν μου.

Κατὰ τὰς πρώτας ἀρχὰς τοῦ προκειμένου ἀγῶνος ὅτε τὰ ἐθνικὰ δικαιώματα ἐνέπνευσαν εἰς τὴν πατρίδα ἐκάστου Ἑλλήνος πατριώτου τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ζῆλον, διατρίβων ἐν τὴν πατρίδα μου αὐθόρμητος ἐπροθυμήθη εἰς τὸ νὰ κινήσω τὰ ἄρματα τῶν δύο ἐπαρχιῶν Κραββάρου καὶ Βενετίκου, καὶ μ' ὅλον ὅτι καὶ δυσκολίας μεγάλας καὶ ζιζάνια ἀπήνησα πολλά, διενεργήσας ἀμέσως καὶ ἐμμέσως ἔφερον εἰς ἔκβασιν τὸν σκοπὸν, καὶ δυνάμει τῶν εἰρημένων ἀρμάτων συνεκρότησα τὴν πολιορκίαν Ναυπάκτου εἰς τὴν ὁποίαν ἀφ' οὗ ἐπληρώθη καιρίως, ἕκαμα καὶ μεγάλας θυσίας χρηματικὰς, ὑπομείνας περίπου ἕξ μηνῶν καὶ ἐφοδιάζων ἑξακοσίους στρατιώτας ἀπὸ ἀναγκαῖα καθ' ὅλην αὐτὴν τὴν διάρκειαν τῆς πολιορκίας. Μάρτυρες ἀληθεῖς τῶν λεγομένων μου καὶ οἱ Ἐπαρχιωταὶ μου καὶ αὐτοὶ οἱ πρόκριτοι τῶν νήσων, ὅσοι τότε ἐπολιόρχουν τὸ φρούριον αὐτὸ διὰ θαλάσσης. Κρίνω δὲ περιττὸν νὰ σᾶς ἐκθέσω κατὰ μέρος πόσοι τῶν οἰκείων καὶ τῶν στρατιωτῶν μου ἐφονεύθησαν καὶ ἐπληρώθησαν καθ' ὅλας τὰς κατὰ καιρὸν συγκροτηθείσας μάχας. Ὁ φθόνος τέλος τινῶν καπεταναίων μ' ἐβίασαν ν' ἀναχωρήσω ἐκεῖθεν εἰς Πελοπόννησον, ἔνθα εὗρον προστάτην τὸν Ἀνδρέαν Λόντον ὑπὸ τοῦ ὁποίου τὰς ὁδηγίας παρευρέθησαν πάντοτε καὶ διεκινδύνευσαν εἰς ὅλας τὰς πολιορκίας, ὅσας κατὰ καιροὺς συνεκροτήθησαν εἰς τὰς Πάτρας, καὶ ἀντεπαρετάχθη τὸ δυνατὸν καθ' ὅλας τὰς διὰ θαλάσσης ἐπιδρομὰς τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων εἰς Βοστίσαν. Παρευρέθη ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ ἀρχοντος κυρ-Σωτήρη εἰς Ἀκράταν· ὅπου ἀντεπαρετάχθη μὲ ἀνέκφραστον κίνδυνον εἰς τοὺς ἐχθροὺς, καὶ ἐπομένως μέχρι τέλους τῆς πολιορκίας. Ἐκτὸς δὲ τούτων ἀπάντων πάντοτε πιστὸς καὶ πάντοτε εὐπειθὴς εἰς τὰς διαταγὰς τῆς Διοικήσεως, ἐξετέλεσα πρόθυμος πᾶν ὅ,τι κατὰ καιροὺς μοὶ διέταξε, τῶν ὁποίων τὴν ἔκθεσιν νομίζω περιττὴν.

Τῆς ἐξοχότητός σας πρόθυμος
Εἰς τὰς διαταγὰς Εὐθύμιος Εὐδης

Έν Ἄστρει τῇ δ΄ Ἀπριλίου αωκγ΄.
 Ὁ Γενικὸς γραμματεὺς τοῦ Μ. ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν
 Γ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ

(Ἑλληνικὴ Παλιγγενεσία περιοδ. 1η Σ. 436).

Οἰκογένεια Βουγαίου

Ἐκ τῶν Ἑλληνοβλάχων τῆς Πίνδου κατάγονται καὶ οἱ τῆς Μακεδονίας Ἑλληνοβλάχοι, οὐδεμίαν πρὸς τοὺς ἄλλοφύλους Ρουμούνους τοὺς πέραν τοῦ Ἰστρου, οἰκοῦντας συγγένειαν ἔχοντες. Ἐκ τῆς Ἑλληνικωτάτης Πίνδου ὠρμάτο ὁ «Σερβαλβανιτοβουλγαρόβλαχος» ὑπὸ τοῦ Πρόκλου ἀποκαλούμενος Περραιβὸς ἡγεμὼν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ὅστις ἤρπασε καὶ κατεῖχε φρούριά τινα τῆς Ἡπείρου, κατέλαβε δὲ τὸ 1400 καὶ τὴν Ἄρταν προσωρινῶς, διώξας ἐξ αὐτῆς τὸν δεσπότην Μορίκιον Βούαν Σγοῦρον, ἀδελφὸν καὶ διάδοχον τοῦ ἡγεμόνος τῆς Ἀκαρνανίας Γκὶν Σπάτα. Καὶ τὸν εὐγλωττότατον καὶ πατριωτικώτατον τῶν ῥητόρων Δημοσθένη ἀπεκάλει ὁ ἀντίπαλος αὐτοῦ Αἰσχίνης «Βάρβαρον ἐλληνίζοντα τῇ φωνῇ». Καὶ ὁ Νεόφυτος ἕτερος ῥήτωρ καὶ φιλόσοφος τοῦ ιδ΄ αἰῶνος «Βουλγαροαλβανιτόβλαχος» ἀποκαλεῖται ἐν σατυρικῷ ποιήματι τοῦ Ἰωάννου Κατράρη. Δὲν εἶνε λοιπὸν ἄξιον προσοχῆς, ἂν τὸν εἰρημένον Περραιβὸν ἡγεμόνα τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος ἀποκαλεῖ «Σερβαλβανιτοβουλγαρόβλαχον» ἐν τοῖς **Ἡπειρωτικοῖς** ὁ Πρόκλος.

Τοῦ **Σερβαλβανιτοβουλγαροβλάχου** τούτου φέρονται ὀνόματα «Μποκόης», «Βογκάης» καὶ «Μπουγῆς» (Βάγγος Ζερδάρης ἢ Ζάρδαρις). Τὸ «Μπουγῆς» οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ αὐτὸ τὸ σημερινὸν **Μπουγᾶς** ἢ **Βουγᾶς**, ὅπερ προῆλθεν ἐκ τοῦ Bugà συνωνύμου τοῖς byk καὶ bougai. Τὸ δὲ buga προῆλθεν ἐκ τοῦ Σανσκριτικοῦ pungava, ἐξ οὗ καὶ τὸ συνώνυμον Ὀμηρικὸν «Βουγαῖος», ἂν τοῦτο εἶνε ἀπλοῦν καὶ οὐχὶ σύνθετον ἐκ τοῦ **Βου** καὶ **γαίω**. Τὸ «Βουγᾶς» γραφόμενον διὰ Λατινικῶν χαρακτήρων, λαμβάνον Λατινικὴν κατάληξιν καὶ προφερόμενον Λατινιστὶ γίνεται «Bougaias» (Μπουγκαῖας), ὅπερ πάλιν, ἐξελληνιζόμενον γίνεται «Βουγαῖος». Ὑπὸ τὸ ὄνομα **Μπουγαῖας** ἀπὸ πεντακοσίων καὶ πλέον ἐτῶν διεσώθη μέχρι τοῦ νῦν ἐν Πίνδῳ καὶ ἀλλαχοῦ ἀκμαῖα καὶ ῥωμαλέα ἢ Ἑλληνικωτάτη τοῦ Σερβαλβανιτοβουλγαροβλάχου οἰκογένεια.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκικῆς δουλείας ὑπῆρέτησαν τὸν Ἑλληνισμὸν οἱ Μπουγκαῖαῖοι, διακριθέντες ὡς φοβεροὶ κλέφται. Ἡ Τζούρτζα τοῦ Ἀσπροποτάμου καὶ ἡ Βλαχοκρανιὰ ἦτο τὸ ὀρηκτήριον αὐτῶν. Περὶ τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος ἐξ ἑπτὰ Μπουγκαῖαίων ἀδελφῶν κλεφτῶν τέσσαρες ἔβαψαν διὰ τοῦ αἵματός των τὰ ρεῖθρα τοῦ Πηνειοῦ, οἱ δὲ ἄλλοι τρεῖς, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἀναστάσιος Μπουγκαῖος, ἐσώθησαν τραπέντες εἰς τὸν Ὀλυμπον. Τοῦ Ἀναστασίου τούτου υἱὸς ὁ Δημητράκης Μπουγκαῖος κατὰ τὸν ἱερὸν ἀγῶνα γραμματικὸς πρότερον καὶ ἀξιωματικὸς ἔπειτα ἔβαψε διὰ τοῦ αἵματός του τὴν θάλασσαν τοῦ Ρίου. Τοῦ Δημητράκη τούτου ἕτερος ἀδελφὸς ὁ Ἀγγελῆς Ἀναστασίου Βουγαῖος ἐν Αἰγίῳ τῷ 1828 γεννηθεὶς, υἱοθετήθη ἀποθανούσης τῆς μητρὸς του Ζωΐτσας ὑπὸ τοῦ ἐκ Κονίσκης Ἰακώβου Ἀντωνιάδου υἱοῦ Ἀντωνίου

Νίκου Σακελλαροπούλου του άπεκαλουμένου μπέη και άνετράφη ύπ' αυτου έν Κονίσκη μετονομασθείς Άγγελής Ίωαννίδης ύπό του θετου πατρός του, περι τής δράσεως του όποιου άναφέρομεν έν τή παρούση ιστορία. Μέλη τής οικογενείας ταύτης έχυσαν τò αίμά των και κατά τήν έπανάστασιν τής Ήπειρου και Θεσσαλίας τò 1854.

Έτερα δέ μέλη έλαβον μέρος εις πάσας τās μετέπειτα ύπέρ έλευθερίας έν Θεσσαλία και Κρήτη έπαναστάσεις. Τέλος πάντων οί άπόγονοι του Βουγαίου διεσκορπισμένοι ήδη έν Ήπειρω, Θεσσαλία, Φθιώτιδι, Αιτωλία, Βοιωτία, δέν εινε όπαδοι μόνον του Άρεως, αλλά και του Έρμου, του τε Κερδώου και του λογίου.

Οικογένεια Δεσποταίων

Ουτοι κατήγοντο έκ Χώμωσης του δήμου Προσχίου, τò δ' άρχικόν όνομα τούτων ήτο Λογοθέται ως έξάγεται έκ τών δύο πλακών τών εύρεθεισών έν τοίς έρειπίοις τής οικίας και του πύργου των· μετωνομάσθησαν δέ Δεσποταίοι άπό τους κατά σειράν Δεσποτάδες (άρχιερείς). Φαίνεται ότι ως έδρα τούτων έχρησίμευεν ή Χώμωρη ό δέ πρώτος αυτών Δημήτριος υπήρξε κοτζάμπασης έν άρχή τής Τουρκοκρατίας ως μαρτυροϋσιν οί τίτλοι τής δικαιοδοσίας και ιδιοκτησίας του. Ουτος άποθανών άφηκε τέκνα τόν Παναγιώτην, τόν Γαβριήλ και Διονύσιον, άμφοτέρους χειροτονηθέντας άρχιερείς και τήν θυγατέρα του Κιακιάνα τήν μετέπειτα σύζυγον Ν. Σισμάνη. Ο του Γαβριήλ διορισμός ως άρχιερέως έγένετο έκ μέρους του Πατριάρχου έξ έκτιμήσεως προς τόν χαρακτήρα και τήν τότε σχετικώς μόρφωσίν του, του δέ Διονυσίου δια τήν τελείαν και άρτίαν μόρφωσιν, έν συνδυασμῳ προς τόν άδαμάντινον χαρακτήρά του, άπεικονιζομένων άπασών τών άρετῶν του έν τή έξωτερική διαμορφώσει του τε προσώπου αυτου, φημιζομένου επί καλλονή και τῷ ωραίῳ και εύπλάστῳ σώματί του. Η ύποδοχή ή γενομένη εις αυτον υπήρξε τελεία άποθέωσις, ήν τò πονηρόν βλέμμα του Άλη άντιληφθέν, έθετο πάν μέσον αισχρόν και κακόηθες, ίνα έξαλείψη του προσώπου τής γής και τουτον· απέστειλε λοιπόν, ίνα παραλάβη αυτον ως ρέεμι (δοϋλον), αλλά προλαβών ουτος έφυγεν εις Ρουμανίαν, ένθα έδηλητηριάσθη ύπό άπεσταλμένου του Άλη, ό δέ άδελφός αυτου έφυγε μετά τής οικογενείας του εις Κάλαμον φεύγων δηλον ότι τήν μάχαιραν του αίμοχαρτους Άλη. Τούτων άπόγονος υπήρξε ό Δ. Δεσποταίος άποθανών δέ και ουτος, άφηκε πέντε θυγατέρας.

Δημήτριος Βλαχάκης

Ουτος κατήγετο έκ Μπερίκου τής Τριχωνίας, νέος ών ήκολούθησε τόν Βλαχοθανάση μεθ' ου έπολέμησεν εις τò Τρίκορπον (όρος Δωρίδος) και ειτα εις Γαυρολίμνην (όρα οικειον κεφάλαιον) και εις άπάσας τās μετά του Βλαχοθανάση μάχας. Οτε ό Ίησοϋφ πασσās κατεδίωξε άπηνῶς τους κλέφτας ουτος κατέφυγεν εις τινα ποιμένα ένθα παρεχείμασεν. Άφοϋ διήλθεν ό χειμών έφυγε και ήνώθη μετά τών συντρόφων του, μεθ' ών ένεδρεύσας παρά τήν Χαλκίδα έφόνευσε τόν κομίζοντα

Τούρκον χρήματα εἰς Ναύπακτον καὶ κατεδίωξε τοὺς λοιποὺς συνοδεύοντας αὐτὸν Τούρκους στρατιώτας. Εἰς πλείστας μάχας ἔλαβε μέρος, ἐπιδείξας ἐπαινετὴν ἀνδρείαν. Τούτου ἀπόγονοι ἦσαν οἱ Λάμπρος καὶ Ἀναγνώστης Βλαχόπουλος κάτοικοι Ἀμώρανης καὶ ἐκ τούτων οἱ νῦν Βλαχόπουλοι.

Ἰωάννης Παναγ. Φαρμάκης ἢ Φουσέκης

Ὁ Ἰωάννης Φαρμάκης υἱὸς τοῦ Παναγ. Φουσέκη ἐγεννήθη ἐν Βοϊτσᾶ τῆς Ὀφιονείας τὸ 1801. Βραδύτερον ὁ πατὴρ αὐτοῦ μετώκησεν εἰς Ἄρτοτιναν ἔνθα καὶ ἀπέθανε. Ἡ μήτηρ του ἐτοποθέτησεν αὐτὸν εἰς τινα ἱερέα ἵνα μάθη ὀλίγα γράμματα, ἀλλ' οὗτος μὴ δυνάμενος νὰ ὑπηρετῇ ἔφυγεν ἐκεῖθεν καὶ ἠκολούθησε διαβάτας τινὰς ἐπαιτούντας, ὅτε πληροφορηθεῖσα ἡ μήτηρ του τὸ τοιοῦτον ἔσπευσε καὶ παρέλαβεν αὐτόν. Ἐφηβος ὢν ἠκολούθησε τὸν ὄπλαρχηγὸν Σαφάκαν, ὅτε δὲ ἡμέραν τινὰ ὁ Σαφάκας συνεπλάκη μετὰ τοῦ Μαρκαντώνη, ὁ Φαρμάκης ἐπυροβόλησε κατὰ τοῦ Μαρκαντώνη ἀνεπιτυχῶς, ὅπερ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸν Σαφάκαν νὰ εἴπῃ ὅτι «εἶνε φαρμακερὸ παιδί», ἔκτοτε ἐπωνομάσθη Φαρμάκης, καθιερωθέντος τοῦ ἐπωνύμου τούτου καὶ εἰς τοὺς ἐπιγόνους του. Ὅτε ἤρξατο ὁ ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγὼν οὗτος ἔλαβε μέρος εἰς τὰς ἐξῆς μάχας.

1821 ὑπὸ τὸν Πανουργιᾶν ἐν Ἀμφίσσῃ ἀπὸ τῆς πολιορκίας μέχρι τῆς ἀλώσεως ταύτης. 1822 εἰς Νευρόπολιν ὑπὸ τὸν Σαφάκαν. 1823 ὑπὸ τὸν Σκαλτσᾶν εἰς Τρανὰ χωριά, καὶ εἰς Πλάτανον Ναυπακτίας. 1824 εἰς Ἅγιον Γεώργιον (Κορίνθου) ὑπὸ τὸν Πανουργιᾶν. 1825 εἰς Ἀμωρανίτικα βράχια. 1826 εἰς Ἀράχωβαν κατὰ Μουστάμπεη. 1827 εἰς Νεόκαστρον Ναυπάκτου καὶ ἐν Πειραιεῖ πληγωθεὶς εἰς τὸν λαιμόν.

Καὶ εἰς πολλὰς ἄλλες συμπλοκάς καὶ μάχας ἔλαβε μέρος ὁ Φαρμάκης ἐπιδείξας ἐπαινετὴν ἀνδρείαν. Ἡ Κυβέρνησις ἀνταμείβουσα τοῦτον τὸν διώρισε ἐκατόνταρχον τῇ 20 Φεβρ. 1822, τὸ δ' ἔτος 1827 χιλίαρχον. Εἶτα εἰς Ταγματάρχην καὶ εἰς Συνταγματάρχην. Ἀπενεμήθη δὲ εἰς αὐτὸν ὁ σταυρὸς τοῦ Σωτῆρος ὡς καὶ ἀριστεῖον. Τούτου ἀπόγονοι οἱ Νικόλαος καὶ Δημ. Φαρμάκης, ἐξ ὧν ὁ πρῶτος διατελέσας βουλευτὴς ἀπέθανε, ὁ δὲ Δημήτριος ἐχρημάτισε ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν Δήμαρχος Ναυπακτίδος ὡς καὶ βουλευτὴς, συνεχίζει δὲ ἤδη τὴν πολιτικὴν δρᾶσίν του προαγόμενος ἐν τῇ πολιτικῇ παλαίστρᾳ.

Δημήτριος Τσουνόπουλος ἢ Δαμιανὸς

Οὗτος ἐγεννήθη ἐν Κουτολιστίοις τῆς Ναυπακτίας τυχὼν σχετικῆς πρὸ τὰ μέσα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης παιδείας, ὑπῆρξεν εἰς ἄκρον θεσσαεβῆς καὶ φιλόπατρις. Ἐτι νέος ὢν καὶ ὑπὸ θρησκευτικοῦ ζήλου διαπνεόμενος ἔκτισεν ἰδίαις δαπάναις τὸ ἐν Κουτολιστίαις μοναστήριον ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγ. Δημητρίου περιβληθεὶς βραδύτερον μετὰ τῆς συζύγου αὐτοῦ τὸ μοναχικὸν σχῆμα μετονομασθεὶς εἰς Δαμιανόν.

Ότε ή φιλική έταιρία πρὸς εὐόδωσιν τοῦ μελετωμένου ἱεροῦ αὐτῆς σκοποῦ ἀνεζήτει παντοῦ ἄνδρας δυναμένους νὰ εἰσφέρωσιν ὅπωςδήποτε εἰς τοῦτον, ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε΄. ἐν ἔτει 1818 μετεκάλεσε τὸν Δαμιανὸν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἔνθα οὗτος κατηχηθεὶς ἐγένετο μύστης τῶν σχεδίων αὐτῆς ἐνταλθεὶς παρ' αὐτοῦ τὸν εἰς ταῦτα προσηλυτισμὸν τὸν ἀπὸ Θηβῶν μέχρις Ἄρτης Ἑλλήνων, ὅπερ οὗτος καὶ ἔαράξεν ἐπὶ ἕξ ὅλους μῆνας περιοδεύων τὰ μέρη ταῦτα¹⁷. Ότε δὲ πληρωθέντος τοῦ χρόνου ἐπέστη ἡ ἡμέρα τοῦ μεγάλου ἀγῶνος οὗτος ἀπαρτίσας σῶμα ἐξ ὑπερτριακοσίων Κραββαριτῶν καὶ ἔχων σύναρχον μὲν τὸν Κ. Χαραλαμπίαν ὁδηγὸν δὲ τὸν Κωστή Καραγεωργάκην ἤρξατο τοῦ κατὰ τοῦ ἐχθροῦ φονικοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν ὀπλαρχηγῶν καὶ συμπατριωτῶν τοῦ Σαφάκα, Ἀναγνώστου Καναβός, Γεωργ. Καναβοῦ, Σωτηροπούλου, Γ. Πηλάλα καὶ Ῥοντήρη, λαβὼν μέρος καὶ ἀναδειχθεὶς εἰς πλείστας μάχας τὰ ἑξῆς:

Ἐν ἔτει 1821 τῇ 6ῃ Ἀπριλίου κατὰ τοῦ φρουρίου Λειβαδίας.

Τῷ αὐτῷ ἔτει 23 Ἀπριλίου ἐν Θερμοπύλαις κατὰ τοῦ Ὁμέρ.

Τῷ αὐτῷ ἔτει 26 Ἰουνίου ἐν Καστελίῳ (Ἀντιρρίῳ) ἔνθα καὶ ἐπληρώθη εἰς τὴν κεφαλὴν.

Τῷ αὐτῷ ἔτει 18 Ἰουλίου ἐν Μακρονέρει.

Τῷ αὐτῷ ἔτει 2 Αὐγούστου ἐν Γεροκομείῳ Πατρῶν.

Τῷ 1822 Ἐν Καρπενησίῳ.

Τῷ 1822 τῇ 26 Ἰουνίου ἐν Δερβενακίσις.

Τῷ 1826 Γενομένης τῆς ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου παρέμεινεν αὐτόθι, ἔνθα ἐγκλεισθεὶς ἐν πυριτιδαποθήκῃ ἀνετεινάχθη εἰς τὸν ἀέρα μετὰ τοῦ Καψάλη καὶ λοιπῶν.

17 1821 Ἰουνίου 5. Κάνω θύμησιν μὲ τὸ γράμμα τοῦ κυρ-Γεώργη Παπαζαχαραπούλου ἀπὸ τὸ Παρίσι καὶ μὲ τὸ γράμμα τοῦ κυρ. Ἰδοῦ Ῥήγα καθὼς μὲ ἐπρόσταξαν ἀπόστολοι ὁ Πατριάρχης καὶ ὁ κυρ. Γεώργης ὁ ἄνωθεν ἔδραμα εἰς τὸ κλῆρον ἐκήρυξα τὴν ἐλευθερίαν ὡς ἀπόστολος ὅπου εἶμουνα εἰς Μουτουνίτσαν, πρῶτον ὅπου ἐβγήκα ἕκαμα ἀδελφὸν τὸν Ταλαρῆ τὸν Δεσπότη, τὸν Καπετὰν Διοβουνιώτην, εἰς τὸ Δαδὶ τὸν Πρωτόπαπα, εἰς τὸ Σάλονα τὸν Κυρ. Νάκον. (Πανουργιὰν) στὸ Λοιδωρικὸν τὸν κοτσάμπασι κυρ. Ἀναγνώστη, τὸν Καπετὰν Σκαλτζᾶ, στὸ Κράββαρι τὸν Πηλάλα, τοὺς Καναβαίους, Σισμάνη, Ξυδαίους, Γεώργιον Πλατανιώτην, εἰς τὸ Καρπενῆσι τὸ Δεσπότη τὸν Καπετὰν Γιαννάκη, τὸν Γιολδάση, στὸ ἀπόκουρο τὸν Καπετὰν Σαλῆμα καὶ τοὺς προΐστους, στὸν Ἐπαχτο τὸν Κυρ. Βλάχο, (πατέρα τοῦ Ὀδυσ. Βλαχοπούλου), τὸν κυρ. Ἀναγνωστάρα (Ἀναγνωστόπουλον), τὸν Χαραλ. Καλογερογιάννο (ὁ πατὴρ τοῦ Χαραλαμπίδη), στὸ Γαλατᾶ τὸ Θανάση Κοντό, τὸν ἠγούμενο στὸ Πρόδρομο, στὸ Μεσολόγγι τοὺς Ντοσταίους κυρ. Κωστή μὲ τοὺς τρεῖς προΐστους τῆς χώρας, στὸ Αἰτωλικὸ τὸ κυρ. Σπυράκη, στὸ Σταμνᾶ τὸν κυρ. Ἀναγνωστάτη. (Οἶκογ. Τσιμπουράκη), στὸ Βραχῶρι τὸν κυρ. Μέγα Πᾶνο καὶ τὸν ἔβαλα ἕως τὴν Ἄρτα καπετάνο στὸ Μελατρίνον τὸν κυρ. Παπαγεώργη (πατὴρ τοῦ Παπαπολίτου) ἀπὸ τὴν : Σεργούλα. . . . καὶ τώρα γράφω διὰ χειρὸς μου καὶ τὸ ἀφίνω τῆς μητέρας μου ἐπειδὴ τρέχω εἰς τὸν πόλεμον μὲ τοὺς ἀγαρηνοὺς, καὶ ἐπειδὴ καὶ λαβώθηκα στὸ κεφάλι στὰ Καστέλια μὴ καὶ σκοτωθῶ εἰς τὴν Ἐλευθερίαν, ἀφίνω τὸ γράμμα εἰς τοὺς ἀδελφοὺς ὅπου εἶχα στὰ βελαέτια, μὲ τὸ γράμμα τοῦ πατριάρχη καὶ τοῦ κυρ. Γεώργη καθὼς γράφει νὰ ὑπερασπισθοῦν τοὺς κληρονόμους (τοὺς δύο γαμβροὺς μου Κ. Πρωτοπαπᾶν ἢ Κοτίνην ἐκ Κλεπᾶς καὶ Χαρ. Λαπατίαν ἐκ Δομνίστης. . . . . † ΔΑΜΙΑΝΟΣ κτίτορας τῆς Ἁγίας Μονῆς Ἁγίου Δημητρίου ἀγίου Λοιδωρικού, ἀπόστολος τῆς Ἐλευθερίας.

Κατέλιπε δύο θυγατέρας τήν μὲν σύζυγον Κ. Πρωτοπαπᾶ ἢ Κοτίνη ὅστις παρεκολούθησεν αὐτὸν εἰς ὅλας τὰς μάχας καὶ ἐπεδείξατο παραδειγματικὴν ἀνδρείαν, δι' ἧ καὶ προήχθη μετέπειτα εἰς ταγματάρχην τῆς φάλαγγος καὶ εἶτα ἐξελέγη ἐν ἔτει 1832 μετὰ τοῦ Ν. Σισμάνη καὶ Γ. Πρωτοπαπᾶ ἐκ Πλατάνου Δῆμος Δημογέρων· τὴν δ' ἑτέραν σύζυγον τοῦ Χαραλάμπους Λαπατίκα ἀξιωματικοῦ ἀποθανόντος πολὺ νέου τῆς χώρας αὐτοῦ ἐλθούσης εἰς δευτέρον γάμον μετὰ τοῦ Κ. Ζωϊτάκη ἐκ Λομποτινᾶς.

Οἰκογένεια Σισμάνη

Τὸν Μέγαν Συμεὼν διεδέχθησαν ἐπὶ τοῦ Βουλγαρικοῦ Θρόνου οἱ Σισμάνηδες τῷ 976. Ἡ οἰκογένεια αὕτη κατήγετο ἐκ Τυρνόβου ἢ Τυρνάβου τῆς Βουλγαρίας ὃ δὲ γενάρχη αὐτῶν ἐκαλεῖτο Βορέσης Σισμάνης Βοεβόδας. Οὗτος ἀπέκτησε τέσσαρας υἱοὺς φονευθέντας πλὴν τοῦ Σαμουήλ Ῥωμανοῦ Σισμάνη, διαδεχθέντος τὸν πατέρα αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ θρόνου τῷ 971. Οὗτος στρατιωτικὸς καὶ γενναῖος κατέστρεψε τὸ περίφημον παλάτιον τοῦ Διοκλητιανοῦ μετήνεγκε τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀχιλλεῖου ἐκ Λαρίσσης εἰς Βουλγαρίαν καὶ ἔκτισε τὴν Πρέσπαν παρὰ τὴν Ἄχριδα λίμνην. Γνωστὸς διὰ τὴν ἡτταν, ἦν ὑπέστη ὑπὸ Νικηφόρου Οὐρανοῦ. Τούτων διεδέχθη ὁ Γαβριήλ ἢ Ῥωμανὸς ἢ Ῥοδαμηρός, ὅστις ἐδολοφονήθη ὑπὸ τοῦ ἐξαδέλφου του Ἰωάννου καταλαβόντος τὸν θρόνον καὶ τούτου καταστραφέντος βραδύτερον ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν. Ἀπὸ τὸ 1019–1040 πολλὰ διαδραματίζονται ἐν τῇ Βουλγαρικῇ αὐλῇ, ὅτε τέλος ἀνέρχεται τὸν θρόνον ὁ δευτερότοκος υἱὸς τοῦ Ἀκρῶν ἀδελφοῦ τοῦ Σαμουήλ τῷ 1041 περὶ δὲ τὸ 1048 ἀναφαίνεται ὁ Ἀκρῶν Σισμάνης.

Ἀπὸ τὸ 1048–1174 οὐδὲν περὶ Σισμανήδων ἀναφέρει ἡ Ἱστορία. Ὅτε ὅμως οἱ Ἐνετοὶ ὑπεκίνησαν τοὺς Σέρβους εἰς ἐπανάστασιν κατὰ τῶν Βυζαντινῶν, οἱ Σισμάνηδες φυγόντες ἐκεῖθεν καταφεύγουσιν εἰς Καρβασαράν, ἔνθα ἀπέκτησαν ἰσχὴν καὶ πλοῦτος μέγαν. Ὑποπεσόντες ὅμως βραδύτερον εἰς τὴν δυσμένειαν τῶν Ἐνετῶν ἐσφάγησαν περὶ τοὺς δώδεκα ἐξ αὐτῶν, ὧν τὰ ὀνόματα εἰσὶ κεχαραγμένα ἐπὶ τῆς πύλης τοῦ ἐν Καρβασαρά φρουρίου.

Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Δυτ. Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Τούρκων οὗτοι κατέφυγον εἰς τὰ ἀπόκρημνα μέρη τῆς Ναυπακτίας (1700) ἔνθα ἔκτισαν χωρίον, ὀνομάσαντες αὐτὸ Ἀράχωβα. Ἐνταῦθα ἕνεκα τῆς ὑπεροχῆς αὐτῶν κατὰ τε τὸν πλοῦτον καὶ τὴν εὐγενῆ καταγωγὴν ἐπέσυρον τὸν σεβασμὸν τῶν περιχώρων. Βραδύτερον δὲ ἐπιδεξάμενοι τάσεις ἀνυποταξίας κατὰ τοῦ Ἀλῆ, ἔπεσαν θύματα τοῦ δολίου χαρακτήρος αὐτοῦ. Ἡὔξησε δὲ τὸ μῖσος τοῦ Ἀλῆ ὁ περίλαμπρος γάμος τοῦ Ἰωάννου Σισμάνη συζευχθέντος τὴν κόρην τοῦ ἐκ Γαλαξειδίου Χ. Λογοθέτου.

Ἐντεῦθεν ἄρχεται τὸ ἐξοντωτικὸν σχέδιον τοῦ Ἀλῆ. Πείθει δολίως τὸν Μῆτσον καὶ Γιαννάκη Σισμάνη, ὅπως ἔλθωσιν εἰς Ἰωάννινα καὶ λάβωσι συγχώρησιν παρ' αὐτοῦ, διὰ τὴν καταστροφὴν τῶν χωρίων Ζελίστης, Τρανοῦ χωριοῦ καὶ Γρανίτσης, ὧν οἱ κάτοικοι εἶχον προσχωρήσει εἰς τοὺς Τούρκους, καὶ ὁ μὲν Μῆτσος φονεύεται καθ' ὁδὸν ἐπὶ τῆς Γεφύρας τῆς Ἄρτης, ὃ δὲ Γιαννάκης ἐντὸς τῶν Ἀνακτόρων τοῦ Ἀλῆ διὰ πολλῶν βασάνων. Εἰς μνήμην τοῦ γεγονότος τούτου ἄδεται εἰσέτι ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ δημῶδες ἄσμα.

Ο Νικόλαος Σισμάνης έφονεύθη έν Κοζίτση ήτο δέ υίός του Άθανασίου Σισμάνη του δολοφονηθέντος έν Δορβιτσά ως και ό Γεωργούλας Σισμάνης δολοφονηθείς και ούτος υπό άπεσταλμένων του Άλη έν Ίθάκη. Ο δέ Κώστας Σισμάνης όστις ύψωσε την σημαίαν της Έπαναστάσεως κατά την υπό της Αικατερίνης της Β΄. ύποκινηθείσαν έπανάστασιν, έφονεύθη έν Ζελίστη (1872). Ούτω έκ της πολυμελοϋς ταύτης Οίκογενείας απέμεινεν ό μόνος υίός του Γεωργούλα ό Νικόλαος, ό μετέπειτα πατήρ των νϋν Σισμάνηδων.

Μετά την δολοφονίαν του Γεωργούλα ή σύζυγος αυτού Παρασκευούλα τó γένος Παναγιωτάκη έξ Αίγιου φοβουμένη την μήνιν του Άλη, παραλαβοϋσα τόν μικρόν Νικόλαον ήλθεν εις Αίγιον πλησίον των συγγενών της. Άλλά μετά έν έτος ή θεία αυτού Κικιάνη, έκ της οίκογενείας Δεσποταίων σύζυγος δέ του έν Κοζίτση δολοφονηθέντος Ν. Σισμάνη, κρυφίως άφήρεσε τουτο έκ της μητρός του και μετέφερε τουτο εις Άράχωβαν, εκείθεν δ' άπέστειλεν εις Κωνσταντινούπολιν, ένθα έξέμαθε την Άλβανικήν και Τουρκικήν γλώσσαν. Εις ήλικίαν 18 δέ έτων επέστρεψεν εις Αίγιον, ένθα εϋρε την μητέρα αυτού συζευχθείσαν τόν Χρυσανθόπουλον μεθ' οϋ έγέννησε τρεις υιούς. Παραμείνας δέ πλησίον αυτής επί τίνα καιρόν έπανήλθεν εις Άράχωβαν, ότε ό Άλη-Πασσάς δια διαταγής άπέδωκε πάντα τὰ κτήματα και τὰς προνομίας.

Εις τó 1848 έπανεστάτησε κατά του Βασιλέως Όθωνος μετά του Σκαλτσά και Φαρμάκη, και κατέλαβε την Στράνωμα, προδοθείς όμως υπό των συντρόφων του παρεδόθη μετά του Ταρκαζίκη. Τó 1853 έξελέγη Βουλευτής παρά τὰς ένεργείας του Όθωνος. Κατά δέ τó 1854 ότε έγένετο ή έπανάστασις έν Θεσσαλία οϋτος συναθροίσας σώμα Ναυπακτίων έξέδραμεν άνά την Θεσσαλίαν συγκροτήσας μάχην έν Μαγουλίτση κατά του Τσελεπίτσαρη όδηγοϋντος 15 χιλ. Άλβανούς, καθ' ήν περικυκλωθείς, ξιφήρης διέσπασε μετά των ύπ' αυτού στρατιωτών τὰς τάξεις των Άλβανών και εκείθεν κατέφυγεν εις Άράχωβαν.

Πολλάκις ό Λόντος και ό Γαρδικιώτης έγγραφαν προς αυτόν ύποσχόμενοι άξιώματα και παροχάς, ίνα παύση τὰς κατά των καθεστώτων ένεργείας του· εις οϋτος οϋτος άπήντα δια της καταρτίσεως έτέρων σωμάτων. Μεγάλως έν τή Έπαρχία συνετέλεσεν και κατά τó 1863 (όρα οικείον κεφ.)

Οϋτος έλαβε σύζυγον την θυγατέρα του στρατηγού Μακρυγιάννη όνομαζομένην Αικατερίνην έξ ής έγέννησε δώδεκα τέκνα έξ ών έξ άρρενα τόν Γεώργιον, Μήτσον, Κωνσταντάκη, Θανασούλαν, Περικλήν και Ίωάννην. Τó 1863 διωρίσθη πληρεξούσιος και Δήμαρχος, έπιστρέψας όμως εις Πλάτανον έδολοφονήθη.

Τουτον διεδέχθη έπαξίως ό υίός αυτού Γεώργιος, όστις έξελέγη Δήμαρχος των τότε ήνωμένων δήμων Άποδοτίας, Όφιονείας, Προσχίου και Παρευηνίων, οίτινες κοινῶ όνόματι άπετέλουν τόν δήμον Προσχίου, τó δέ 1869 έξελέγη Βουλευτής μέχρι του 1881 μόνον άπαξ άποτυχών. Ο Μήτσος νϋν Δήμαρχος Ναυπακτίδος, ό Κωνσταντάκης άπόστρατος άξιωματικός και Δήμαρχος Κλεπαΐδος νϋν, ό Θανασούλας άπέθανε Δήμαρχος ών Κλεπαΐδος επί σειρα έτών, ό Περικλής νϋν Βουλευτής έξαιρετικής εκτιμήσεως τυγχάνων έν τή Έπαρχία, και ό Ίωάννης λοχαγός του πεζικοϋ.

Πᾶνος Ἀλεξίου ἢ Βενέτικος

Οὗτος ἐγεννήθη ἐν Βρώστιανη τῆς Ναυπακτίδος, γνωστός ἐκ πολλῶν σελίδων τῆς παρούσης Ίστορίας. Εὐφυῆς καὶ φιλόπατρις ἠδυνήθη πολλάκις ν' ἀποκρούσῃ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἐπερχομένους κατὰ τῆς Ναυπακτίδος, ἄλλοτε νὰ κατατροπώσῃ αὐτούς, ἐν δὲ ταῖς ἐσωτερικαῖς ταραχαῖς προέταξε πλειστάκις τὸ στήθος του ὑπὲρ τῶν συμπατριωτῶν του καὶ τῆς ἡσυχίας. Ἔλαβε μέρος εἰς τὰς ἐξῆς μάχας εἰς ἃς ἐπέδειξεν ἐξάαιρετον ἀνδρείαν καὶ δῆ:

Ἐν ἔτει 1821 Εἰς Ἀλαμάναν κατὰ τοῦ Ὁμέρ Πασᾶ ὑπὸ τὸν Διάκον καὶ εἰς Γραβιὰν ὑπὸ τὸν Ἀνδροῦτσον.

Ἐν ἔτει 1822 Ὑπὸ τὸν Διαμάντην Ὀλύμπιον εἰς θέσιν Βρυσάκια.

Ἐν ἔτει 1824 Εἰς τὴν πολιορκίαν τῆς Ναυπάκτου, ὡς καὶ εἰς τὴν ἐν Ἐλαιοστασίῳ τῆς Ναυπάκτου γενομένην τοιαύτην.

Ἐν ἔτει 1825 Ἐν Μεσολογγίῳ μέχρι τῆς ἐνδόξου ἐξόδου τῶν πολιορκουμένων.

Ἐν ἔτει 1829 Ἐν τῇ συγκροτηθείσῃ μάχῃ ἐν Ἀγίῳ Γεωργίῳ κατὰ τῶν Τούρκων Ναυπάκτου.

Ἡ πατρις ἀμείβουσα τοῦτον διώρισεν ἐκατόνταρχον, ἐξετέλεσε δὲ χρῆν Φρουράρχου ἐν Ναυπάκτῳ μέχρι τοῦ 1833 ὅτε συνεπεῖα διαταγῆς τῆς ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν Γραμματείας παρέδωκε τὸ Φρούριον εἰς τὸν κατὰ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα ἀρχηγὸν Ἀλβέρτον, τὸ δὲ 1843 ἐξελέγη πληρεξούσιος τῆς Ἐπαρχίας, ἀπέθανε δὲ μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ συνταγματάρχου. Τούτου υἱὸς ἦτο ὁ Ὀδυσσεὺς Βενέτικος ἐξ οὗ καὶ οἱ νῦν ἐν Ναυπάκτῳ Βενέτικοι.

Οἰκογένεια Καναβοῦ

Ὁ Γεώργιος λογοθέτης Καναβὸς ἐκ Λομποτινᾶς τῆς Ναυπακτίας καταγόμενος ὑπῆρξεν εἰς τῶν διασημοτέρων ἀνδρῶν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ ὁ πυρὴν τῆς κατὰ τὸ 1821 ἐκραγείσης καὶ ἐν τῇ ἡμετέρῃ Ἐπαρχίᾳ ἐπαναστάσεως συνενεργούντων τῶν ὀπλαρχηγῶν Κ. Χορμόβα, Διαμάντη Νορμόβα καὶ Γεωργίου Πηλάλα, καὶ ἀπάντων τῶν προεστῶν τῶν Κραββάρων συμποσομένων εἰς δισχιλίους, μεθ' ὧν ἐπολιόρησε τῆς τε Ναυπάκτου τὸ φρούριον καὶ τοῦ Ἀντιρρίου διαρκεσάσης τῆς πολιορκίας ἐν περίπτῳ ἔτος.

Μετὰ ταῦτα ἐκλεγεῖς ὁ Καναβὸς ἐκ διαφόρων Ἐπαρχιῶν ἀντιπρόσωπος μετέβη εἰς Μεσολόγγιον, ἔνθα μετὰ τῶν ἄλλων προεστῶν τῆς Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας ἐσχημάτισε τὴν Γερουσίαν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος ἔχουσα ὡς ἔδραν τὰ Ἀγρίνιον. Ἡ νοημοσύνη καὶ ἡ εὐμάθεια, ἣν ἐπεδείξατο κατὰ τὰς συνελεύσεις τῆς Γερουσίας ἀπέσπασαν τὴν ἐκτίμησιν ἀπάντων τῶν Κυβερνώντων, ἰδίᾳ δὲ τῆς ἰδίας αὐτοῦ πατρίδος, ἣτις παμψηφεί ἐξελέξατο τοῦτον πληρεξούσιον διὰ τὴν ἐν Ἄστροις Ἐθνικὴν συνέλευσιν, βραδύτερον δὲ διὰ τὴν ἐν Ἐπιδαύρῳ τοιαύτην.

Μετὰ ταῦτα διετάχθη παρὰ τῆς Κυβερνήσεως μετὰ τοῦ Παπαδιαμαντοπούλου καὶ Θέμελη νὰ μεταβῶσιν εἰς Μεσολόγγιον ὡς ἐπιτροπὴ πρὸς διευθέτησιν τῶν ἐκάστοτε ἀναφυομένων τοῖς πολιορκουμένοις δυσκόλων περιστάσεων. Μετὰ ἐπτάμηνον δὲ διαμονὴν ἐν Μεσολογγίῳ, ἐξῆλθε καὶ ἐσχημάτισε γενικὸν στρατόπεδον ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Κώστα Βάτσαρη καὶ Καραϊσκάκη καὶ κατώρθωσε ν' ἀποστείλῃ βοήθειαν ἀρκετὴν ἐντὸς τοῦ Μεσολογγίου ἐκ τῆς Κουρίτιδος Κραββάτων, Βενετικοῦ καὶ Δωρίδος. Τῷ 1826 συνεπεία διαταγῆς τῆς Κυβερνήσεως μετέβη παρ' αὐτῇ ἔνθα ἠτοίμασε τὸν στόλον πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ Μεσολογγίου, μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ ὁποίου διετάχθη καὶ αὐθις νὰ μεταβῆ εἰς Αἴγιον καὶ ἐτοιμάσῃ τὴν ἐκ νέου ἐκστρατείαν διὰ τὴν Στερεὴν Ἑλλάδα. Εἰς Αἴγιον βαρέως ἀσθενήσας μετεκομίσθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, ὅπου καὶ ἀπέθανε, ἐγκαταλιπὼν εἰς Αἴγινα πολυάριθμον οἰκογένειαν καὶ τρεῖς θυγατέρας οἰκονομικῶς ἐξηντλημένην, διότι ἄπασαν τὴν μεγάλην του περιουσίαν ἐξώδευσε διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ ἔθνους αὐθορμήτως. Τούτου ἀδελφὸς ἦτο ὁ Ἀναγνώστης Καναβὸς πολλαχῶς καὶ οὗτος δρᾶσας (μὴ δυνάμενοι νὰ ἐξιστορήσωμεν τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ περιορισθέντες ἐκ τῶν τυπογραφικῶν φύλλων) καὶ τούτου υἱὸς ὁ Νικολ. Καναβὸς χρηματίσας βουλευτῆς ἐγκατέλιπε τὸν μόνον αὐτοῦ βλαστὸν Ἰακώβην συνεχίζοντα τὸ πολιτικὸν στάδιον τῆς ἀρχοντικῆς Οἰκογενείας αὐτοῦ, εἰς ὃν εὐελπι προσμειδιᾷ τὸ μέλλον.

Μῆτρος Λαούρδας

Ἄριθ. 1821

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἄφ' οὗ ἡ Αὐτοῦ Μεγαλειότης ὁ Βασιλεὺς ἐπεφόρτισε τὴν ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν Γραμματείαν ν' ἀπονείμῃ εἰς τὸν Μῆτρον Λαούρδαν ἐντίμως μεθέξαντα τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος ἡρωϊκοῦ ἀγῶνος, τὸ συστηθὲν τὴν 18/30 7βρίου 1835 Σιδηροῦν Ἀριστεῖον παραδίδεται τοῦτο εἰς αὐτὸν μὲ τὴν ἄδειαν τοῦ νὰ τὸ φέρῃ εἰς πᾶσαν περίστασιν.

Ἐν Ἀθήναις τὴν 16 Μαρτίου 1844

Ἡ ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν Γραμματεία τοῦ Βασιλ. τῆς Ἑλλάδος
(Τ. Σ.) ΑΝΔ. ΛΟΝΤΟΣ

Οὗτος κατήγετο ἐκ Βετοψίστης τῆς Ἀποδοτίας. Τίς οἶδε πόσων προγόνων ἡμῶν τὰ ὀνόματα ἐσβέσθησαν εἰς τὸ χάος τῶν διαρρυσάντων ἕκτοτε τόσων αἰώνων, οἵτινες προέταξαν μόνον τὰ ἀνδρεία αὐτῶν στήθη κατὰ τῆς Τυραννίας, ἄνευ προΐσταμένης πολιτικῆς ἀρχῆς, ἄνευ σχεδίου καὶ ἄνευ προγράμματος! Τίς οἶδε πόσοι τούτων ὑπερήσπισαν τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν τιμὴν καὶ διετήρησαν τὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα! Εἰς τοὺς ἀνωνύμους καὶ ἀγνώστους τούτους ἥρωας ὀφείλει ἡ Ἑλλὰς ν' ἀνεγείρῃ μίαν ἡμέραν ἐν μέγα κενοτάφιον, εἰς χρέος ἡμῶν εὐγνωμοσύνην!

Γενικά τινα περὶ Σουλιωτῶν

Ἡ Ναύπακτος εὐτυχεῖ νὰ ἐγκλείη ἐν τοῖς κόλποις τῆς τοὺς ἀπογόνους τῶν λεοντοθύμων ἡρώων τοῦ Σουλίου, τοὺς γόνους ἐκείνων, οἵτινες ἠλέκτρισαν παντοῦ τὸν πεπολιτισμένον κόσμον καὶ ὑπὲρ ὧν ἐτονίσθη ἡ λύρα βασιλέων καὶ ποιητῶν καὶ ἐβάφησαν κάλαμοι λογίων φιλελλήνων.

Παντοῦ ἐν ταῖς δέλταις τῆς Ἱστορίας ἀνευρίσκει τις στράπτοντα τὸν Μάρκον Βότσαρη καὶ τὸν Τζαβέλλα, λάμποντα τὸν Δράκον καὶ μεσουρανούσας ἐξ εὐκλείας τὴν Δέσπω, τὴν Χάϊδω καὶ τὴν Μόσχω. Δὲν σιωπᾷ ἡ Ἱστορία τ' ὄνομα τοῦ δαφνοστεφοῦς Πάσχου τοῦ τόσον ἐνδόξως πεσόντος ἐν τῇ Κλεισόβῃ, μαχομένου κατὰ μυριάδων Τούρκων, καὶ δὲν παραλείπει ὀνόματα ἐνδοξα ὡς τοῦ Φωτομάρα, Βεΐκου, Ζορμπῆ ἢ Κότση, Ναστούλη Δαγκλή, Κολέτση, ὡς καὶ τόσων ἄλλων. Λυπούμεθα ὅτι περιορισθέντες ἐκ τῆς ἀγγελθείσης τιμῆς καὶ τῶν τυπογραφικῶν φύλλων, δὲν δυνάμεθα νὰ ποιήσωμεν εὐρὺν λόγον, ὅστις θ' ἀπετέλει τὰς ῥαδινὰς ἀκτίνας χρυσιζούσης αὐγῆς ἐν ταῖς σελίσι τοῦ παρόντος πονηματίου.

Ἐν τέλει καθῆκον ἐπιβάλλεται ἵνα ἐκφράσωμεν τὴν εὐγνωμοσύνην ἡμῶν, πρὸς τε τὸν κ. κ. Δήμαρχον Ναυπακτίδος Δ. Σισμάνην, ὡς καὶ πρὸς τοὺς κ. κ. Δημοτικούς Συμβούλους, οἵτινες συνέτρεξαν εἰς τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ παρόντος πονηματίου, φηφίσαντες δωρεάν, μικρὸν μὲν ποσόν, δι' ἡμᾶς ὅμως πολύτιμος ἐκτίμησις τῶν μόχθων, οὓς πρὸς σύνταξιν τοῦ παρόντος κατεβάλομεν.

Τῷ ἀναγνώστῃ

Πᾶσαν δυνατὴν προσπάθειαν κατεβάλομεν, ὅπως καταστήσωμεν τὸ ἔργον ἡμῶν ὡς οἶον τε ἀμαρτημάτων ἐλεύθερον· ἀλλ' εὐκόλον ἦτο, μακρὰν τῆς τυπογραφικῆς ἐργασίας ὄντες νὰ περιπέσωμεν εἰς τοιαῦτα, ὧν ἔνεκα αἰτούμεθα συγγνώμην παρὰ τῆς ἐπεικειᾶς τῶν ἀναγνωστῶν.

www.pentalofo.gr

Ίωάννης Ν. Κοτίνης

Βιογραφικά Στοιχεία και Δράση

- **Η Ιδιότητά του:** Ήταν **δημοδιδάσκαλος** (δάσκαλος δημοτικού σχολείου). Εκείνη την εποχή, οι δάσκαλοι της επαρχίας αποτελούσαν τον πυρήνα της πνευματικής και πολιτιστικής ζωής των χωριών.
- **Η Καταγωγή του:** Συνδέεται στενά με την περιοχή της **Κλεπάς** και του **Πλατάνου** της ορεινής Ναυπακτίας. Το όνομα Κοτίνης εμφανίζεται ως συνώνυμο ή κλάδος της οικογένειας **Πρωτοπαπά** της Κλεπάς (όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο κείμενο: «Κ. Πρωτοπαπᾶ ἢ Κοτίνη ἐκ Κλεπᾶς»).
- **Το Συγγραφικό του Έργο:** Το βιβλίο του, με τίτλο «*Ίστορία Ναυπάκτου και Επαρχίας*», εκδόθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα (γύρω στο **1904–1905**, καθώς μέσα στο κείμενο αναφέρονται γεγονότα και ανασκαφές του Οκτωβρίου του 1904).
- **Η Προσφορά του:** Ο Κοτίνης δεν περιορίστηκε στα διδακτικά του καθήκοντα, αλλά λειτούργησε ως **τοπικός ιστοριοδίφης**. Γύρισε τα χωριά της Ναυπακτίας, μάζεψε προφορικές παραδόσεις, κατέγραψε δημοτικά τραγούδια, μελέτησε παλιά έγγραφα και διέσωσε τη δράση τοπικών αγωνιστών του 1821 (όπως των Σισμάνηδων, των Καναβαίων και του Ευθύμιου Εύδη).
- **Υποστήριξη του Έργου του:** Όπως αναφέρει ο ίδιος στον επίλογο του βιβλίου του, η έκδοση του έργου του ενισχύθηκε οικονομικά από τον τότε Δήμαρχο Ναυπακτίδος, Δ. Σισμάνη, και το Δημοτικό Συμβούλιο, οι οποίοι αναγνώρισαν τον μεγάλο μόχθο που κατέβαλε για τη συγγραφή του.

από το Βιβλίο του Ίωάννη Ν. Κοτίνη
" Ίστορία Ναυπάκτου και έπαρχίας "
το οποίο διαμορφώθηκε σε ψηφιακή μορφή από αντίτυπο
για τις ανάγκες της ιστοσελίδας
www.pentalofo.gr

www.pentalofo.gr